

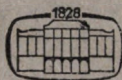
NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK

95. sz.

A MAGYAR FRAZEOLÓGIAI
KUTATÁSOK TÖRTÉNETE

ÍRTA

O. NAGY GÁBOR

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1977

NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK

---

95. sz.

A MAGYAR FRAZEOLÓGIAI
KUTATÁSOK TÖRTÉNETE

ÍRTA
O. NAGY GÁBOR

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1977

A szerző kéziratot anyagából sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta
KOVALOVSKY MIKLÓS

Lektor és szerkesztő
KOVALOVSKY MIKLÓS

ISBN 963 05 1340 4

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1977

Printed in Hungary

A szólások titokzatos világának felkutatása égetően sürgős és halaszthatatlan feladat, mert az értelmi homálynak napról napra újabb fátylai ereszkednek le közénk és e világ közé.

J. CASARES, Introducción a la lexicografía moderna. 241.

O. NAGY GÁBOR ÉS A FRAZEOLÓGIÁKUTATÁS

O. Nagy Gábornak e második posztumusz könyve szinte jelképes jelentőségű: visszakanyarodik benne nyelvészeti pályafutásának kezdőkörébe, munkásságának első területére, a szólásokhoz és a frazeológiai kutatáshoz. A kör azonban mégsem kerekedhetett teljessé, hogy történelmi távlatba illesztve összefoglalja O. Nagy Gábor évtizedes kutatásainak eredményeit. Utolsó nagyobb munkája egy mondat közepén szakadt félbe, mint ahogy az alkotás szenvedélyében égő életét is egyik percről a másikra lobbantotta ki az ámokfutó végzet szélvihara.

A megdőbönt nekrológok és emlékezések már ismertették O. Nagy Gábor életét és egyéniségét, méltatták tudományos tevékenységét (l. *Élet és Irodalom* 1973. máj. 12.; *Magyar Nyelvőr* XCVII (1973): 248—52 és *Nyelvőr Füzetek* 10. sz.; *Magyar Nyelv* LXIX (1973): 371—4; *Acta Linguistica* XXI (1975): 211—4). Ezért itt csak frazeológiai kutatói munkásságáról szólunk részletebben.

O. Nagy Gábor irodalomtörténészként indult. Érdekes módon két ellentétes szellemiség: a középkor és a felvilágosodás irodalma vonzotta, s több irányban is új eredményeket hozó föltárást végzett bennük. Kutatásainak a társadalom- és művelődéstörténettel való érintkezése, különösen pedig a régi magyar irodalomba való lemerülés tárta ki előtte a szókinccs történetét, a frazeológia izgalmasan gazdag világát és megoldásra váró elméleti kérdéseit. Az irodalomszemléletnek a negyvenes—ötvenes évek fordulóján uralkodó merev irányítottsága azonban a napi érték hullámzástól függetlenebb nyelvi anyag felé fordította érdeklődését. Mint nem egy nyelvészünknek, O. Nagy Gábornak is az irodalomtörténeti indulás adott gazdag ismeretanyagot, történeti látókört, hasznos elvi és módszertani tanulságokat s nem utolsósorban szemléleti sokoldalúságot, rugalmasságot és stiláris érzékenységet. Így kapott ösztönző irányítást is új, sajátos nyelvészeti terület, a frazeológiai kutatás felé.

1952-ben — Bárcki Géza pártfogó ajánlásával és támogatásával — ilyen munkatervvel került föl Debrecenből a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetébe. Ott azonban fontos tervmunkák közt kellett megosztani idejét és energiáját: A magyar nyelv értelmező szótárának hét kötete után az egykötetes Magyar értelmező kéziszótár szerkesztésében vett részt, majd a régóta hiányzó és sürgető szükségé vált korszerű szinonimaszótár készítésére vállalkozott egymaga. Ezen dolgozott megszállott, önmagát hajszoló szenvedéllyel — szó szerint: a végzetes utolsó óráig. Művének befejezése másra maradt.

Húszévi szótári munkája során O. Nagy Gábor a magyar tudományos lexikográfia és lexikológia egyik legkiválóbb művelőjévé és elméleti szak-

tekintélyévé nőtt. Szótárírói és -szerkesztői tapasztalatai nemcsak a jelentés-tan kérdéseire irányították figyelmét (nem sokkal halála után jelent meg *Abriss einer funktionellen Semantik* c. könyve), hanem megtermékenyítették frazeológiai kutatói munkásságát is, hatalmasan bővítve anyagismeretét és erősítve elmélyedő, logikus hajlamát, rendszeralkotó képességét.

Mert az új magyar szótári kultúra megteremtésében vállalt fontos szerepe mellett O. Nagy Gábor hű maradt eredetileg választott, elindító nyelvészeti tárgyköréhez, a szóláskutatáshoz is. Az erőltetett ütemű, egymást váltó tervmunkákkal párhuzamosan hosszú éveken át töretlen szorgalommal és szigorú tervszerűséggel gyűjtötte és rendszerezte a magyar szóláskincset. Lexikográfiai tapasztalatait frazeológiai munkásságában és szólásgyűjteményének megalkotásában, anyagának rendszerezésében is hasznosította. De elvi-elméleti áttekintése is mind szélesebb távlatú lett, amint kutatásai fokozatosan kiterjedtek a frazeológia egész területére, a szólások, közmondások stb. mellett az állandó szókapcsolatok, a kötött nyelvi egységek rendszerének vizsgálatára. Így születtek sorra a kérdéskört módszeresen feldolgozó tanulmányai:

A boszorkányhit nyelvi emlékei. Nyr. LXXVI (1952): 35; Egy készülő szólásgyűjtemény elé. Nyr. LXXVII (1953): 43; Ökolbe szorított szó. (Könyvism.) Nyr. LXXVII (1953): 284; Hozzászólás Országgh Lászlónak A magyar szókészlet kérdései c. előadásához. (A lexéma jellegű állandó szókapcsolatok és a lexikográfia) I. OK. VI. 1—2. sz. (1954): 182—5. (kny. is); Mi a szólás? MNy. L (1954): 110, 396 és MNyTK. 87. sz.; Csefkó Gyula jubileumára. MNy. L (1954): 513; A jövevényszólások kérdéséhez. Nyr. LXXIX (1955): 233; Hozzászólás Balázs Jánosnak A stílus kérdései c. előadásához. (A szólások és a nyelvi klisék stílusértéke) Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet (1956): 189—93; Nyelvünk virágai, a szólások. Nyelvművelő (1956): 71—6. és Iskolai nyelvművelő (1959): 84—90; A frazeológiai szókapcsolatok stilisztikai szerepe. Pais-Eml. (1956): 539—44; Néhány szó a közmondásokról. A nyelvek világában (1959): 76—8; A mindenre emlékező szólások. uo. 79—81; Szólások és közmondások gyűjtése. Útmutató füzetek a néprajzi adatgyűjtéshez. VII. 1960; A Mi fán terem? előszava (1961, 1965); Azonos szemléletből származó frazeológiai kifejezések. Nyr. LXXXV (1961): 335; Egy új magyar szólás- és közmondásgyűjteményről. Nyr. LXXXVIII (1964): 306; A magyar szólásmondások eredete c. kandidátusi disszertáció tézisei. 1965.; A Magyar szólások és közmondások bevezetője (1966, 1976); Egy fejezet a magyar szólás- és közmondáselmélet történetéhez. A magyar nyelv története és rendszere. NytudÉrt. 58. sz. (1967): 258—61; Az ige a magyar frazeológiai egységekben. Nyr. XCII (1968): 204 és Az ige grammatikája és szemantikája (1967): 44—51.

Elvi jellegű és elméleti tanulmányai mellett egész sereg szólásmagyarozó cikke jelent meg, főként a Magyar Nyelv és a Magyar Nyelvőr 1952—72 közti évfolyamaiban, valamint különféle kiadványokban: Édes anyanyelvünk (1961, 1972), Nyelvművelő levelek (1964), Anyanyelvi őrző (1971), A hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor Gimnázium jubileumi évkönyve (1972) stb. E cikkek is példát adnak a kutatói elmélyedésre, s bizonyítják O. Nagy Gábornak e bonyolult változatosságú terepen eligazító nyelvészeti, irodalmi, tárgyi, társadalom- és művelődéstörténeti tájékozottságát. A lépten-nyomon felbukkanó akadályokon a múlt homályába fényt villantó fantáziája is átsegíti. Módszerének újdonsága az, hogy az alkalmiságon és ötletszerűsége túl rendszert igyekszik teremteni a szólásmagyarozatokban: típusokat alkot, kielemez a rokon

vonásokat, s az értelmező elvek hasonlósága alapján csoportokat fog össze, amelyeknek keletkezése és jellege közös alapra vezethető vissza.

A nagyközönség számára O. Nagy Gábor neve elsősorban a *Mi fán terem?* szerzőjét jelenti (1961, 1965). E remek könyv tudományos alaposága, anyagának gazdagsága és érdekessége s módszerének újszerű sokoldalúsága egy csapásra a *mifántológia* (ahogy a filosz-világ tréfásan elnevezte e műfajt, ill. tudományát) mesterévé és vitathatatlan, egyeduralkodó tekintélyévé tette O. Nagy Gábort.

És az ő neve áll a már szintén két kiadásban megjelent Magyar szólások és közmondások c. hatalmas kötet címlapján (1966, 1976). E munka Margalits Edének a millenniumkor megjelent hasonló könyve óta, tehát csaknem háromnegyed századon át nélkülözött, bámulatos gazdagságú és korszerű elrendezésű gyűjtemény. A 20 000 kifejezésformát tartalmazó mű a mai köznyelven kívülről felüli a régiség és a tájnyelvek frazeológiai anyagát — s ami használhatóságának és értékének fő tényezője: közli a szólások és közmondások változatait, jelentéseit, stílusértékét, használati körét és szinonimáit is. Az utóbbiakra vonatkozólag — a megfelelések és párhuzamok közt való eligazodásban — kiterjedt és következetes utalórendszer segíti az olvasót. A tudományos korszerűség és rendszeresség mintaképe ez a könyv, valóságos kincseshánya, különösen az írók számára, mint a magyar szellemiség, a magyar népi szemléletmód és képzeletvilág foglalatja, a múlt nyelvi múzeuma; nemcsak a nyelv-tudomány, hanem a néprajz és a művelődéstörténet is forrásmunkául használhatja. Módszerességének, árnyalt pontosságának méltatásával kritikánk még mindig adós, anyagának hasznosítása pedig a szaktudományokra vár.

A két évtizedes szótári munka szükségszerűen más irányokba is térítette O. Nagy Gábornak mindig tisztázandó és megoldandó problémát kereső, fogékony érdeklődését, s aránylag kevés időt engedett neki, hogy szóláskutatással foglalkozzon. Pedig ezt érezte és vallotta igazi munkaterületének, szívügyének. Szinonimaszótárán dolgozva, utolsó beszélgetésünkörrel örömmel mondta, hogy éppen túl van a felén, s már türelmetlenül tervezte, hogy amint elkészül vele, visszatér végre egész emberként a szólásokhoz. Ritka szabad óráiban így is belemélyedt hatalmas, példásan rendezett cédulaanyagába, s szótár alakban apránként elkezdte kidolgozni szólásmagyarázatait. Mintegy száz tömör szócikket készített el az *a* kezdőbetűs vezérszavak szerint rendezett szólásokról, és sorozatosan közölte őket (Részletek egy szólásmagyarázó szótárból. Nyr. 1965, 1966, 1968). Ezt a munkáját szánta életműve koronájának. Összegyűlt új eredményeit azonban népszerű formában is közzé akarta tenni a *Mi fán terem?* folytatásaként. Már címe is volt tervezett könyvének: Szólásról szólásra; anyaga azonban ott szunnyad az elárvult cédulaarengetegben és néhány megírt cikkében.

Tudtunk arról is, hogy nagy tanulmányt tervezett a magyar szóláskutatás történetéről. Egyéb lekötöttsége miatt hosszabb ideig, némi megszakításokkal, de lényegében folyamatosan dolgozott rajta. Kéziratából 381, ceruzával írt félíves lap készült el, a szöveg a Tolnai Vilmosról szóló fejezet végének egyik csonkán maradt mondatával szakad félbe. A tanulmány tartalomjegyzékszerű tervezetéből kiderül, hogy csak a Kertész Manóról és Csefkő Gyuláról megírandó rész volt még hátra.

Mivel e tanulmánya a magyar frazeológiakutatás múltjának, problémáinak és eredményeinek eddig hiányzó nagyszabású történeti összefoglalása, e tudományterületet művelők munkásságának kritikai értékelésével, okvet-

lenül szükségesnek tartottuk közzétételét. A kéziratot az O. Nagy Gábor írását jól ismerő munkatársának, Gölniczi Margitnak gondos gépirat-másolatában készítettem elő kiadásra. Az utolsó, befejezetlen mondatot a gondolatmenet nyomát követve kiegészítettem, a hiányzó két fejezetet pedig — összevonva — O. Nagy Gábor más munkáinak Kertész Manóra és Csefkó Gyulára vonatkozó részleteiből állítottam össze (l. Mi a szólás?, Mi fán terem?, Magyar szólások és közmondások, Csefkó Gyula jubileumára. MNy. 50 [1954]: 513—6). Remélem, torzítás nélkül sikerült lezárnom O. Nagy Gábor gondolatmenetét, és nagyjából teljessé tennem eltervezett munkáját.*

Hisszük azt is, hogy tanulmányának megjelenése, amely a könyv elméleti vonatkozásai folytán nemcsak magyar, hanem általános érdekű, fölébreszti kutatóink érdeklődését és figyelmét a szólások színes és izgalmasan érdekes világa s általában a frazeológia kérdései iránt. Fájdalmasan tetéznék O. Nagy Gábor elvesztését, ha huszonöt éven át gyűjtött sok ezernyi szóláscédulája árván, felhasználatlanul maradna, s parlagon hagynánk a kutatásnak azt a hatalmas, változatos szépségű parcelláját, amely legutóbb az ő munkája nyomán lett oly virágzó. Bárcsak jelentkezne mielőbb új gazdája, művelője, olyan szellemi örököse O. Nagy Gábornak, akiben — mint az ő sokoldalúságában is — a tudós két fő képessége egyesül: logika és fantázia.

KOVALOVSKY MIKLÓS

* A kiegészítések kezdetét * jelzi a 96. lapon. — Az idézetek és a példák helyesírásában — O. Nagy Gábor szándékának megfelelően — ragaszkodtunk a források eredeti írásmódjához (ékezet, egybe- és különírás stb.).

BEVEZETÉS

Az a kérdéscsoport, amelynek vizsgálatával ez a dolgozat foglalkozik, a nyelvtudomány legelhanyagoltabb és éppen ezért a legkevésbé tisztázott problémái közé tartozik. Ennek nemcsak a kérdés bonyolultsága, a szempontok tisztázatlansága és a feldolgozandó anyag sokrétősége az oka, hanem tekintélyes részben az is, hogy a frazeológiai egységek, de különösképpen a velük rokon nyelvi alakulatok és hagyományelemek több tudomány és tudományág vizsgálati anyagába is beletartoznak, s ezért mint a kutatás tárgyainak sehol sincs igazán helyük. Az érdekelt szaktudományok kutatói ugyanis általában úgy tekintik őket, mint a tudományuk határterületére tartozó s ezért tulajdonképpen érdeklődési körükön többé-kevésbé kívül eső anyagot.

I. Minden állandósult szókapcsolat nyelvi jelenség, s ezért vizsgálatuk természetszerűen a nyelvtudomány feladata. A nyelvtudománynak azonban három, sőt esetleg négy olyan diszciplínája is van, amelybe a frazeológiai egységek problematikája — igaz, hogy többé-kevésbé csak mint „határkérdés” — beletartozik.

A) A frazeológiai egységek mint nyelvi jelek több szempontból — különösképpen jelentéstani alkatukat tekintve — a szóhoz hasonló közlésbeli egységek, s ezért a velük való foglalkozás elsősorban a lexikológiai kutatások körébe tartozik. Akár úgy tekintjük azonban a lexikológiát, mint tulajdonképpeni szókinestant, akár úgy, mint a nyelvtani rendszer hagyományos módon történő feldolgozásának egy részét, tehát mint szótant, mindenképpen a szó vagy a szavak bizonyos típusa a vizsgálat központi tárgya. Ezért azután olyan művekben, amelyek nyelvünk lexikológiai elemeinek történetével foglalkoznak, rendszerint szó sem esik a frazeológiai egységekről, a legtöbb nyelvtani kézikönyv pedig — mint például akadémiai leíró nyelvtanunk is — legfeljebb mellékesen, egy rövidke fejezetben emlékezik meg „a szó értékű egyéb nyelvi elemek”-ről (MMNyR. I, 126—8). Tudományos igényű nyelvtanaink között — tudomásom szerint — csupán egy van, SZABÓ DÉNESÉ (A mai magyar nyelv. Egyetemi jegyzet. Bp., 1955.), amely külön szakaszban és aránylag részletesebben szól a frazeológia kérdéseiről. Hiába állapítja meg azonban, hogy a frazeológiai kapcsolatoknak, „akár az egyes szavaknak, megvan a maguk jelentéstana és alaktana”, megjegyzésként ezt kell hozzáfűznie: „Rendszeresen egyik sincs még kidolgozva” (i. m. 129).

B) Az állandósult szókapcsolatok vizsgálata a lexikológián kívül beletartozik a nyelvtudományi jellegű stilisztika kutatási körébe is. Ha azonban A. N. GVOZDJEVNEK (NyIK. V, 185, 199) és JU. SZ. SZOROKINNAK (uo. 221) a felfogását fogadjuk el, amely szerint „a stilisztika a nyelvben meg-

levő és a nyelvi normáknak megfelelő eszközök felhasználásának célszerű módozatait vizsgálja” (GVOZGYEV i. h.), aligha juthatunk el a frazeológiai egységek alkatának mélyebb megismeréséhez vagy éppen az alkatuknak megfelelő tipizálás szempontjainak tisztázásához. E felfogás szerint ugyanis, amely a stílus lényegét abban a sajátos módban látja, ahogyan valaki a nyelvi elemeket a beszédmű megalkotása során felhasználja, maguk a nyelvi elemek — többek között az állandósult szókapcsolatok — csupán felhasználásuk szempontjából érdemelnek figyelmet.

E felfogással ellentétben néhány évvel ezelőtt megpróbáltam rámutatni arra, hogy noha a beszéd szempontjából az állandósult szókapcsolat is csak olyanféle eszköz, mint a szó, a nyelvtani alak vagy a szintaktikai viszony, ezeket az elemeket a frazeológiai egység már magában foglalja, ill. valamilyen módon már felhasználta, értékesítette, tehát mintegy magasabb szinten válik olyan (stilisztikai) eszközzé, mint amilyen eszközöket maga is felhasznál (A frazeológiai szókapcsolatok stilisztikai szerepe. Pais-Eml. 540—1). Azt jelenti ez, hogy a stilisztika tulajdonképpeni tárgyán, a „parole-stíluson” kívül maguknak a frazeológiai egységeknek is van „stílusuk”, s ez független azoktól a körülményektől, amelyek az egyéni stílust, illetőleg a különféle nyelvi stílusokat (a tudományos, a publicisztikai, a hivatalos stb. stílust) meghatározzák. Az állandósult szókapcsolatok „stílusa” ugyanis magának a nyelvnek a stílusa, mert a frazeológiai kapcsolatok mintegy azoknak a stílárís eszményeknek a töredékes megvalósulásai, kollektív érvényű, konkrét példái, amelyeket az egész nyelvközösség, magával a nyelvvel együtt, a sajátjának érez. Így módon tehát a stilisztika számára is kutatási feladat a nyelvi jelekké vált „miniatűr beszédművek”-nek, vagyis az állandósult szókapcsolatoknak alkatuk szempontjából való vizsgálata.

Ha mindezt így nem fejtette is ki, lényegében véve hasonló elgondolásra alapította stilisztikai rendszerét a múlt század végén KULCSÁR ENDRE (A magyar stílus. 1—2. k. Debrecen, 1896.). Addig azonban ő sem jutott el, hogy konkrét szólastípusok alkati elemzésével mutasson rá „a nyelv stílusának” sajátos vonásaira vagy legalábbis arra, hogy mi annak a sajátos stilisztikai jellegnek, értéknek a forrása, amely a frazeológiai egységek némely típusát — azt, amelyet a következőkben szólasszerűnek nevezünk — egyetlen szóból álló szinonimáitól megkülönbözteti. A szólasok két típusának vizsgálatával magam ugyan kísérletet tettem (i. m. 542—4), próbálkozásomat azonban inkább csak a módszertani lehetőségek felvillantásának, nem pedig az egész kérdéskör feldolgozásának vagy éppen megoldásának szántam.

Hogy a frazeológiai előtanulmányokat mennyire nélkülözi a külföldi stilisztikai kutatások is, azt jól mutatja egyrészt GVOZGYEV stilisztikája Идиоматика című fejezetének ez a részlete: „Ввиду полной неразработанности этого вопроса нет возможности дать сколько-нибудь полный обзор этих пластов” (Очерки по стилистике русского языка. Издание второе. Москва, 1955. 100), másrészt E. RIESELnek a frazeológiára mint tudományos diszciplínára vonatkozó megállapítása: „Eine ganze Reihe von allgemeinen Problemen ist noch ungeklärt: das Problem der Auseinandercharakterisierung der einzelnen stehenden Wortverbindungen, das Problem ihrer Klassifizierung, ihrer Beziehungen zum Wortbestand (Grundbestand, allgemeiner Wortbestand) u. a. m.” (Abriss der deutschen Stilistik. Moskau, 1954. 218).

C) A lexikológián és a stilisztikán kívül a l e x i k o g r á f i a is foglalkozik a frazeológiai egységek vizsgálatával. A szótáríró számára azonban nem

az elmélet, hanem a gyakorlat szintjén jelentkeznek azok a kérdések, amelyeket a lexikológia és a stilsztika általános törvényszerűségek megállapítása végett tárgyal. Azt jelenti ez, hogy a lexikográfusnak egyes, konkrét esetekben kell arról döntenie, hogy szótári egységként — lexémaként — vegye-e fel a szótárba a kifejezést, vagy kötetlen, alkalmi szókapcsolatnak tekintse, és ennek megfelelően kezelje. Ha szemantikai alkata vagy sajátos közlésbeli értéke miatt lexémának bizonyul valamely szókapcsolat, még akkor is kérdéses, hogyan legcélszerűbb beépíteni a szótár rendjébe (külön szócikket érdemel-e, valamely szóelemének a szócikkébe való-e, ez utóbbi esetben kapcsolható-e a címszó valamely jelentéséhez, vagy inkább a szócikk kiegészítő részében van-e a helye stb.), és melyik az a minősítő megjelölés, amely a leginkább megfelel az illető kifejezés nyelvi és stilsztikai jellegének.

Ahhoz, hogy ezeket a kérdéseket eldönthesse, a szótárírónak meg kell vizsgálnia egyrészt a kifejezés egészének nyelvi szerepét, vagyis azt, hogy egy-egy szókapcsolat valóságos vagy látszólagos egysége csupán a kapcsolat gyakoriságából vagy tagjainak szemantikai összeforrottságából következik-e, másrészt pedig abból a szempontból kell elemeznie a szókapcsolatot, hogy megmarad-e alkotó szavainak jelentése a kapcsolatban is, vagy pedig hogy olyan új jelentésben él-e a kifejezés, amely nem érthető szóelemeinek külön-külön vett értelméből. Fel kell tehát bontani a kifejezést, és azt kell mintegy nyelvi kísérletezéssel megállapítani, hogy felcserélhető-e a kifejezés szavai más szavakkal, szinonimákkal a kapcsolat jelentésének megváltozása nélkül, illetőleg hogy a szóelemeknek az a jelentése, amellyel a szóban forgó kapcsolat alakult, kimutatható-e e kapcsolattól függetlenül is más, akár szabad, akár kötött, de mindenképpen természetesnek ható összefüggésekben.

A szókapcsolatoknak ilyen, egyedenként történő vizsgálata előfeltétele annak, hogy a szótárszerkesztő jellegüknek megfelelő módon építse be őket a szótári rendszerbe. A lexikográfusnak azonban ezzel véget is ér a feladata. S hogy munkáját jól végezhesse, ahhoz arra volna szüksége, hogy már előre meg legyenek állapítva azok a kategóriák, amelyekbe el kell helyeznie a nyelv lexéma jellegű kifejezéseleit. A szótáríró tehát egyrészt anyagot szolgáltat a frazeológia elvi kérdéseivel foglalkozó kutatásnak, másrészt pedig azt várja a frazeológia kutatóitól, hogy dolgozzák ki számára a szótározandó szókapcsolatoknak lexikográfiai szempontból is hasznosítható rendszerét.

D) A fentebbiekben mindig szókapcsolatokról vagy — szótári szempontból — lexémákról, nem pedig szószerkezetekről, szintagmákról beszéltünk. Ezzel is utalni akarunk arra, hogy a frazeológiai problémák lényegükben nem szintaktikai kérdések, s hogy a frazeológiai egységek sajátos nyelvi szerepe nem magyarázható azzal a nyelvtani viszonytal, amely szóelemeiket egymáshoz kapcsolja, vagy legalábbis a legtöbb esetben nem a szintaktikai szerkezet jellege különbözteti meg őket a hasonló nyelvtani viszonyban álló szavak kapcsolatától. Ez a két szintagma például: *még neki tetszik jobban* és *még neki áll feljebb* szószerkezettanilag nagyjából azonos, frazeológiailag azonban teljesen eltérő jellegű, s ezért a köztük levő különbségnek nyilvánvalóan nem szintagmatikus okai vannak.

Mindezek ellenére a s z i n t a k s z i s sem zárkozhat el teljesen a frazeológiai szempontok tekintetbevételétől. Nem pedig azért, mert a frazeológiai egységek egyúttal szószerkezetek is (MMNyR. II, 66), másrészt pedig azért, mert nemcsak mondatalkotással hozunk létre a valósághoz való viszonyt kifejező beszédegységeket, hanem úgy is, hogy mondatértékű frazeológiai

egységeket reprodukálunk. (Arról a mondatreprodukálásról, amelynek már nincs idézés jellege: A. I. SZMIERNYICKIJ, A beszéd létezése objektív valóság: NyIK. VI, 34.)

Ez utóbbi körülménnyel kapcsolatban még azt is meg kell jegyezni — s talán éppen ez lehetne elsősorban a frazeológiai kérdésekkel kapcsolatos szintaktikai vizsgálatoknak a tárgya —, hogy vannak a nyelvben olyan szerkezeti formák, amelyek megmerevedett voltak, állandósult jellegük miatt, és mivel a szokásos szerkezetektől eltérnek, s ezért különösen motiválatlanoknak érezzük őket, egészen közel állnak a frazeológiai kapcsolatokhoz. Minthogy azonban csupán egyetlen állandó szóelemük van, mégsem tekinthetők állandósult szókapcsolatoknak. Olyanokra gondolok, mint például az *embere válogatja*, amelyet ebben a formájában, gyakorisága folytán, már-már frazeológiai egységnek is érzünk, s csupán akkor kezdünk állandósult szókapcsolat voltában kételkedni, ha meggondoljuk, hogy erre a kijelentésre: *Minden tanár szigorú*, lehetséges ez a válasz: *Hát tanára válogatja*, erre a kérdésre pedig: *Szeretsz moziba járni?* adható ez a felelet: *Filmje válogatja*; stb. (További példák: ÉrtSz. VII, 207.) Nyilvánvaló tehát, hogy ebben és még néhány hasonló példában szintaktikailag erősen kötött használatú szójelentéssel van dolgunk, amely az említett példát tekintve csak akkor realizálható a beszédben, ha a *válogat* igének a jelentő mód jelen idejében egyes szám harmadik személyű tárgyas személyragja van, és ha a hozzá tartozó alany egyes szám harmadik személyű birtokos személyragos főnév. Az ilyenféle meghatározott szintaktikai szerkezethez kötött szójelentések mintegy átmenetet alkotnak a tulajdonképpeni frazeológiai egységek és a pusztán szintaktikai jellegű szószervezetek között.

2. A fentebbiekben azt próbáltuk meg vázolni, hogy milyen helyet foglal el a nyelvtudományi diszciplínák között a frazeológiai egységek vizsgálata. Szólnunk kell azonban arról is, hogy a dolgozatunkban felvetett probléma egy másik tudománynak, mégpedig a folklórnak a kutatási körébe is beletartozik.

Amint már említettük, nyelvi szempontból azért érdemelnek figyelmet az állandósult szókapcsolatok, mert beletartoznak a nyelv kifejezőkészségébe, és a beszédben olyanféle közlő és kifejező szerepük van, mint az egyes szavaknak. A folklorisztikai kutatás ellenben úgy foglalkozik velük mint a szóbeli néphagyomány elemeivel, s ha tekintettel van is bizonyos formai jellemvonásaikra (például ütemes, rimes voltokra, párhuzamon vagy ellentétben alapuló szerkezetükre), egészében véve mégsem úgy tekinti őket, mint a gondolatnak csupán nyelvi burkot kölcsönző alakulatokat, hanem elsősorban mondani-valójuk, hagyománytartalmuk iránt érdeklődik. Minthogy az állandósult szókapcsolatok közül a közmondás mindig bizonyos gondolati tartalmat is hordoz, érthető, hogy a folklorisztika az állandósult szókapcsolatok közül mindenekelőtt a közmondások különböző típusait vizsgálja, s hogy e kérdés elméletét is a görög *παροιμία* 'közmondás' szóból származó névvel parömiológiának nevezik.

Tudvalevő azonban, hogy a nyelvi jelenségek a legritkább esetben határolhatók el olyan élesen egymástól, hogy ne lehetne köztük átmeneti alakulatokat is találni. A nyelvnek ez a jellemvonása különösképpen érvényes az állandósult szókapcsolatokra. Noha kétségkívül megvan itt is az osztályozás, a tipizálás lehetősége, olyan gyakoriak az átmeneti jelenségek, hogy a legtöbb

esetben csak igen széles és igen sok alakulatot magába foglaló sáv jelölheti meg azt a határt, amely az állandósult kifejezések különféle típusait elválasztja egymástól. Minthogy a mindig mondat értékű közmondások és a nagyobb részükben szó értékű más frazeológiai egységek között is mind történeti, mind leíró szempontból igen sok a kapcsolat, érthető, hogy a parömiológiai kutatások sem maradnak meg pusztán a közmondások vizsgálatánál, hanem kiterjeszkednek a frazeológiai egységek más típusaira is.

Ennek azonban történeti okai is vannak. Sokáig ugyanis nem tettek különbséget az állandósult szókapcsolatok különféle fajtái között, hanem közmondás, példabeszéd, szólásmondás, szójárás, szokásmondás stb. elnevezés alá foglalva őket, gyűjteményekben is együtt, megkülönböztető jelzés nélkül közöltek különféle jellegű kifejezéseket, s ugyanígy elméleti vonatkozásban is egy kalap alá került az állandósult szókapcsolatok valamennyi fajtája. Elméleti vonatkozásban pedig egészen a legújabb időkig a „néplélektani” vizsgálatot kell érteni, vagyis azt, hogy a frazeológiai egységek valamennyi fajtáját néphagyománynak tekintették, és nem nyelvi, hanem folklorisztikai jelenségeként kezelték. Jellemző példája ennek az, hogy amikor 1843-ban a Kisfaludy Társaság megbízta ERDÉLYI JÁNOST egy nagyszabású népköltési gyűjtemény szerkesztésével, ERDÉLYI a Népdalok és mondák háromkötetes gyűjteményét a Magyar közmondások könyvével (Pest, 1851), mintegy ennek a gyűjteménynek a negyedik kötetével kívánta lezárni. (Vö. ez utóbbi mű előszavát, valamint TOLNAI megjegyzését: MNépr.² III, 350.)

Noha a frazeológiai és a parömiológiai kutatásban a szempontok eltérő volta miatt más-más megvilágítást kapnak a vizsgált jelenségek, még sincs olyan nagy különbség e két tudományág módszere között, hogy ne lehetne a kutatásokat bizonyos mértékben összehangolni. A különbségek különösen akkor halványulnak el, amikor akár a nyelvész, akár a folklorista történeti jellegű vizsgálatokat végez, azaz amikor valamely állandósult szókapcsolat eredetét vizsgálja. Hogy milyen sokat kaphat a nyelvész a folkloristától a szólások és a közmondások történetének megvilágítását illetően, azt irodalmunkban BERZE NAGY JÁNOS Magyar szólásaink és a folklore (Bp., 1932) című tanulmánya, nemzetközi vonatkozásban pedig az eddig talán legrészletesebb és legalaposabb szólástörténeti monográfia, MATTI KUUSI Regen bei Sonnenschein (Helsinki, 1957. FFC. 171) című műve mutatja. Nem foglalkozhat egyetlen nyelvész sem eredményesen a bennük tárgyalt kérdésekkel e művek ismerete nélkül. De ennek ellenkezőjére, a folkloristáknak adott nyelvész-segítségére is igen jó példának van: az, hogy A magyarság néprajza című négykötetes gyűjteményes műnek a szólásokkal foglalkozó részét TOLNAI VILMOS, a kiváló nyelvtudós írta.

3. Fenti áttekintésünk kettős tanulsággal szolgálhat. Az egyik az, hogy ha nem akarunk egyoldalú és sok tekintetben hiányos képet rajzolni nyelvünk szólásszerű frazeológiai kapcsolatairól, okvetlenül több oldalról, több tudományág szempontjából is meg kell világítanunk a kérdést. Olyan komplex módszer kialakítására van tehát szükségünk, amely azon alapul, hogy a szólásszerű frazeológiai egységek elsősorban nyelvi, mégpedig sajátos stilisztikai jellegű lexikológiai jelenségek. Tekintetbe kell azonban vennünk azt is, hogy a vizsgálni kívánt alakulatok lexikográfiai szempontból is rendszerezésre szorulnak, olykor szintaktikai alkatuk is külön figyelmet érdemel, különösen pedig arra kell gondolni, hogy vizsgálatuk alkalmával anyelvtudomány-

nak azon a határterületén járunk, ahol a jelenségek — a kérdésfeltevéstől függően — vagy a lingvisztika, vagy a folklór oldaláról kapnak sajátos megvilágítást. Célunknak megfelelően a nyelvtudomány felől közeledünk a kérdésekhez, de ha szükséges, rá kell mutatnunk a szólásszerű frazeológiai egységeknek olyan kapcsolataira, összefüggéseire is, amelyek már a folklór területére vezetnek.

A másik tanulság pedig — s ez soron következő feladatunkat is meghatározza — az, hogy ha széles körű összefüggéseiben akarjuk látni a vizsgálni kívánt jelenségeket, nem elégedhetünk meg azoknak a szempontoknak az ismeretével, amelyek alapján manapság megítélik a frazeológiai kapcsolatokat, hanem át kell tekintenünk a kérdés történetét is. Ennek során először is azt kell megvizsgáljunk, milyen indítékok alapján kezdtek hazánkban állandósult szókapcsolatok gyűjtésével foglalkozni, hogyan ítélték meg és hogyan próbálták osztályozni őket, majd pedig be kell mutatnunk azokat a legfontosabb elméleti munkákat, amelyek részint a hazai, részint pedig a külföldi irodalomban a frazeológia kérdéseivel, különösképpen pedig a frazeológiai kifejezések osztályozásával foglalkoznak.

A MAGYAR FRAZEOLÓGIAKUTATÁS PROBLÉMATÖRTÉNETE

A KEZDETEK

Baranyai Decsi János

A nemzeti nyelv kifejezőképességével való foglalkozáshoz nálunk is, mint számos más nép körében, a humanizmus korának klasszika-filológiai kutatásai adták az első indítékot. A közmondások első gyűjtői és feldolgozói azonban nem a humanisták, hanem azok az ókori görög grammatikusok, a *παροιμιο-γραφοι* voltak, akik közül név szerint húszat ismerünk, s akik közé — elveszett közmondásgyűjteménye alapján — magát Arisztotelészt is odaszámítják (O. E. MOLL, *Sprichwörterbibliographie*. Frankfurt a. M., 1958. VII). A rómaiaknak nem voltak közmondásgyűjtőik (PETZ GEDEON, *Ókori lexikon*. Bp., 1904. II, 376), de a középkorban ismét találkozunk néhányal (Notker, Egbert von Lüttich stb.). A XV. század utolsó éveiben jelentek meg azután azok a humanista szerzőktől származó művek, amelyek az újkori frazeológiai kutatások megindítóinak tekinthetők. A legjelentősebb közülük ERASMUS ROTTERDAMUS adagiumgyűjteménye, amely követőinek gyűjtésével kiegészítve csupán a XVI. században több mint hetven kiadást ért meg (O. E. MOLL i. m. 62—63). TOLNAI VILMOS (MNy. VII, 223; MNépr.² III, 376) kimutatta, hogy e kiadások közül számunkra az 1574-i, bázeli (*Adagiorum Chiliades Quatuor cum sesqvicenturia*) a legfontosabb, mert ebből merítette BARANYAI DECSI JÁNOS azt a 4795 latin, illetőleg latin és görög kifejezést, amelyet „*Adagiorum graecolatinoungaricorum Chiliades quinque: Ex Des. Erasmo, Hadriano Junio, Joanne Alexandro, Cognato Gilberto, et aliis optimis quibusque Paroemiographis excerptae, ac Vngaricis prouerbiis, quoad eius fieri potuit, translatae*” című művében (Bártfa, 1598) magyar megfelelőikkel együtt közzétett.*

Hogy mit értettek a XVI—XVII. században *adagium*-on vagy *proverbium*-on, és hogyan értékelték őket, az eléggé világosan kiderül részben DECSI munkájának a bevezetéséből, részben pedig abból a nyelvi anyagból, amelyet gyűjteménye tartalmaz. Mindenekelőtt azt kell tudni, hogy noha DECSI *adagium*-oknak és *proverbium*-oknak mondja a könyvében közölt magyar kifejezésanyagot is, műve érdemi részének a latin—görög kifejezéseket tekinti, és róluk beszél a könyv latin nyelvű *praefatio*-jában is. Az itt elmondottakból kiderül, hogy szerzőnk az *adagium*-ok gyűjtését és magyarázatát a filológia feladatának tartja. Oly sok ebben a stúdiumban az *antiquitas*, a *dignitas*, az *utilitas* és a *iucunditas* — írja —, hogy mindennek még a számbavétele is reménytelen feladat (A2r). A továbbiakban azt emeli ki, hogy az *adagium*-ok vagy görögös szóval, a *paroemiá*-k Arisztotelész tanúbizonysága szerint annak

* Vö.: BALLAGI MÓR, Baranyai Decsi János és Kis-Vitzay Péter közmondásai. AkNyÉrt. X. k. V. sz., 1882.

a hajdankori filozófiának avagy bölcsességnek a maradványai és szikrái (igniculi), amely sokkal hamisítatlanabb formában virágzott az ősök, mint az utódok körében (uo.). Szerinte tehát kétségtelen, hogy az *adagium*-ok mindenekelőtt a régiek bölcsességét ismertetik meg velünk (A3v). Igen nagy jelentőségük van emellett mint a meggyőzés eszközeinek is: „Adagia enim et antiquitatis ceu stellulis quibusdam illuminant orationem, et variis figurarum coloribus aspergunt, et micantibus selectissimarum sententiarum gemmulis adorant, et iucundae festivitatis illecebris temperant, denique nouitate excitant lectores, breuitate delectant, autoritate persuadent” (A6v).

Ha magukat a latin *adagium*-okat vizsgáljuk meg, a következő típusokat találjuk köztük: 1. mondat értékű kifejezéseket: „*Scruta laudat scrutarius* Czégér nélküls el kél az ió bor” (177);* „*Scelera non habent consilium*, Az kit Isten akar meg verni, eszét veszi el előb” (343); „*Magis nocent insidiae, quae latent*, Lassu viz partot moss” (357); stb.; 2. átvitt értelmű, hasonlatot tartalmazó vagy egyéb ok miatt sajátos stilisztikai értékű szókapcsolatokat: „*A Tartesso ad Tartarum*, Czöbörből vederbe hágni” (372); „*Alter Ianus*, Ez sem bolond ember vgyü” (278); „*Ut Bagas constitisti*, Nám mint az báluány vgy állaz” (229); „*Labore laboriosus*, Eyet napat egyé tészen” (170); stb.; 3. átvitt értelmű, nagyobbára ritkán használt s ezért az itt megadott jelentésükkel szótárakba általában föl sem vett egyes szavakat: „*Sellissare*, Igen fen heázni” (288); „*Climacides*, Aztal hazugia” (289); „*Manica*, Nagy viselt dolgok” (289); „*Lychnobius*, Mint az bagoly nem aluszik éyel” (290); „*Movoy-αυμοι*, Rût el veszet ember” (288) stb.

TOLNAI szerint (A szólásokról. MNyTK. 12. sz. 23) Erasmus a *proverbium*-ot, *adagium*-ot nem annyira ítéletet tartalmazó szólásnak, mint „inkább szálló igének veszi, azaz közkeletűvé vált idézetnek íróból, ösmert műből”. Ami az erasmusi *adagium*-ok idézetszerűségét illeti, teljesen egyetérthetünk TOLNAIVAL, a közkeletűség azonban éppen nem jellemzi a szóban forgó kifejezéseket. Hiszen főleg azért kellett összegyűjteni őket, hogy teljesen feledésbe ne merüljenek, s hogy az újkori latin szövegeknek is az antikvitás *dignitas*-át kölcsönözzék. Amint ERASMUSNAK az *adagium*-okhoz fűzött magyarázataiból is látszik, ebben a korban még nem tettek különbséget az egyéni nyelvi lelemény, tehát például az egyszerű előforduló írói szókép vagy képes kifejezés és valamely szónak vagy szókapcsolatnak jelentés- vagy névátvitel útján létrejött, kollektív érvényű, új, átvitt jelentése között. Valamely klaszszikus író sajátos, egyéni stílusalakzatát éppannyira felhasználható stílári eszköznek — *adagium*-nak — tartották, mint a közkeletű fordulatokat, sőt amazokat még választékosabbnak, elegánsabbnak érezték, s ezért stilisztikai szempontból többre is értékelték őket.

Hogy a frazeológiai elemeket mint stíluszeszközöket így ítélték meg, az annak a szükségszerű következménye, hogy egy olyan nyelvből — a latinból — indultak ki, amely noha széles körben használatos volt, mégsem úgy élt és fejlődött, mint az anyanyelv. A nyelvi normát nem a latinul írók és beszélők nyelvhasználata szabta meg, hanem azoknak a sok száz évvel régebben keletkezett irodalmi műveknek a stílusa, amelyekhez mint az eszményi latinság forrásaihoz újra meg újra vissza kellett térni. Ez a szemlélet pedig azért jelen-

* Az idézett adatokat betűhíven közöljük. Minthogy azonban az f (= s), valamint az β és az lz (= sz) esetében csupán az írásjelek alakja különbözik a ma használatos betűkétől, helyettük egységesen s, illetőleg sz betűt írok.

tós a mi szempontunkból is, mert igen sokáig erős hatással volt az anyanyelvi stílusnormák, illetőleg a magyar frazeológiai elemek megítélésére is. Beszédes bizonyossága ennek az, hogy még a XVIII. század végén és a XIX. század elején megjelent magyar frazeológiai gyűjtemények legnagyobb része is frazeológiai kifejezésként közölt írói idézetek halmaza.

Ugyanakkor azonban, amikor a humanisták adagiumgyűjteményei hozzájárultak annak a felfogásnak a kialakításához, hogy az írói szó- és kifejezés-használat szerves része a nyelv frazeológiájának, vagyis mintegy elmosták az egyéni és a közösségi, az alkalmilag felhasznált és az általában felhasználható stílus-eszközök közötti különbséget, elősegítették a valódi frazeológiai egységek iránti érdeklődés felébredését is. DECSI ugyanis a görög és a latin íróktól vett kifejezéseket úgy akarta megismertetni olvasóival — elsősorban nyilván tanítványaival —, hogy a kifejezések magyar megfelelőit is közölte, s mivel ehhez olyan átvitt értelmű magyar kifejezéseket kellett találnia, amelyeket mindenki megért, ezért közkeletű közmondásokkal és szólásokkal, ha pedig ilyeneket nem talált, maga alkotta szabad szókapcsolatokkal értelmezte a latin és a görög adagiumokat. A magyar nyelvi anyag DECSI szándéka szerint csak kiegészítő, magyarázó jellegű toldalék az ókori klasszikusoktól származó kifejezésekhez. Minthogy azonban a szerző a magyar anyag összegyűjtésével végzett úttörő munkát, DECSI könyvét manapság nem mint klasszika filológiai művet, hanem mint az első magyar szólás- és közmondásgyűjteményt tartjuk számon és értékeljük nagyra.

Hatásának felmérésekor tekintetbe kell vennünk, hogy az egyébként is szokatlanul kis alakú könyv vagy igen csekély példányszámban jelent meg, vagy igen hamar tönkrementek a példányai. Erre nemcsak abból következtethetünk, hogy e kiadvány az utóbbi időben „a legritkább könyvek közé tartozik” (TOLNAI: MNyTK. 12. sz. 23), hanem abból is, hogy már a XVII. században sem volt közismert. Nem tudott róla például GELEJI KATONA sem, mert egyébként nem írt volna Magyar grammatikátskájában (Gyulafehérvár, 1645. C3a) így: „Sok szép *Adagiumok*val-is a' mi nyelvünk rakva, mellyekből egy szép kis könyvetske lehetne”.* Hogy DECSI munkája ennek ellenére is igen nagy hatással volt a későbbi magyar frazeológiai gyűjteményekre, az annak a következménye, hogy anyagának tekintélyes része két olyan műbe is belekerült, amely sokáig jól ismert és gyakran forgatott könyv volt. Az egyiknek a szerzője SZENCZI MOLNÁR ALBERT, a másiké KIS VICZAY PÉTER.

Szenczi Molnár Albert

A magyar frazeológiai egységek szótári felhasználásának történetében úttörő és a fejlődést mintegy két évszázadra meghatározó jelentőségű MOLNÁR ALBERT lexikográfiai működése. Szempontunkból MOLNÁR szótárának különösen a magyar—latin része fontos, mert ebből ismerhetők meg azok az elvek, amelyek a szerzőt a szókapcsolatok szótári feldolgozásában vezették.

Tudomásom szerint még senki sem mutatott rá arra, hogy a MOLNÁR-féle szótárnak már első, 1604-i nürnbergi kiadásában, a *Dictionarium Ungarico—Latinum*ban is jelentős mennyiségű frazeológiai anyag található. Ennek nagyobbik része a kifejezés első elemének a betűrendi helyén, mintegy önálló szócikként került bele a szótárba. Elsősorban azokat a szókapcsolatokat

* Simonyi Zsigmond kiadása: NyF. 30. sz., 1906.

vette fel MOLNÁR címszóként, amelyeket egyetlen szóból álló latin megfelelővel tudott értelmezni. Így lettek „címszavakká” olyan igés kifejezések, mint *Boszszut alloc*, *Hasznat veszöm*, *Röggge porrateszem*, *Seregetgyűtőc* stb. és olyan jelzős kapcsolatok, mint *Fegyvertarto hely*, *Haboru Idő*, *Szezelem gerjesztő ital* stb.

Első tekintetre azt lehetne hinni, hogy MOLNÁR egyszerűen nem tett különbséget szó és szókapcsolat között, amikor címszavait összeállította. A valóságban azonban nem így van a dolog. Szótára második kiadásának (Hanau, 1611) címlapján ugyanis világosan megmondja, hogy ezt az új kiadást nemcsak „sok szóval” és „közönséges magyar közmondásokkal”, hanem „szólásformákkal” is gazdagította: „*Dictiones Ungaricae . . . Latine conversae . . . plurimis vocibus, formulisque loquendi Latine redditus auctae: et usitatoribus Proverbiis Ungaricis, cum Latinis Adagiis aequipollentibus locupletatae . . .*” A *formulae loquendi*-n nyilván az olyan, címszóként felvett, de egyetlen szónak nem tekinthető kifejezéseket értette, amilyeneket a MA¹-ből már fentebb is idéztünk. Akad ugyan köztük körülírásszerű alkalmi szókapcsolat is: *Bór alatt való*, *Fiatal veszsző*, *Forrasztoc vasat*, *Hajonak alatt dezkaik kin az evezősök ülne*, *Nyilág [!], kibén az ideg jár* stb., többségük azonban mégis igazi frazeológiai egység: *Győzdelmet vészek* ('győzők'), *Haboru Idő* ('vihar'), *Hasznat veszöm* ('fruor, utór'), *Hirreteszem* ('elhíresztelem'), *Ho esik* ('havazik'), *Honaprolhodara halasztoc* ('halogatok'), *Kotya vetyere hanyom* ('elkótyavetyélem') stb.

Ezen kívül, azaz az első szavuk betűrendi helyén felvett kifejezéseken kívül találunk már a szótár első kiadásában is olyan címszavakat, amelyek után egész sor jelzős kapcsolatot közöl MOLNÁR. A *Bor* szócikkében például 17 jelzős kifejezés akad (*Forrot must*, *Ezeideibor*, *Szagosbor*, *Io illatobor* stb.), a *Kender*-ében három (*Magos kender*, *Paszkontza kender*, *Vad kender*), a *Kigyó*-ében tíz (*Egerésző kigyó*, *Kétfejő kigyó*, *Kurta kigyó*, *Marásával rothasztó kigyó* stb.), a *Körtvély*-ében négy (*Arpával erő Körtvély*, *Leves körtvély*, *Muskataly körtvély*, *Telelőkörtvély*) stb. Az ilyen fajtanevek, terminusok szótározása kétségtelenné teszi, hogy MOLNÁR tudatosan építette bele Dictionariumába a szónál nagyobb lexikológiai egységeket. Már szótára első kiadásának a készítésekor el kellett ugyanis ismernie, hogy vannak nyelvünkben olyan szókapcsolatok, amelyek — minthogy a latinban rendszeren egyetlen szó az ekvivalensük — lexikográfiai szempontból a szóval azonos megítélés és elbánás alá esnek. Erre ugyan rájöhettek már a MOLNÁR előtt működő szójegyzékkészítők és szótárírók is, de mint első magyar—latin szótárunk szerzője, ő vonta le ebből először azt a gyakorlati következtetést, hogy a jelentésbeli egységet alkotó szókapcsolatok éppúgy szótározandók, mint az egyes szavak.

Szótára második kiadásában azután még tovább ment egy lépéssel. Amikor kezébe került DECSI gyűjteménye, megtalálta a forrást ahhoz a magyar frazeológiai anyaghoz, amelyet — minthogy DECSI már megadta a művében közölt magyar kifejezések latin megfelelőit — aránylag könnyen felhasználhatott szótára új kiadásának a bővítésére. Az új kiadás előszavában maga is megjegyzi, hogy a latin adagiumokkal együtt felvett magyar proverbiumokat „selegi ex Libello Adagiorum Latino—Ungaricorum Cl. Viri Joannis Decii Baronii”.

Amint már említettük e proverbiumokon kívül szólásformákkal (*formulis loquendi*) is gazdagította szótára második kiadását. Ezek száma azonban elenyésző a DECSITŐL átvett kifejezésekhez viszonyítva. A két kiadás *l*-betűs anyagának összehasonlításából kiderül például, hogy a második kiadásnak

ebbe a részébe mindössze két új, nem közmondásszerű szókapcsolatot iktatott be (*Lábas marha*, *Levetni az sűveget*), DECSI művéből ellenben tizenöt olyan *proverbium*-ot vett át, amely kezdő szava vagy vezérszava alapján az *l*-betűs címszóanyagban kapott helyet.

TOLNAI (MNYTK. 12. sz. 28) szerint összesen mintegy ötszázra tehető a DECSITől átvett kifejezések száma. Ezek a „Pr.”, „Prov.” vagy „Proverb.” minősítéssel ellátott szókapcsolatok azonban korántsem mind mai értelemben vett közmondások. Sok közöttük a nem mondat értékű, átvitt értelmű kifejezés. Ezeknek nagyobb része igés kapcsolat: *Farkasnac mutatsz erdőt* (s. v. [lásd] *Farkas*), *Még az halál házais kiűtött rayta* (s. v. *Halál*), *Kapufátul venni búczót* [!] (s. v. *Kapufa*), *Malomba hegedülni* (s. v. *Malom*) stb.; kisebb része pedig jelzős főnévi kapcsolat: *Fátul szakatt ember* (s. v. *Fa*), *Kamarászékre* [!] *valo irás* (s. v. *Kamaraszéc*) stb. Akad közöttük állandósult hasonlat: *Eyel jár mint a' bagoly* (s. v. *Eyel*), *Halgat mint a' fa* (s. v. *Fa*), *Gyors mint a szél* (s. v. *Gyors*), *Olly egesseges vagy mint az Hal* (s. v. *Hal*) stb.; a *sem . . . sem . . .* páros kötőszóval alakult kifejezés: *Sem kün, sem ben* (s. v. *Kün*), *Sem láttam, sem hallottam* (s. v. *Látom*) stb. és néhány szabad szókapcsolat: *Ugyan érzette halálát* (s. v. *Halál*), *Igen talála* (s. v. *Igen*), *Kezét fejére kuczolni* (s. v. *Kuczolni*) stb. Legtöbb azonban a közmondás: *Fáratt lonac farkais nehéz* (s. v. *Fáratt*), *Az kinec hól fáy, ott tapogattya* (s. v. *Fáy*), *Nem jó a' ház gazdanélkül* (s. v. *Ház*), *Soc lúd disznót győz* (s. v. *Lúd*), *Hítvan madar a ki feszkét megrütitya* (s. v. *Madar*) stb.

Mint hogy azonban a tulajdonképpeni közmondások és közöttük is az erkölcsi oktatást tartalmazók nincsenek a többi kifejezéshez viszonyítva túlsúlyban, és mivel még ez utóbbiak között is nem egy olyan akad, amely — különösen szó szerint vett értelmében — korántsem valami nevelő hatású: *Meszszűnnen jótne szabad hazudni* (s. v. *Meszszűnnet*), *Törvenben tagadás jo* (s. v. *Törvény*), alighanem téves MELICHnek az a föltevése, hogy MOLNÁR csupán pedagógiai érdekből, a közmondások erkölcsnemesítő volta miatt vett fel *proverbium*okat szótára második kiadásának magyar—latin részébe (A magyar szótáriróadalom. Bp., 1907. NyF. 46. sz. 142). Sokkal valószínűbb, hogy MOLNÁR felismerte nyelvi jelentőségüket is, és lényegében véve ugyanabból a megfontolásból kiindulva sorolta be szótárába ezeket a nagybőrra átvitt értelmű kifejezéseket, mint az első szavuk betűrendi helyén felvett, valamint az egyes címszavak alá beiktatott szólásformákat (formulas loquendi). Ezenkívül természetesen az is közrejátszhatott a *proverbium*ok szótározásában, hogy Európa-szerte éppen MOLNÁR korában érte el azóta sem tapasztalt legmagasabb fokát a közmondások iránt való érdeklődés.

Akár hogy vélekedjünk is azonban az indítóokról, az kétségtelen, hogy MOLNÁR már szótára 1611-i kiadásában kialakította a frazeológiai egységek lexicográfiai feldolgozásának azt a módszerét, amelytől a manapság is szokásos legfeljebb abban különbözik, hogy a lexicográfusnak egységesebb szempontok szerint kell eljárnia a kifejezéseknek egyes címszavak alá való felvételét illetően, és a frazeológiai egységeket árnyaltabban kell minősítenie. Ami azonban maguknak a szótározandó frazeológiai egységeknek a típusait illeti, ezek szinte már mind megtalálhatók MOLNÁR szótárának második és későbbi kiadásáiban, ide értve a PÁPAI PÁRIZ FERENC- és a BOD PÉTER-féle átdolgozásokat, valamint az 1801-i ÉDER JÓZSEFTől sajtó alá rendezett kiadást is. (Vö.: ÉDER ZOLTÁN: MNY. LXIX, 275.)

Kis Viczay Péter

Noha e dolgozatunkban nem célunk a magyar szólás- és közmondás-gyűjtés történetének az ábrázolása, hanem csupán azt a fejlődést kíséreljük meg vázolni, amelynek eredményeképpen a frazeológiai egységek fogalma és tipológiája kialakult, elméleti jelentősége miatt is szólnunk kell az időrendben második magyar frazeológiai gyűjteményről, KIS VICZAY PÉTER *Selectiora adagia Latino—Hungarica* (Bártfa, 1713) című művéről.

E gyűjtemény több szempontból is haladást jelent DECSI munkájához viszonyítva. Mindenekelőtt azt kell kiemelnünk, hogy noha a latin adagiumok KIS VICZAY könyvében is megelőzik magyar megfelelőiket, s épp ezért a latin kifejezések értelmezéseként sok szabad szókapcsolat is belekerült a gyűjteménybe, a magyar nyelvű frazeológiai anyag itt már mégis fontosabb szerepet játszik, mint DECSMÉL. Kiderül ez mindjárt a könyv előszavából is. KIS VICZAY már nem a latin *adagium*-okat méltatja, mint elődje, hanem amiatt panaszkodik, hogy „*lingva nostra hungarica in vocibus acutè et elegantè proferendis apud multos fermè objecta jaceat*” (8r), és hogy „*proverbia à majoribus nostris acutè et ingeniosè olim prolata à Juventute studiosa penitus negligantur et qvasi nullam utilitatem paritura rejiciantur, ac potius ab agrorum cultoribus, qvam ab ipsis excolantur*” (9r—v). Ezért azután a következő ajánlattal áll elő: „*Consultissime facient Dni. Scholarum Praeceptores, si similia adagia atque sententias [az előbbieken ezt a szólást említette: Pita az idén a kenyérnek neve] ipsi praescribent et commendatissima una cum Latinis reddent*” (9v).

KIS VICZAY tehát már nem „bölcességükért” becsüli az adagiumokat, hanem nyelvi jelentőségüket méltatja, és ami a legfontosabb, az iskolai tanításban is szerepet akar juttatni azoknak a magyar „közmondásoknak”, amelyeket „elődeink hajdan elmésen és szellemesen használtak”, és amelyeknek az ő korában már nagyobb volt a becsülete a földművesek, mint a tanulóifjúság körében.

Fejlődést jelez szerzőnk gyűjteménye az anyag elrendezése szempontjából is. DECSI még semmi rendet sem tartott az adagiumok közlésében, KIS VICZAY pedig már a latin kifejezések betűrendjében közli az anyagot. Ily módon, ha latin megfelelőjüket ismerjük, a magyar kifejezéseket is megtalálhatjuk a gyűjteményben.

Érdeme végül KIS VICZAYnak, hogy ha nem teljes következetességgel is, de általában kihagyja gyűjteményéből az egyszavas *adagium*-okat, és igen kevés kivétellel csupán szókapcsolatokat vesz fel. Kétségtelen jele ez annak, hogy elődeinél helyesebben ítélte meg a frazeológiai gyűjteménybe való anyag jellegét és — az említett szempontból — a frazeológiai egység fogalmát is.

Másrésről mégis súlyosan tévedett KIS VICZAY akkor, amikor frazeológiai anyagnak tekintette és felvette gyűjteményébe Beniczky Péter verses gnómáinak és aforizmáinak jelentős részét. Beniczky ugyanis „példabeszédeit” abba az egy-egy Balassi-strófát kitevő, kétszázötven versébe szorította bele, amely a halála után (1664) számos kiadásban megjelent Magyar rithmusok c. kötetének második részét alkotja. Egy-egy Balassi-strófában három-három közmondásszerű életelvet, erkölcsi oktatást, latinból fordított axiómát és olvasmányaiból, különösen Pázmány prédikációiból merített gondolatot verselt meg, mégpedig úgy, hogy a vers kedvéért hol megnyújtotta, hol pedig

megrövidítette forrásainak szövegét. Ami tehát Beniczky „példabeszédei” közül eredetileg igazi közmondás volt, átdolgozásában az is elvesztette természetes, közkeletű formáját, és erőltetett, „műköltői” alakot kapott. TOLNAI forráskutatása (MNYTK. 12. sz. 37—41) alapján tudjuk, hogy többek között a következő adagiumokat vette KIS VICZAY Beniczky Magyar rithmusaiából: *Tsászár-is* [!] *koldussá szerentse kapássá nagy hirtelen teheti* (254), *A maga el-hitség esztelen kevélység, térít szégyen vallásra* (425), *Hogy ha tész kivel jól még-érette meg szól érdemessen nem fizet* (412), *Farkas ha koplal-is nem tserélne még-is az kalmarok ebével* (273).

KIS VICZAY azonban nem elégedett meg azzal, hogy Beniczky verseit forrásként aknázza ki gyűjteménye számára, hanem maga is írt és fordított verses aforizmákat. Egy közmondás története című dolgozatomban (Bárczi-Eml. 274) rámutattam, hogy az Erasmus-féle *Aurora Musis amicá*-nak ezt a megfelelőjét: *Reggeli orának, szép piros hajnalnak, arany vagyon szájában*, a német *Morgenstunde hat Gold im Mundé*-ből minden valószínűség szerint maga KIS VICZAY fordította magyarra. Itt a Beniczkytól kezdeményezett a-a-b rímű, két hatos és egy hetes sorból álló versformát, az egyharmad Balassi-strófát használta. Olykor hatsoros — nyilván maga fabrikálta — verset is felvett adagiumai közé: *Nintsen olly sovány kert, sohól e' világon, avagy olly parlag-föld akar melly határon, hogy jóra való fű ne teremne azon* (374).

Meg kell azonban jegyezni, hogy a több mint ötezer cikkecskéből álló gyűjteményben nem sok az efféle versike, s hogy általában nem sok benne a frazeológiai szempontból értéktelen anyag.

A XVIII. SZÁZAD MÁSODIK FELE ÉS A XIX. SZÁZAD ELEJE

Nyugaton a közmondások a XVI. században és a XVII. század elején érték el népszerűségük tetőpontját (vö. J. E. HESELTINE, *The Oxford Dictionary of English Proverbs*. 2. ed. 1952. VII), hazánkban a XVIII. század második fele és a múlt század legeleje az az időszak, amelyben a közmondások iránt a legtöbb érdeklődés mutatkozott. Ebből a korból származó forrásainkat három csoportba sorolhatjuk: a) tankönyvekben és nyelvtanokban megjelent összeállítások; b) frazeológiai gyűjtemények és stíluszótárak; c) tulajdonképpen közmondás- és szólásgyűjtemények.

Az első két csoportba tartozó művekkel részletesebben is meg kell ismerkednünk, mert rajtuk figyelhetők meg a legjobban az a fejlődés, amely egyrészt a frazeológiai kifejezések nyelvi szerepének értékelésében, másrészt típusaik megkülönböztetésében, végül pedig abban mutatkozik meg, hogyan próbálták a gyűjtők a közléssel kapcsolatos lexikográfiai problémákat megoldani. Noha a legfontosabb munkákat az első két csoportból is megemlítette TOLNAI A szólásokról című tanulmányában (MNYTK. 12. sz. 22—56), részletesebben mégis csupán a szűkebb értelemben vett közmondás- és szólásgyűjteményekkel foglalkozott. Éppen ezért nekünk e gyűjteményekkel kapcsolatban csupán az lesz a feladatunk, hogy megpróbáljunk rávilágítani a fejlődésnek általa nem említett főbb mozzanataira.

Tankönyvekben és nyelvtanokban megjelent összeállítások

Pomey Ferenc: *Syntaxis ornata*

Noha nem célunk a már többször is idézett TOLNAI-féle közmondás-gyűjtés-történet könyvészeti kiegészítése, egy dolgot mégis meg kell ezzel kapcsolatban jegyeznünk. A KIS VICZAY műve után keletkezett, a közmondásokat gyűjteményszerűen tartalmazó kiadványok közül TOLNAI elsőnek azt a VISZOTA GYULÁTÓL (Nyr. XXVII, 505–9) ismertetett *Syntaxis ornatát* említi, amelynek — minthogy VISZOTA kezében egy címlap nélküli példány fordult meg — egyikőjük sem ismerte a szerzőjét. A közölt szemelvények alapján kétségtelennek tartom, hogy a szóban forgó könyv POMEY FERENC *Syntaxis ornatája*, amelynek 1745 és 1773 között Nagyszombatban négy, később pedig Budán is még két kiadása jelent meg (SÁGI: MNyTK. 18. sz. 32. — Magam az 1773-i kiadást használtam). Minthogy TOLNAI csupán VISZOTA cikkéből ismerte e könyvet, abban is tévedett, hogy „itt már a magyar nyelv a kiinduló pont, nem a latin” (i. m. 41). Valójában teljesen a latin stilisztika célját szolgálja ez a tankönyv, és csupán azért kerültek bele az „ungarismi singulares”, például: *Redm mosolygot, Nem tartom meg-azt a' fogadást, Ez a gyermek nem igaz* (42–43), valamint az „idiotismi Ungarici Adagiales, qui nisi circumlocutione aliqua hungarice reddi nequeunt”, azaz KIS VICZAY gyűjteményéből kiírt hetvenkilenc közmondás, szólás és szóláshasonlat (59–61), hogy a szerző felhívja a figyelmet azokra a latin fogalmazásbeli hibákra, melyek a sajátosan magyar kifejezések szó szerinti lefordításából adódhatnak.

Érdekes a könyvnek az a mondata, amelyből kiderül, mit kellett a XVIII. században a középső és felső grammatikai osztály tanulóinak a közmondás-szerű szólásokról (de Adagialibus Idiotismis) tudniok: „Gentibus omnibus etiam barbaris sua sunt adagia, vel in vulgari sermone, familiaria adeo, ut quamdam veluti linguae partem faciant” (59). Emegállapításban szempontunkból az a figyelemre méltó, hogy kiemeli a szólások és a közmondások nyelvi jellegét, az anyanyelvben való közkeletűségét és „különösen a mindennapi beszédben” való szerepét. Mindez pedig azért jelentős, mert — amint láttuk — a humanista DECSI még az adagiumok filozófiai jelentőségét hangsúlyozta, nem volt tekintettel elterjedtségükre, és nem az élő köznyelvnek, hanem inkább a szónoki stílusnak az elemeit látta bennük.

Adámi Mihály: *Ungarische Sprachkunst*

Ha POMEY még nem is, de ADÁMI MIHÁLY már valóban a magyar nyelvből indult ki abban a frazeológiai összeállításában, amelyet „Ausführliche und neuerläuterte ungarische Sprachkunst” című nyelvkönyve (Bécs, 1760 és 1763) harmadik részeként („Von den Redens-Arten”) tett közzé. Frazeológiai anyagát, amelyet — minthogy közmondások nincsenek benne — TOLNAI nem ismertetett, ADÁMI három csoportra osztja. Az 1. §-ban megszólításokat közöl: *Hallja kend* (165), *Jó Uram* (167), *Nemzetes úr* (uo.), *Bátyám uram* (168), *Néném aszszony* (uo.) stb.; a másodikban üdvözlésként használt szókapcsolatokat: *Isten áldja-meg kendet* (169), *Fogadj Isten* (uo.), *Jó reggelt az urnak* (uo.) stb., kérést kifejező fordulatokat: *Kérem kendet: kegyelmedet* (171), *Cselekedjen azon jót velem* (uo.), *Volna alázatos kérésem, ha Exzellenzciád*

engedné (uo.) stb., bocsánatkérésként használt kifejezéseket: *Követem kegyelmedet etc.* (172), *Meg-bocsásson kegyelmed etc.* (uo.), *Kérem roszsz-ra ne magyarázza az úr etc.* (uo.) stb., jókívánásokat: *Nyugodalmas jó étszakát kegyelmednek* (173), *Tartsa Isten kegyelmedet* (uo.), *Isten szaporítsa házát, uri familiáját* (uo.) stb.; udvarias felajánkozást jelentő szókapcsolatokat: *Kívánok szolgálni kegyelmednek* (174), *Tessék parancsolni* (uo.), *Merek udvarolni* (uo.) stb., valamint a megköszönéseként használatos fordulatokat: *Köszönöm jó akaratját* (175), *Köszönél'el veszem* (uo.), *Lesz különös gondom reá* (uo.) stb. és még a társalgási nyelvben gyakran előforduló számos más olyan kifejezést, amelynek jó része alkalmi, szabad szókapcsolat ugyan, de a legtöbb a gyakori használat következtében megindult a valódi frazeológiai kapcsolattá fejlődés útján.

A 3. § címe: „Von den Ungarischen Redens-Arten, welche man in der deutschen Sprache von Wort zu Wort nicht geben kann”. Ez a csupa igei címszót tartalmazó, szótárszerűen elrendezett kis frazeológiai összeállítás egyrészt olyan kifejezéseket tartalmaz, amelyek azt szemléltetik, hogy a címszónak különféle szókapcsolatokban más-más német szó felel meg, másrészt pedig olyanokat foglal magában, amelyeknek a szóelemei valóban teljes jelentésbeli egységet alkotnak. Valódi frazeológiai egységek például a következők: *Boszsút állani valakin* (187), *Tör-be ejteni* (190), *Meg-eset szíve rajta* (191), *Vég-re járni valaminek* (195), *Eszem-be jutot* (uo.), *Hideg leli* (197), *Kedvét szegni* (203), *Szoros a' kapczája* (205). A kifejezésanyag másik része a címszó különféle jelentéseit szemléltető szabad szókapcsolatokból áll. Ezeket a közlés módja szempontjából két csoportba oszthatjuk. Vannak olyanok, amelyeken feltűnteti ADÁMI, hogy nem kötött, nem állandósult kapcsolatok, azaz valamely szóelemük anélkül cserélhető fel más szóval vagy szavakkal, hogy a bennük előforduló ige jelentése megváltoznék. Erre vagy azzal utal a szerző, hogy a fölcserélhető szó után „etc.” rövidítést ír: *El-árulni pajtását etc.* (187), *Vállat etc. be-fűzni* (193) stb. vagy azzal, hogy kettőspont után egy vagy több olyan szót is közöl, amely az előtte álló helyett szintén előfordulhat a kapcsolatban: *Meg-száll a' viz : a' bor* (203), *Ablak az utcára : hegy felé szolgál* (205), *Tárgyot : czélt találni* (206) stb., vagy pedig egyszerre alkalmazza mindkét utalást: *Csipnek a' bolhák : tetők : legyek etc.* (190), *Fogy a pénze : bora etc.* (193), *Időt : órát etc. szabni valaminek* (202) stb. Aránylag kevés az összeállításban az olyan szabad szókapcsolat, amelyet a frazeológiai egységekkel azonos módon közöl ADÁMI. Ilyen pl.: *Nem kedvez fiának* (196), *Atyám holta után reám marad a' jószág* (198), *Jó embert rendelni fia mellé* (201) stb.

ADÁMI nyelvkönyvének „Von den Redens-Arten” című fejezetét azért kellett kissé részletesebben ismertetnünk, mert két szempontból is mérföldkő a magyar frazeológiai gyűjtemények történetében. Egyrészt itt találunk először jelentős számú nyelvi klisé össze gyűjtve és használatuk szerint csoportosítva, másrészt pedig itt figyelhetjük meg először — még európai viszonylatban is igen korán — azt a törekvést, hogy a szerző világos és határozott különbséget igyekszik tenni a kötött és a szabad szókapcsolatok között. Hogy ezt a szempontot nem tudta következetesen érvényesíteni, vagyis hogy mind a társalgási nyelv kliséi, mind pedig a gyűjtemény szótári részébe felvett kifejezések közé oda nem tartozó, alkalmi kapcsolatok is belekerültek, annak két oka is lehet. Az egyik az, hogy ADÁMI nyelvkönyvének gyakorlati célja nem tette lehetővé egy lényegében elméleti meggondolás következetes érvényesítését, a másik pedig az, hogy a szótári részben nem csupán frazeológiai össze-

állítás akart adni, hanem példákat is a magyar szavak poliszémiájára. Bármennyire zavaró is ez utóbbi szempont frazeológiai tekintetben, igen nagy a szótártörténeti jelentősége.

Korabinszky János Mátyás és az Ungarischer Sprachmeister

Az Ungarische Sprachkunst igei címszók szerint elrendezett kifejezés-gyűjteményének nagy hatása volt a korabeli nyelvkönyvirodalomra. KORABINSZKY JÁNOS MÁTYÁS, aki BÉL MÁTYÁS Ungarischer Sprachmeisterének 1774-i és későbbi kiadásait három részből álló függelékkel megbővítve tette közzé (Melibödi ungarischer Sprachmeister in einer ganz veränderten Gestalt . . . 6. Aufl. Pozsony, 1779), e függelék második részeként némi változtatással átvette ADÁMI nyelvkönyvének igei címszavak alatt felsorolt kifejezéseit. (Az átvételre rámutatott TOLNAI: MNyTK. 12. sz. 42.)

KORABINSZKY módosításai egyrészt rontottak, másrészt javítottak ADÁMI szövegén. Frazeológiatörténeti szempontból mindenképpen rontásnak tekintendő az, hogy az átvétel során általában lemondott annak a jelzéséről, hogy a kifejezések egyes szavai felcserélhetők-e más szavakkal. ADÁMI „etc.”-jelöléseit minden esetben elhagyta, s a kettőspontok helyébe vesszőt téve, azt a látszatot keltette, mintha az ADÁMINál egymás variánsaként közölt két vagy három szó egyaránt állandó eleme volna a kifejezésnek. Annyiban azonban mégis javított forrásán, hogy az eredeti szövegnek olykor körülményes magyarázatait elhagyta, és hogy néha ADÁMI ekvivalenseinél találóbb német megfelelőekkel értelmezte a magyar kifejezéseket. Érdekes a két nyelvkönyv egy szócikkét ebből a szempontból összehasonlítani egymással:

Adámi (206):

Találni finden. Jó emberre találni. Einen guten Menschen antreffen. *Emberre találni.* An einen wackeren: beherzten ankommen. *Kő-re találni.* Gegen, wider einen Stein angeben: anstoszen. *Tárgyat: czélt találni.* Die Mitte des Schwarzen treffen. Dieses Verbum wird häufig mit einem Infinitivo gebraucht, und bedeutet: es hat eräugnet. Als: *Azt találtam mondani: kérdezni: felelni* etc. Es hat sich eräugnet, dasz ich es gesaget, gefragt, geantwortet etc. habe.

Korabinszky (253):

Találni, finden. Jó emberre találni, einen guten Menschen antreffen. Emberre találni, an einen wackern, herzhafte Mann kommen. Kő-re találni, auf einen Stein gerathen, anstossen. Tárgyat, tzélt találni, das Ziel erreichen, den Mittelpunkt treffen. Azt találtam mondani, es hat sich eräugnet, dasz ich das gesagt habe. Azt találtam kérdezni, felelni, es hat sich geschickt, dasz ich das gefragt, geantwortet habe.

Az Ungarische Sprachkunstban található társalgási nyelvi kliséket (a megszólításokat, az üdvözlési formákat stb.) nem vette át KORABINSZKY, hanem helyett „Auszug der gewöhnlichsten Sprüchwörter” címmel 333 közmondást közöl KIS VICZAY gyűjteményéből (vö. TOLNAI: i. h. is). A nyelvkönyvnek ez a része (259—78) azért érdemel figyelmet, mert ez az első olyan közmondásgyűjteményünk, amely a magyar kifejezések betűrendjében rendezi el anyagát, és amely csaknem teljes következetességgel csupán mondatértékű kifejezést tartalmaz. Noha az Auszugnak ez az egységes jellege kétségtelenül haladás a régebbi gyűjteményekhez képest, és KORABINSZKY rendszerint találóbb német nyelvű értelmezéseket fűz a magyar közmondásokhoz, mint amilyenek a KIS VICZAY gyűjteményében található latin adagiumok, mégsem mondható az Ungarischer Sprachmeister válogatása különösebben sikerültnek. Mégedig azért nem, mert KORABINSZKYNak elsősorban a Beniczky-féle verses

gnómák — nem pedig a valóságban élő és közkeletű közmondások — nyerték meg tetszését, s ezeket írogatta ki KIS VICZAY gyűjteményéből. Például: *A' bóldogság kevély 's nyomoruság tsekély, egy asztalhoz nem férnek* (259, vö. KIS V., Adag. 61), *Gazdagnak ékesség, szegénynek segítség, mint a' jó atzéozott nyárs* (267, vö. KIS V., Adag. 50), *Gyöngy olvad etzettől, gyémánt hasad vértől, nényes nap jut homályban* (267, vö. KIS V., Adag. 172—3) stb.

Gyarmathi Sámuel: Kis Szótár

Az ADÁMI-féle nyelvkönyv frazeológiai gyűjteménye nemcsak a KORBINSZKYTÓL átdolgozott Melibőii ungarischer Sprachmeisterre tett jelentős hatást, hanem arra a Kis Szótárra is, amelyet GYARMATHI SÁMUEL állított össze és közölt Okoskodva tanító magyar nyelvmestere (1. db Kolozsvár, 1794; 2. db Kolozsvár—Szeben, 1794) második kötetének a végén. GÁLDI LÁSZLÓ, aki szótártörténeti monográfiájában (A magyar szótáriródalom a felvilágosodás korában és a reformkorban. Bp., 1957. 64—65) e hatás mértékét is kimutatta, mindenekelőtt abban látja GYARMATHI szótárírói érdemét, hogy „olyan frazeológiát . . . állított össze, amely a hasonló előbbi próbálkozásoknál jóval gazdagabb volt, és minden gyökerével a kor művelt köznyelvéhez fűződött” (64). Emellett mintha kisebb jelentőséget tulajdonítana annak, hogy GYARMATHI a Kis Szótárban a gyakran használt magyar szavak sokértelműségére akarta felhívni a figyelmet. A mi véleményünk ezzel szemben az, hogy GYARMATHI szótárírói próbálkozása a frazeológiakutatás történetének szempontjából nem járt jelentős eredménnyel. Sokkal inkább abban látjuk a jeles nyelvtanító és etimológus érdemét, hogy felismerve az ADÁMI kezdeményezésében rejlő lehetőségeket, megpróbált elődjénél sokkal gazdagabb nyelvi anyag felhasználásával olyan szótárt szerkeszteni, amelyben nem értelmezte ugyan a szavak jelentéseit, de ezt leszámítva mégis csaknem ugyanúgy járt el, mint a modern értelmező szótárak szerkesztői, mert a címszavakhoz kapcsolódó példakapcsolatokkal, példamondatokkal az egyes szójelentéseket akarta bemutatni, azaz szócikkeiben tulajdonképpen a sokjelentésű szavak szemantikai alkatát vázolta fel. Hogy GYARMATHI is ebben látta szótárának a célját, azt maga is világosan megmondja: „Öszve szedtem ezen kis Szótárban azokat a' nevezetes szókat, a' mellyekkel a' Magyarok leg-gyakrabban élnek, és a' mellyek mind a' nyiszor nagyon változtatják a' magok értelmeket, valahányszor ujjabb ujjabb toldalékokkal szaporodnak elől, vagy hátul. Mindenik után a'nyi különböző ki-tételeket tettem, a'hány egymástól különböző értelemben tapasztaltam ezen szót elő fordulni” (II, 170). Azt, hogy e „ki-tételek” között frazeológiai kapcsolatok is előfordulnak, talán észre sem vette. Kétségtelen azonban, hogy nem valami szólásgyűjteményfélélt akart szerkeszteni, mert ha ez lett volna a szándéka, bizonyára említést tesz róla szótára bevezető részében.

A frazeológiai kapcsolatoknak a Kis Szótárban való felhasználását illetően két körülményre kell felhívni a figyelmet. Az egyik az, hogy a szótár ismeretett célkitűzése szempontjából semmiképpen sem lehet szerencsés megoldásnak tartani, hogy GYARMATHI állandósult szókapcsolatokat is kevert a szójelentéseket szemléltető szabad kapcsolatok közé. A frazeológiai egységeket ugyanis éppen az jellemzi, hogy a bennük előforduló szavaknak magában a kapcsolatban tulajdonképpen nincsen is már önálló jelentése, illetőleg hogy jelentésük kielemezhetetlen alkotórészként beleolvadt a kapcsolat egészének az egységes értelmébe. Például az *esze ágában sincs* kifejezésben, amelyet

GYARMATHI a szótár *ág* szócikkébe így vett föl: „Eszem ágában se vólt az a rozsz gondolat” (II, 173), az *ág* — GYARMATHI szavaival élve — nemcsak „megváltoztatta a maga értelmét”, hanem ebben az új értelmében kiszakíthatatlan és más kapcsolatokba be nem építhető elemévé vált az említett frazeológiai egységnek.

Másik megjegyzésünk azzal van kapcsolatban, amit ez ellen a kifogás ellen föl lehet hozni. Ha ugyanis az állandósult szókapcsolatok nem alkalmassak is arra, hogy velük valamely szójelentést illusztráljon a szótáríró, arra még mindig igen jól megfelelnek, hogy a szó különféle kapcsolatokban való előfordulását, tehát egy-egy szó sokféle felhasználási lehetőségét szemléltessük velük. Igen ám, de a szavak kapcsolatokba való beillesztésének frazeológiai szempontból is különböző módjai vannak. Amint rámutattunk, ADÁMI, akinek a nyelvkönyvét pedig GYARMATHI is használta, már megtalálta a módját annak, hogy a szavak felhasználásának a különböző lehetőségeire szótárszerűen, azaz lexikográfiaileg helyes módszert alkalmazva rámutasson. GYARMATHI azonban nem élt ezekkel a lehetőségekkel, azaz sehol sem utalt arra, hogy valamely szókapcsolat egyik vagy másik eleme nem helyettesíthető más szavakkal, és nem hívta fel a figyelmet ennek az ellenkezőjére sem. Így aztán tarka összevisszaságban keverednek nála a színes, állandósult kifejezések olyan mondvacsinált, kiagyalt példákkal, mint amilyen például ez az ötletes, de semmiképpen sem szótárba való példamondat: „Te Seprő, seperd-ki a' házat, egy seprűvel, azután hozz a' borból, melly még a' seprején van, de a' seprő pálinkából ne igyál; mert meg-sepretek a' Tzigánnyal, értedé te Aszszonyok sepreje!” (II, 243).

Másképp kell azonban megítélnünk GYARMATHI Kis Szótárát, ha nem abból a szempontból nézzük, hogyan tükrözi azt a fejlődést, amely a frazeológiai kapcsolatoknak egyre tudatosabb és egyre finomabb különbségeket számon tartó szemlélete felé halad, hanem csupán azt vizsgáljuk, mi a forrásértéke a mai szólástörténeti kutatás számára. Ha így vetjük fel a kérdést, egyetérthetünk GÁLDI LÁSZLÓ fentebb idézett értékelő megállapításával. Kétségtelen ugyanis, hogy GYARMATHI összeállítása sokkal eredetibb és sokkal hívebb tartalmú gyűjtemények, amelyek azonban nagycbbára csak KIS VICZAY adagiumait ismételtetik, vagy XVII. századi hitvitázó írók műveiből szemelgetik ki a szokatlanabb és színesebb kifejezéseket.

Vizsgáljunk meg néhány szókapcsolatot GYARMATHI gyűjteményéből a Kis Szótár forrásértékének szemléltetése végett!

a) *Leányágra szállott* 'pusztulóban, veszendőben van'. A NySz. csak eredeti értelmében ('vmely családnak egy női tagjától való leszármazás sora, rendje, vonala', vö. ÉrtSz. IV, 609) közli a *leányág* szót a Radv: Csal. III, 342-ről (I, 19). Mint kapcsolatra a Kis Szótárból van rá a legrégebbi adatunk: „*Leány ágra szállott ez a' jószág*” (II, 173). Nagyobb szövegösszefüggés hiányában azonban nem állapítható meg, hogy GYARMATHI mint eredeti vagy mint átvitt értelmű szókapcsolatot vette-e fel az *ág* szócikkébe. Valószínűnek látszik, hogy ebben a korban már kialakult vagy éppen kialakulóban volt a kifejezés szólásszerű használata, mert mind FALUDI jegyzőkönyvében (II, 133), mind KOVÁCS PÁLNAK a Kis Szótárral egyidőben (1794-ben) megjelent Magyar példa, és köz mondásiban előfordul ez a kapcsolat, mégpedig mint a következő közmondás része: „*Leány ágra szállott jószág*nak el-kell veszni” (166). Vö. még 1803: *Leány ágra szorútt, szakadtt, jószág*nak vesznie kell (SzD, MVir. 15).

Minthogy a közmondás valószínűleg azt jelentette, hogy 'ha nincs fiú utód a családban, elaprózódik és veszendőbe megy a családi vagyon', föltehető, hogy a *leányágra szállott* kapcsolatot éppen ebben a közmondásban kapta szólás-szerű, átvitt értelmét. PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM kéziratban maradt gyűjteményében (MTA kt. M. Irod. 8r. 47. sz. 44) már kétségtelenül mint szólás szerepel: „*Leány ágra szállott az Urasága*”. Ugyanitt találjuk a kifejezésnek egy máshonnan nem adathozható változatát: „*Leány ágra készült munka*”. Ebben már teljesen elhomályosodott a szólást létrehozó eredeti szemlélet, és olyan szókapcsolattá alakult át a kifejezés, amely már nem is használható a szavak eredeti értelmében. Jelentése ez lehetett: 'hasznavehetetlen, rossz (munka)'. Eredetibb alakjában használta a szólást Arany János a Toldi estéjében: „Mondd meg neki, hogy a hős magyarnak vége, *Leányágra szállott* régi dicsősége” (ÖM. 1951. I, 36). A szólásra vonatkozó legfiatalabb adatunk csaknem teljesen azonos a GYARMATHITól idézetét legrégebb változattal: Szamoshát: „*Jányágra szállott a jó'szág (= pusztulóban van)*” (SzamSz. II, 47).

b) *Élétől is, fokától is* 'mindkét viszálykodó félben van hiba, egyikőjük sem ártatlan a dologban'. A legrégebb adat a Kis Szótárban; *Élétől-is fokától-is van* (II, 191). Szólásgyűjteményben és szótári műben egészen BALLAGI Teljes szótáráig nem fordul elő. Itt a *fok* címszó alatt: „*életől is van, fokától is, egyik részben, másikban is van hiba*”. Ezután csak nyelvjárási adatként kerül elő: Székelység: „*Nemcsak az élitől kérdem, hanem a fokától is = a kérdéset bajnak oka nemcsak az egyik, hanem a másik is. Ezt nevezetesen háborgó, vagy éppen való házasfeleknek szokták mondani, mikor ti. az egyik mindenen a másikat hibáztatja* (Nyr. I, 271); Hódmezővásárhely: „*Élitül is, fokátul is (kettőn áll a vásár)*” (MNy. XI, 461).

c) *Szarvat emel* 1. 'fellázad'; 2. 'elbízta magát'; 3. 'elburjánzik'. A legrégebb adat, amely egyben a szólás eredetére is rávilágít: 1598: „*Tollere cornua. Szaruát emelni*” (DECSI Adag. I, 6, 9, 1. sz.). A NySz. négy, szövegben való előfordulását idézi 1608-ból, 1635-ből és 1659-ből 'fellázad és 'elhiszi magát, kevélykedik' jelentésben (III, 94). Az 'elburjánzik' jelentésre a legrégebb adatot Pázmány Kalauzában (219) találtam: 1614: „*valahol az imént nevezett Tudományok szarvat emelhetnek; nē tudō, mint kellyē ott egyeb gyümölcsöt efféle bojtorjánál várni*”. KIS VICZAY csak változatként említi: 1713: „*Cornua sibi sumere (tollere.) Szarvakat tenni-fel (emelni kevelkedni.)*” (Adag. 91). Megvan FÖLDI JÁNOS gyűjteményében (A' versírásról. Bp., 1962. 166) az adonisi verssorra adott példaként: *Szarvat emelni*; a GYARMATHI-féle Kis Szótár *emelni* szócikkében: *Szarvat ne emeljetek* (II, 182); SZABÓ DÁVIDNÁL: 1803: „*fejet, szarvat, zászlót emelt . . . a' feslettség*” (MVir. 38) — itt ismét 'elburjánzik' a jelentése —, és használta még Jókai is: 1883/1957: „*Én a megátamadott férjek pártján vagyok, s a csábítókat visszaverem. — De hisz ekkor szarvat emelsz az egész lovagkör ellen*” (Minden poklokon keresztül. Vál. Műv. Kisregények II, 181). (E szólás eredetéhez és a vele azonos szemléletből származó szólásokhoz vö. O. NAGY, *Mi fán terem?* 314 [1961], ill. 288 [1965]).

d) *Ember teszen fogadást, eb aki megállja* 'nem mindenki tartja meg az ígéretét'. Már DECSINél felbukkan (Adag. 91): *Jámbor fogad fogadást, agheb állya meg* (NySz. I, 881). Csaknem teljesen azonos formában találjuk Czeglédi-nél (BDorg. 81) 1663: *Jámbor fogad fogadást, s ag eb a ki meg állya* (NySz. I, 883). A XVIII. századtól minden adatban az *ember* a közmondás első szava: 1713: „*Promissis dives quilibet esse potest. Ember fogad fogadást, ag eb ki meg-állya*” (Kis V., Adag. 424; vö. FALUDI, Jegyz. 126, Kr. I, 125, DUGONICS,

MPéldab. I, 266), és az *agg eb* fokozatosan *eb*-re rövidül. KOVÁCS PÁL (i. m. 35) még a régiesebb alakban idézi: 1794: *Ember teszi a' fogadást, ag eb, a' ki meg-állja*, de GYARMATHINÁL (II, 182) már felbukkan a rövidebb alak: *Ember fogad fogadást, eb a'ki meg-álja*. Hasonló formában ismeri SZIRMAY ANTAL (Hvngaria in parabolis. Ed. altera. Buda, 1807. 51): *Ember térszen fogadást, eb a' ki meg állja*, és ugyanígy él napjainkban is a Szamosháton: *Embér teszē foga:dást, eb, aki megáj:ja* (SzamSz. I, 184).

Példáinkból a következő tanulságokat vonhatjuk le: 1. GYARMATHI szótárának a „ki-tételei” — legalábbis a megvizsgált esetekben — nem régebbi gyűjteményekből átvett kifejezések, hanem maga a szerző gyűjtötte őket. 2. Nem egy olyan akad közöttük, amelyre a Kis Szótár a legrégebbi forrásunk. 3. Vannak közöttük népies, manapság nyelvjárásinak tekinthető kifejezések (*leányágra szállott; életől is, fokától is*) és olyanok, amelyekről föl kell tennünk, hogy csupán az irodalmi és a választékos köznyelvben éltek (*szarvat emel*). 4. GYARMATHI gyakran egész mondatná kiegészítve közli a szólásokat, de a megadott szöveggörnyezet nem mindig elegendő ahhoz, hogy a benne előforduló szóolás jelentését megállapíthassuk belőle. 5. Szabad szókapcsolatokon és teljes mondatot nem alkotó frazeológiai egységeken kívül közmondások is előfordulnak a Kis Szótárban (*Ember fogad fogadást, eb aki megállja*). 6. Nem tekinthetjük véletlennek, hogy a Kis Szótár négy, taláalomra választott kifejezése közül kettő szinte teljesen azonos alakban él a Szamosháton, egynek pedig a rokon szemléletből származó megfelelőjét találjuk meg ugyanott. Érdeemes volna a szamosháti nyelvjárással való kapcsolat szempontjából GYARMATHI nyelvjárási szógyűjteményét (vö. GÁLDI i. m. 73—6) is megvizsgálni.

Szent-Páli István: Grammatica Hungarica

TOLNAI VILMOS többször idézett szólásgyűjtemény-felsorolása nem említi sem GYARMATHI Kis Szótárát, sem pedig azt a SZENT-PÁLI ISTVÁN Grammatica Hungarica c. nyelvtanához (Nagyszeben, 1795) függelékként csatlakozó frazeológiai gyűjteményt (283—302), amely „Adagia, in M. Transylvaniae Principatu inter Hungaros vigentia; eaque Hungarico Latina” cím alatt 350 szólást és közmondást foglal magában. A gyűjteménynek a könyv nyelvtani részével nincsen kapcsolata, műve latin nyelvű szövegében nem foglalkozik SZENT-PÁLI frazeológiai kérdésekkel. A gyűjtemény összeállításában érvényesített szempontjai mégis világosan mutatják, hogy nemcsak jó érzékkel, hanem bizonyos frazeológiai megfontolások, szempontok alapján válogatta össze a latin nyelvű értelmezésekkel közölt kifejezéseket.

E szempontok közül elsőnek azt kell kiemelnünk, hogy SZENT-PÁLI nem általában magyar szólásokat és közmondásokat közölt, hanem csakis azokat vette fel gyűjteményébe, amelyek az erdélyi magyarság körében éltek. Ő tehát az első olyan gyűjtőnk, aki nemcsak tudatában van annak, hogy nyelvünk kifejezőkészlete tájankénti megosztottságot mutat, földrajzilag tagozott, hanem ebből a gyakorlat számára is levonja a következtetést, és regionális kifejezésgyűjteményt állít össze. Ennek a következménye az, hogy számos elavult, nyelvjárási szóolásunknak ez az összeállítás a legrégebbi, sőt ha a belőle merítő későbbi gyűjtők — KRESZNERICS és BALLAGI — adatait nem számítjuk, az egyetlen forrása. Ilyen szólás például ez: „*Jol ki huzza a' Banffi vagy 'Suki hajnalt . . . Endymionis somnum carpit. v. Videtur cum gliribus certare*” (284). Ezt a kifejezést SZENT-PÁLI gyűjteményéből vette át.

KRESZNERICS (vö. kézirat 53r és Kr. I, 33), továbbá BALLAGI (Magyar példabeszédek, közmondások és szólárások gyűjteménye. Szarvas, 1850. 33 és 452). A szólásnak az a változata, amelyben a *Bánffy-hajnal* a sokáig alvás jelképe, irodalmi adattal is igazolható: 1856: Jósika M.: Pygm. II, 70; „a tábornok . . . [az] éjszakázástól kimerülten, jól kihúzta a *Bánffy-hajnal*” (NSz.). Valószínűnek tartom, hogy e szólás Bánffy Györgyre, Dénes fiára utal, aki 1691-től Erdély kormányzója volt, s aki Bethlen Miklós önéletírása szerint folytonos kártyázással töltötte az idejét, és „sok álommal mulattatta el az erdélyi dolgokat” (l. Révai Lex.).

Hasonlóképpen SZENT-PÁLI gyűjteményében találjuk a legrégebbi adatot ezekre a szólásokra és szólásváltozatokra is:

a) „*Nem fér a' májához*. Perferre non potest. v. Stomachus ei non fert” (286). Hogy innen került BALLAGI Teljes szótárába, azt az mutatja, hogy értelmezése a SZENT-PÁLItól megadott latin kifejezések pontos fordítása: 'nem tűri, nem szívelheti'.

b) „*Bávoszkodik, mint a' borju az új kapun*. Vitulus ad novam portam” (285). Más változatokban a XVII. század közepétől ismeretes: 1668: Az *ókor* mikor *új kaput* . . . lát, csak *el-bámul* azon . . . Vacca ad novā portā!” (MATKÓ: BCsák. 101). Ez az adat egyébként azt is mutatja, hogy e szólásunk nem német jövevény, mint TRENCSÉNY (Nyr. XXVIII, 14) és mint SIMONYI (uo. 293) vélte, hanem az idézett latin megfelelők hatására keletkezett. A SZENT-PÁLItól feljegyzett formának megfelelő, újabban közölt erdélyi változatok: Torda: *Bámál, mind a bórnyu az újkapunn* (NyF. XXXII, 39); Kutyalva, Marosszék: *Bámulnak, mint a bórju az új kapun* (MNY. XXXII, 269). A szólás köznyelvi alakjában a *kapu* szónak *-ra* a ragja (ÉrtSz. I, 682).

c) „*Igen szorítja a' csizma a' lábát*. Inquieti est ingenii” (295). A XVIII. század végéről — SZENT-PÁLI adatát nem tekintve — csak közmondásként ismeretes: 1794: *Ki ki maga tudja, hol nyomja lábát a' tsizma* (KOVÁCS i. m. 121; vö. ERDÉLYI, MKözm. 70; Szentés, Nyr. XIII, 370). Szólásként ebben a formában, de eltérő jelentéssel csak a Mátraaljáról közölték: „*Szorította a csizma a lábát*. Bajban van.” (Nyr. XXXI, 284. — Változatairól és eredetéről: Mi fán terem? 48 [1961], ill. 45 [1965]).

E szólások jól szemléltetik SZENT-PÁLI adagiumainak a jellegét is. Nem régebbi gyűjteményekből átvett, nem is irodalmi művekből kiírt, hanem a beszélt nyelvből gyűjtött kifejezések ezek. Nincsenek közöttük sem egyes szavak, sem pedig olyan verses gnómák, amelyeket főképp azokban a gyűjteményekben találunk, amelyeknek az összeállítóit elsősorban erkölcsi-pedagógiai — nem pedig nyelvi — szempontok vezették. A SZENT-PÁLItól közölt kifejezésanyag csupa olyan szólást, szóláshasonlatot és közmondást tartalmaz, amelyekről gyűjtőjük lehántott minden alkalmi elemet, és amelyek a kifejezés jellegének egységes voltát tekintve csupán legjobb gyűjteményeink anyagával vehetők össze. Épp ezért nagy kár, hogy SZENT-PÁLI gyűjteménye idők folyamán teljesen feledésbe merült, és a későbbi gyűjtők — KRESZNERICSET és BALLAGIT kivéve — sem a frazeológiai anyag gyűjtésének szempontjait, sem pedig magukat a kifejezéseket illetően nem merítették a gyűjteményből.

Frazeológiai gyűjtemények és szótárak

A XVIII. század vége és a XIX. század eleje elsősorban azért tekinthető hazánkban a frazeológiai kapcsolatokkal való foglalkozás virágkorának, mert ekkor jelennek meg először olyan magyar kifejezésekgyűjtemények, amelyek nem csupán szólásokat és közmondásokat tartalmaznak, hanem — legalábbis összeállításuk célját tekintve — a modern frazeológiai gyűjtemények és stílus-szótárak közvetlen elődeinek tekinthetők. S ennek a jelentőségét különösen kiemeli az, hogy e korszak sokat ígérő kezdeményezéseinek szótárirodalmunk nagyszerű fejlődése ellenére sem lett semmi folytatása. Ha egy nyelvű magyar frazeológiai szótárt keresünk, még manapság is a több mint másfél évszázaddal ezelőtt megjelent kiadványokhoz kell fordulnunk. Lássuk, milyen okok hívták őket életre, és milyen tudománytörténeti tanulságokkal szolgálnak.

Szaitz Leó: Kis magyar frazeológia

Mint a megjelenés időrendjében elsőről, SZAITZ LEÓnak Máriafi István álnéven közzétett Kis magyar frazeológiájáról (Pozsony, 1788) kell először szólnunk. A fentebbiekben már említettük, hogy még a XVIII. század végén is jelentkezik frazeológiai irodalmunkban az a szemlélet, amely a régebbi írókból vett idézeteket közkeletűségükre való tekintet nélkül frazeológiai kifejezéseknek tekintette. Ezt a megjegyzést most ki kell egészítenünk azzal, hogy noha kétségtelen a hasonlóság az erasmista adagiumgyűjtők és a Pázmány műveiből magyar *frázes*-eket szemelgető SZAITZ eljárás módja között, gyökereiben más ok készítette gyűjtésre a humanistákat és SZAITZOT. A Kis magyar frazeológia szerzőjét ugyanis már a legkevésbé sem érdekli a humanisták elegáns és tiszta latinságának eszménye, ő hazafias érzésből, a magyar nyelv művelése végett állítja össze felfogása szerint csupa jellegzetesen magyar fordulatot tartalmazó gyűjteményét: „Ébredjünk-fel hosszúság álmodásból, 's azon emberkedjünk, hogy nyelvünk előmozdításában 's felmagasztalásában más Nemzeteket kövessünk, vagy meg-is előzzünk” — írja könyvének bevezetésében SZAITZ (A6v).

Hogy a magyar frazeológiai kifejezések tekintélyes részben hungarizmusok is, azt már SZAITZ előtt többen észrevették. Amikor KIS VICZAY adagiumgyűjteménye bevezetésében amiatt panaszkodik, hogy a tanulóifjúság egyre kevesebb magyar közmondást használ, nyilván olyan kifejezésekre gondol, amelyek egyben tősgyökeres magyar fordulatok is. Egy ilyet (*Pita az idén a' kenyérnek neve* a. m. 'igen drága, becses most a kenyér, mintha kalács, édes sütemény volna', vö. ERDÉLYI, MKözm. 330) — meg is említi könyve latin előszavában (9v). Még inkább észrevették ezt azok a nyelv-könyvírók — POMEY, ADÁMI és KORABINSZKY —, akik már „hungarizmusok” vagy „szóról szóra le nem fordítható idiotizmusok” címmel kisebb kifejezésekgyűjteményeket is összeállítottak. Ők azonban csupán azt akarták ezekkel elősegíteni, hogy a latinul tanuló magyarok, illetőleg a magyarul tanuló németek ne fordítsák le szolgálai módon anyanyelvük sajátos kifejezéseit a megtanulni kívánt idegen nyelvre.

Egészen más SZAITZ szándéka, aki a pozitív, azaz a helyes magyarságot tanító nyelv-művelés egyik első magyar képviselőjeként olyan könyvet kívánt olvasói kezébe adni, amely csupán szép és eredeti magyar kifejezéseket tar-

talmaz. Mintaképe Pázmány, mert ő — SZAITZ szerint — „természetesen ír minden erőltetés, és felettébb-való intzi-fintzi tzifrázás nélkül; e' mellett még-is igen szép Magyar mondási, és Frazesei vagynak, melly szó: *Frázes* annyit téssen, mint valamelly nyelvnek tulajdon mondási” (A7r). Amikor tehát SZAITZ „frázeológiát” szerkeszt, nyelvünk *frázes*-eit, „tulajdon mondási”-t, a sajátosan magyaros kifejezéseket tekinti frazeológiai anyagnak.

Mai szemmel nézve a kérdést, nem egészen értünk egyet ezzel a felfogással, hiszen igen sok magyar frazeológiai egység pontos megfelelője megvan más nyelvekben is. Meg kell mégis jegyezni, hogy SZAITZ világosan megfogalmazott szempontja — egyrészt a nyelvművelés gyakorlati igényeit, másrészt a felvilágosodás korának haladó nemzeti törekvéseit tekintve — jelentős haladás a frazeológiai szemlélet fejlődésének folyamatában.

Egészen más kérdés azonban az, hogyan sikerült SZAITZnak megvalósítania kitűzött célját. Hogy ezt megítélhessük, meg kell ismerkednünk a Kis magyar frázeológia tartalmával.

A könyv két fő része — amint már említettük — Pázmány-idézetek gyűjteménye, részint a Kalauz-ból, részint a prédikációkból, részint pedig Pázmány egyéb munkáiból. Az idézetek közlésében semmi nyelvi rendet nem tart SZAITZ, olyan sorrendben jegyzi ki őket forrásaiból, ahogy magukban a művekben egymás után következnek. Arra sincs tekintettel, hogy több szóból álló fordulatokat tartalmazzanak az idézetek, megelőgszik azzal is, ha egy-egy színesebb, szokatlanabb, esetleg átvitt értelemben használt szó fordul elő bennük: „A' kik úgy nem éltek, mint ők, azokat *pökték*, *kárhoztatták*” (I, 22); „Ezt igen *orrolják* az *újságkövetők*, és azt vitatják, hogy . . .” (I, 27); „Ezeket az *agnő beszédeet* olly gyakran *mustráltatja*, hogy . . .” (I, 64). Néha — úgy látszik — épp a kapcsolat újszerűsége és egyben szokatlan képet tartalmazó volta miatt idéz egy-egy mondatot: „Az ő keserű mérgeket a' Szent Irás' méziben elégyítik” (I, 25), máskor meg egy-egy közkeletű fordulat az idézet magva: „Valakit *gonosz hír-névben kevernü*” (I, 69); „Valamit *írásba foglalni*, írva hagyni” (II, 11); stb. (O. N. G. kiemelései.)

A Pázmány-idézetek után két toldalék következik. Az első mintegy hatszáz közmondást, szólást és más, jobbára ízes, népies kifejezést tartalmaz: „*Adnak tanátsot, de nem adnak kalátsot. A' tarka lótól soha nem kérnek vámot. Annjit fordul fel felé a' kerék, mint le-felé. Tsak szemre, főre tekinteni. Ha délig nem, dél után sem . . . Mind a' vizig szárazon. Én vólnék, ha vólnék. Jó vólna, ha vólna. Hogy ne vólna, mikor van*” (II, 135) stb. Ezeket részben hallomásból, részben pedig olvasmányaiból gyűjthette SZAITZ. Közmondásainak utolsó harmada azonban — TOLNAI megállapítása szerint — „nem egyéb, mint Páriz-Pápai szótárának magyar részéből való kiírás, még pedig teljesen a szótárban való előfordulás rendjében” (i. m. 44).

A könyv második toldaléka — ezt részletesen ismerteti és méltatja GÁLDI (i. m. 70—73) — tájshógyűjtemény: „Külömség a' Magyar Szóban, a' mint azt Dunántúl . . . és a Tiszán innen . . . észre vettem” (II, 150—56).

SZAITZ művének bennünket érdeklő két része, a Pázmány-idézetek felsorolása és a „Magyar Köz-Mondások” között lényeges értékbeli különbség van. Ez utóbbi rész, vagyis az élő nyelvből és a meg nem nevezett forrásokból gyűjtött kifejezésanyag — nem tekintve azt, hogy adatait teljesen rendezetlenül, ömlésztve és értelmezések nélkül közli a szerző — valóban frazeológiai gyűjteménybe való. A mű zömét alkotó idézetek azonban legfeljebb csak nyersanyagként értékelhetők; belőlük ki kellett volna emelnie SZAITZnak az

állandósult kapcsolatokat, s ebben az esetben úgy közölhette volna az idézeteket, mint a kifejezések nyelvi életét, felhasználási lehetőségét szemléltető példákat. Így azonban teljes összevisszaságban találja a könyv használója azt, ami közkeletű és azt, ami vagy „hapax legomenon”, vagy többször is előforduló kapcsolat ugyan, de még korántsem lexikalizálódott. Nem helyeselhető természetesen az sem, hogy noha magyar frazeológiát szerkeszt, csupán egyetlen szerző műveiből merít SZAITZ, hiszen nem mérhető össze egyetlen ember kifejezőkészlete az egész nyelvével. Azzal sem szolgálta a haladás ügyét, hogy jóval Bessenyei fellépte után még mindig Pázmány volt az egyedüli nyelvi ideálja, s az ő másfél évszázaddal régebbi nyelvhasználatát próbálta meg a felvilágosodás kori emberek elé mintának állítani.

Noszkó Alajos: Virág szó-tár

SZAITZHOZ hasonlóan nyelvművelő szándék vezette NOSZKÓ ALAJOST is Virág szó-tára (Pest, 1791) összeállításában, de neki — elődjétől eltérően — már használható művet sikerült szerkesztenie anyagának áttekinthető, szótárszerű elrendezésével. Noha munkája bevezetésének egyik jegyzetében maga NOSZKÓ „Phraseologia”-nak nevezi munkáját, „mert — mint írja — többnyire *jelesbb-szóllásokat* [jegyzetben: Phrases] foglal magában” (A4r), valójában mégsem igazi frazeológiai gyűjtemény ez, hanem inkább a stíluszótár és a szinonimaszótár érdekes vegyülete, korai és épp ezért sok tekintetben kezdetleges elődje annak az egészen modern törekvésnek, amelyet egy nemrég megjelent lengyel szinonimatár, a STANISŁAW SKORUPKA szerkesztette *Słownik wyrazów bliskoznaczných* (1957) képvisel. (Vö. MNy. LX, 22)

NOSZKÓ munkája mindössze 203 szócikkszerű fejezetből áll, de egy-egy összefoglaló címszóhoz tartozó fejezet maga is több részre oszlik. Minden szócikk szinonimák („azon egyet jelentő nevek”) felsorolásával kezdődik, majd főnévi címszók után olyan melléknevek („toldalék nevek”), igei címszók után pedig olyan határozószók és határozóragos melléknevek („minéműségek”) következnek, amelyekkel a címszó gyakran alkot szókapcsolatot. A *Betegség* „toldalék nevei” például ezek: „*Sulyos. Hosszas. Meg gyógyítható. Tartós. Nehéz*” stb., a *Gyalázom* ige után pedig ilyen „minémű”-ségek” következnek: „*Boszszúságosan. Nyilván. Embertelenül. Tetétől-talpig. Gyakorta*” stb.

Külön bekezdésben következnek ezután a szótár anyagának jelentős részét alkotó „jelesb-szóllások”. Ezekben azonban nem igazi szólásokat kell értenünk, még csak nem is általában frazeológiai kapcsolatokat, hanem olyan körülírászerű vagy átvitt értelmű kifejezéseket, erősen irodalmias ízű szabad szókapcsolatokat, amelyek jelentésüket tekintve valamiféle kapcsolatban vannak a címszó fogalmi tartalmával. A szócikkeknek ez a része rendszerint több pontra oszlik. A *Katona* címszóhoz kapcsolódó „jelesb-szóllások” például a következőkre: „1. *Igen nagy vitéz volt Hunyadi János*” (— s ezután a 'nagy (magyar) vitéz' fogalmának ilyen körülírásai következnek: „A' villogó fegyverek között mind magának, mind pedig az egész Magyar nemzetnek igen nagy dítséretet nyesett. A' fegyverek között halhatatlan nagy dítsősége temett. Nem látott a' világ egy ideig ő előtte más egy olyan vitézt. Rettenetes nagy hadi erkölcsbe öltözött.” stb); „2. *Katona akar lenni*” (— ehhez csupán egy körülírás tartozik: „A' Mársnak kotzkáján akar szerentsét próbálni”); „3. *Mindenkor semmire-való félénk Katona voltál*”; „4. *Az a' hadi sereg igen dítséretesen viselte magát*”; „5. *Hadi tiszt voltam*”.

Végül a szócikkek nagy részét egy „Köz-mondások” című bekezdés zárja le. Ebben a szakaszban — TOLNAI (i. m. 46) megállapítása szerint — csaknem egytől egyig (92 százalékban) KIS VICZAY gyűjteményéből átvett kifejezéseket — közmondásokat, szólásokat és a latin adagiumok fordításaként gyűjteményekbe bekerült szabad szókapcsolatokat — közöl NOSZKÓ. A már fentebb is idézett *Katona* címszónak sorrendben első „közmondásai” például ezek: „1. *Könnyű a' pohár mellett vitézkedni* [vö. Kis V., Adag. 43: *Könnyű a' pohár mellet vitézkedni*]. 2. *Sarkával fenyegette az ellenséget* [vö. Kis V., Adag. 543: *Sarkal fenyegetni az ellenséget*] . . . 3. *Bátor katona a' kementze mellett* [vö. Kis V., Adag. 159: *Bátor (Katona) a' kementze megett*] . . .”

Már TOLNAI VILMOS utalt arra a hatásra, amelyet NOSZKÓ művére a címadás tekintetében a latin *florilegiumok*, az állandó jelzők és határozók közlésében pedig az ugyancsak latin *syntaxis ornaták* és *gradus ad Parnassumok* tettek (i. m. 46). Arra pedig, hogy NOSZKÓnak a szinonimák összekeresésében értékes segítséget nyújtott WAGNER Phraseológiája, GÁLDI LÁSZLÓ hívta fel a figyelmet (i. m. 59). Egyikőjük sem mutatott rá azonban arra, hogy a Virág szó-tár — egész rendszerét, felépítését tekintve — a latin frazeológiai szótáraknak, közelebbről véve pedig a WAGNER-féle Phraseológiának szinte minden tekintetben pontos, de sokkal szerényebb igényű, mondhatnánk: leegyszerűsített szerkezetű magyar megfelelője. Kétségtelennek látszik ugyanis, hogy nemcsak rokon értelmű szavakat merített innen NOSZKÓ, hanem ez a munka volt a mintája a szócikkek beosztását illetően is. WAGNER „Syn.” rövidítéssel jelölt rokon értelmű szavainak NOSZKÓ szótárában az „azon egyet jelentő nevek”, az „epithetá”-nak a „toldalék nevek”, az „adverbiá”-nak a „minéműségek”, a „phrases”-nek pedig a „jelesbb-szóllások” felelnek meg. Csupán a WAGNER-féle „usus” — azaz szóhasználatot szemléltető példák — helyett közöl NOSZKÓ más jellegű szókapcsolatokat, ahogy nevezi: „közmondásokat”.

Szótára SZAITZ Frázeológiájához viszonyítva azonban több szempontból is jelentős haladást mutat. GÁLDI (i. m. 57, 61) főleg a mű könnyen áttekinthető voltát, anyagának racionális elrendezését méltatja. Ezenkívül — a frazeológiakutatás történetének szempontjából — azt kell még kiemelnünk, hogy NOSZKÓ szemlélteti először magyar szavak nyelvi életét a modern lexikográfiában is szokásos módszerrel. Azzal ugyanis, hogy közli főnévi címszavainak szokásos jelzőit, igei címszavainak pedig gyakori határozóit, mintegy vázolja néhány gyakran használt, alapszókinszbeli magyar szónak más szavakkal való legismertebb kapcsolódási lehetőségeit. Ily módon természetesen a tulajdonképpeni frazeológiai kapcsolatoknak csupán a határterületéig érkezik el, és az volna helyénvaló, hogy a szócikkek következő két részében igazi szólásokat és közmondásokat közöljön. Frazeológiai kapcsolatai azonban — mint már említettük — csak részben igazi szólások, sok közülük afféle magyar adagium, vagyis többé-kevésbé szónokias stílusú, olykor fellegős vagy éppen dagályos körülírást tartalmazó szókapcsolat. Ezeket pedig még mintegy a nyelvi barokk hagyatékaképpen, nem az egyszerű, szemléletes és találó megnevezésre való törekvés, hanem épp ellenkezőleg: bizonyos körmönfonság, bőbeszédűség és a nyelvi realizmus hiánya jellemzi. A *Beszéd* szó cikkében például az „igen nyelves leány” fogalmának a körülírására elsőnek ezt a kifejezést ajánlja: „Könnyebb lett volna Nagy Sándor' paripáját sebes futtában meg-állítani, vagy a' fel-háborítottatott szeleket zabolára venni, hogy sem ezen leánynak mindeneget ki-fetsegő, tsatsogó nyelvét meg-tartóztatni” (30). De azután ugyanebben a szócikkben előfordulnak olyan népies

zamatú, színes és tömör kifejezések is, mint „*Nyelvét szüntelen koptattya. Mindent ki-kottyant a' szája . . . Kíméletlenül pereg nyelve*”, és mint ez a szólás: „Semmi szó meg-nem maradhat nála: még talán *az oldalán-is ki fakádna*” [!] (uo. O. N. G. kiemelései). Ez utóbbi már Pázmánynál előfordul: 1613: „Eléggé rejtegetik az Atyafiakis szeginségeket [hogy ti. nincsenek elődjek]: de *ki fakad oldalokonnis*, hogy . . . nemzetség nélkül vannak” (Kal. 160); megvan Kovács gyűjteményében: 1794 „*Az oldalán-is ki-fúrná magát, ha ki-nem mondhatná. Semmit sem tud el-halगतni*” (74; vö. még CzF. II, 961, valamint ezt a köznyelvi szólásunkat: *majd kifúrja az oldalát*: nagyon szeretné elmondani. ÉrtSz. V, 374).

A nyelvi anyag vegyes volta, a közölt kifejezéseknek különféle stílusrétegekbe való tartozása önmagában véve még nem csökkenti Noszko szótárának értékét. Kár azonban, hogy szerzőnk nem jellegük szerint csoportosította a kifejezéseket, vagyis nem különböztette meg egymástól az írói idézeteket és a közkeletű, lexikalizálódott szókapcsolatokat, hanem minden olyan szövegrészletet, amelyet nem Kis Viczay gyűjteményéből vett, „jeles-szóllás”-ként, minden Kis Viczaytól kölcsönzött kifejezést pedig mint közmondást sorolt be szótárának anyagába. Ennek ellenére is érdeme Noszkonak, hogy műve — Szaitz Frazeológiájától eltérően — nem csupán egyetlen író nyelvhasználatán alapszik, s hogy a legtöbb esetben nem a nyelv távolabbi múltjába nyúlt vissza jó és szép magyarságot tükröző példakért, hanem — mint Tolnai (i. m. 46) és Gáldi (i. m. 60—1) is rámutatott — többek között százada kiváló stilisztájának, Faludinak a nyelvi ideálját propagálta szótárával.

Baróti Szabó Dávid: A magyarság virági

E korszak frazeológiai gyűjteményei közül időrendben az utolsó s egyben a leggazdagabb tartalmú Baróti Szabó Dávid könyve: *A' magyarság' virági* (Komárom, 1803).

Elődeihez hasonlóan Baróti Szabó is olyan művet akart kortársai kezébe adni, amelyben megtalálhatják „sok nagyobb-nevezetű mind régibb, mind újabb Magyar Íróknak gyönyörűebb ki-ejtésit”, s amely „az ékeőbb szóllásra, és írásra egy' kisedet Könyv-ház gyanánt szólgáland” (A3r). Lényegesen különbözik azonban ez a mű a régebbi frazeológiai gyűjteményektől abban, hogy szerzője nemcsak művelni, hanem gazdagítani is akarta vele a nyelvet. E cél érdekében egyrészt betűrendes tájszógyűjteményt kapcsolt függetlenül a kötethez, másrészt a frazeológiai anyagba is felvett nyelvjárási kifejezéseket, tájnyelvi szólásokat.

Hogy a MVir. mégsem tölthette be a neki szánt hivatást, annak az a legfőbb oka, hogy Baróti Szabó nem találta meg az anyag elrendezésének célszerű módját, nem tudta gyűjteményét úgy megszerkeszteni, hogy könnyen használható kézikönyvet adjon azoknak a kezébe, akik a fogalmazás során szép magyar kifejezéseket kerestek. A könyv frazeológiai anyaga betűrendbe szedett címszavakhoz kapcsolódik ugyan, de minthogy ez a kapcsolat hol alaki, hol pedig fogalmi jellegű, azaz a jelentéstől függ, szinte lehetetlen a gyűjteményben eligazodni, egy-egy éppen keresett kifejezést megtalálni. Ki gondolna például arra, hogy ezt a 'nem akarok kényes dologba avatkozni, készakarva bajt szerezni magamnak' jelentésű szólást: *(két) ajtó közé nem teszem kezemet*, éppen az igaz szócikkében keresse? Baróti Szabó pedig a MVir.-

nak ebbe a szócikkébe osztotta be, nyilvánvalóan azért, mert az *eligazit* ige az *igaz* melléknév származéka, ez az *eligazit*-tal alakult kifejezés pedig: „igazíttságok-el magok között egyenlenségeket” rokon értelmű ezzel: „Én az ajtó közé nem teszem kezemet” (238). Hasonló okból került ez a közmondás: „*minémű az anyá, olyan a' leánya*” a *bor* szócikkébe. Ebben a közmondásban ugyanis: „*Minő a' tőkéje, olyan a' bora-is*” (73) előfordul a *bor* szó, az idézett két közmondás pedig jelentését tekintve kapcsolatban van egymással.

Maga BARÓTI SZABÓ is érezhette, hogy az anyag elrendezésének ez a felemás szempontja semmiképpen sem célravezető, mert könyve bevezetésében már előre el akarja háritani azokat a vádakokat, amelyek ebben a vonatkozásban érhetik: „a' fel-osztás ellen (melly akár-hogy esnék-meg, a' sok különböző íznek [értsd: ízlésnek] eleget nem tehetne) lebelgés volna ki-kelni” (A4v). A *lebelegni* igét pedig így értelmezi a Kisded szó-tár 2. kiadása: „gyermekeskedni; nem annak rende szerént; kordéra, ímmel-ámmal, mint egy játszadozva tselekedni, valamit” (135). Mint ez a példa is mutatja, szótárának második kiadásában is hasonlóképpen járt el BARÓTI SZABÓ, mint a Magyarság virágiban, csak hogy amabban a szinonimák értelmezésekként szerepelnek, illetőleg értelmezéseknek is tekinthetők, s ezért szótára szócikkeinek felépítését nem érezzük annyira következetlennek, mint frazeológiai gyűjteménye beosztását, szerkesztését.

Ami azt a kérdést illeti, hogy mit tekintett frazeológiai gyűjteménybe való nyelvi anyagnak, s ennek alapján milyen kifejezéseket vett fel művébe, valamint hogy ebben a vonatkozásban pontosabban meghatározott, következetesebb elvek szerint járt-e el, mint elődei — e kérdésre igen nehéz egyértelmű választ adni. Azt világosan látta, hogy a „Köz, és Erköltsi mondások (*proverbia, et sententiae*)” (A5r) alkatukat tekintve különböznek az egyéb szókapcsolatoktól, s e különbségre azzal hívta fel könyve használoinak a figyelmét, hogy a közkeletű kifejezéseket, a szólásokat és a közmondásokat általában dőlt betűkkel szedette. Ebből a szempontból igen jelentős haladás ez Noszko Virág szó-tárához képest.

Nem mondható el azonban ugyanez akkor, ha azt vizsgáljuk, hogy milyen szempontok szerint összeválogatott kifejezésanyagot tartalmaz a Magyarság virági. BARÓTI SZABÓ válogatása szinte teljesen ötletszerű: elvi szempontokkal nem törődve azt gyűjtötte össze, ami neki éppen megtetszett, amit érdekesnek talált, sajátosan magyarnak tartott, vagy amiről azt gondolta, hogy mint nyelvjárási kifejezést sokan nem ismerik, s ezért terjeszteni, népszerűsíteni kell. Némely szócikkben alig is van olyan szókapcsolat, amelyet bármely szempontból frazeológiai gyűjteménybe való kifejezésnek lehetne minősíteni. Úgy látszik, az ilyen szócikkek összeállításával ugyanaz volt a célja BARÓTI SZABÓ-nak, mint GYARMATHINAK a Kis Szótár szócikkeivel: azt akarta bemutatni velük, hogy egy-egy szónak több jelentése is van, és talán utalni akart néhány ilyen szóval kapcsolatban a szóalkotásnak a szóképzés és szóösszetétel adta különféle lehetőségeire. (Lásd például gyűjteményében az *ág* szócikket!)

Ha az anyag gyűjtésében és megrostálásában nem járt is el elvszerűen és következetesen, a kifejezések közlési módját illetően némely vonatkozásban megtalálta a helyes eljárást. Mind a kortársaknak, mind pedig az utókornak jó szolgálatot tett ugyanis azzal, hogy a ritkább szólásokat és közmondásokat értelmezésszerű jelentésmagyarázattal látta el. Például: „*Ebenn [!] volna a' sánta, az is meg-gyógyúlna*: boldog volna, ha . . .” (92). A szólásra vonatkozó legrégebbi adatból nem derül ki ennek a ma már teljesen elavult kifejezésnek a

jelentése: 1789/1914: „ha mind végig így tart a Vendégség, én is tsak azt mondom, hogy *ha eben leszsz is a sánta, még is meg-gyógyúl*” (Illei: Tornynos 57). Jelentés nélkül találjuk a szólás különféle változatait a legtöbb gyűjteményben is: 1794: *Ebem volna sánta, az is tsak fél lábra* (PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM kéziratoss gyűjteménye, MTA könyvtára, M. irod. 8r. 47. sz. 17). Csupán ERDÉLYI közli a jelentését (‘semmi bajomat se mondanám’), de az ő — egyébként nem pontos — közlésében („Ebem volna sánta, az is meggyógyulna”. MKözm. 100) is „BSz.” jelzés van a szólás után, s ez világosan mutatja, hogy ERDÉLYI is a Magyarság virágiból vette mind a szólást, mind pedig a hozzáfűzött értelmezést.

Előfordul azonban az is, hogy egyik-másik olyan kifejezést, amely már a XVIII. század végén is elavult volt, téves jelentésmagyarázattal közöl BARÓTI SZABÓ. Ilyen például ez: „*Szólld el, szólld; túl lótték, s ide áll az ajával: egy’ ros’ból másba*” (MVir. 302). A szólás rövidebb változatainak régi szövegekben való előfordulásaiából, valamint azoknak az adagiumoknak ERASMUSTÓL származó magyarázataiból, amelyeknek magyar megfelelőjeként e kifejezést DECSI közölte, megállapítható, hogy szólásunk ezt jelentette: ‘nem ér semmit az érve(d), mellébeszél(sz) a dolognak’. Íme az adatok: 1597: Jephtha Istennek tett ígéretéhez híven meg akarja ölni gyermekét. Mikor a pap erről le akarja beszélni, így érvel: „Ki meg czallya [Istent] iay annac. Az Pap erre szóla, *tul lóttéc de meghis ide áll az ayával*, Az ki képtelennel az Istent kinállya . . . hituán gondolattyát, bizonyittya csak azzal” (Illyef: Jephtha D1v); 1598: „Az masodik magyarázat csak ugyan semmire kellő, es szinte annit teszen, mint *tul lótték es ide all az ayaval*. Mert annira mesze esik az Prophetanak tanatsatul, mint az egh az földtül” (Gyarm: Felelet 89r); 1598: „De calcaria in carboniam. *Tül lótték s ide áll az ayával* (DECSI, Adag. 2, 4, 8, 8; „Quoties fit, ut a re proposita ad aliud quippiam longe diversam digrediamur, de calcaria in carboniam, decurrere dicimur” ERASMUS, Adagiorum epitome recognita. Lipcse, 1678. 660); 1598: „Alia Meneclis, alia porcellus loquitur. *Szóld el szóld: túl lótték s ide áll az ayával*” (uo. 3, 1, 2, 5; „Ubi quis multum verborum effutit, quae nihil ad rem pertineant” ERASMUS i. m. 47; DECSIBŐL MA.² sajtóhibával, Kis V. Adag. 17, Kovács, MPéld. 153, ERDÉLYI, MKözm. 272); 1668: „Azt írja hogy meg felelt már Pater kis Posaházi Uramnak sok rendbéli fontos írásiban, kiből elég juthat Matkonak-is. *Tul lótték s-erre áll az a’jával!* Túlled kell vala jóni a’ fontos feleleteknek” (Matkó, BCsák. 88). Vö. még ezt az egyetlen adattal igazolható szólást: *minden túllótte nyilának innét áll az aja* ‘semmit sem ért a dologhoz’ (1616: „hogy megh mutassa, hogy ő jobb volna az kapához, hogy sem az pennához, s hogy ő, az Eőzetis, Ghörliczenek itéli, s’ *minden tul lótte nylának, innét áll az aija*; csak egy ighaz Anagrammat sem tudott, az Pazmany Peter Vram neueből ki facsarni” Bal: Epin. B2v). (Vö. O. NAGY, Részletek egy szólásmagyarázó szótárból: Nyr. LXXXIX, 471—2.)

Mint hogy a rendelkezésünkre álló szövegekben a kifejezés valamennyi változata teljesen átvitt értelmű, és mivel sem az *elszól*, sem pedig a *túlló* igére nincsen az ebben a szókapcsolatban való előforduláson kívül más régi nyelvi adatunk (vö. NySz.), le kell mondanunk arról, hogy a szólás eredetére vonatkozólag pusztá következtetéseknel egyebet mondhassunk. Valószínűnek látszik mégis, hogy eredetileg azt az embert csúfolták ezzel a szólással, aki fontoskodva és nagyképűen vagy csak pusztá szószátyárságból olyanféle

megállapításokat tett, mint az, aki a célon túllőtt nyílról azt mondta, hogy errefelé áll az ajával, vagyis azzal a hátsó, tollas végén levő kis bevágással, amellyel lövéskor az idegre illeszkedett a nyílvevessző. Ez tudniillik teljesen fölösleges megállapítás, mert nem tartalmaz semmi olyat, ami ne volna magától értődő. Ilyesmit legfeljebb csak az mond, aki nem tud érdemben hozzászólni a dologhoz, és csupán azért beszél, hogy a száját jártassa. Hogy a szólásnak valóban ez az eredete, azt különösen a Gyarm: Felelet-ből vett idézetünk támogatja, amely egy semmitmondó, „semmire kellő” magyarázatról mondja azt, hogy „szinte annit teszen, mint *tul lóttek es ide all az ajaval*”.

Visszatérve a A magyarság virághihoz, végül még azt kell megjegyeznünk róla, hogy egyik legjellemzőbb vonása az a bőség, amely az egy-egy szókapcsolaton belül egymással fölcserélhető szinonimák megoldásában mutatkozik. Rendszerint nem is csak egy-két ilyen rokon értelmű szót közöl BARÓTI SZABÓ, hanem ötösével, tízesével ontja őket. Például: „Ajándékkal maga részére bírni, bérleni, édesíteni, szelidíteni, foglalni, tsinálni, tsatolni, kötni, kötelezni, lágyítani, hajlatni, hajtani, hódítani, húzni, venni, győzni, szédíteni — a' birót . . .” (10). Frazeológiai szempontból kétségkívül értéke a MVir.-nak a szinonimákból való nagy gazdagság, mert a változatok közlésével mintegy arra hívta fel a gyűjtemény használóinak figyelmét, hogy számos olyan szókapcsolat van nyelvünkben, amelynek szóállománya csupán az egyéni nyelvhasználatban kötött, de gazdag szófölcserélési lehetőség adódik akkor, ha tekintetbe vesszük a kifejezések nyelvjárási, régi nyelvi, költői nyelvi stb. változatait. E változatokat vagy változatlehetőségeket már csak azért is érdemes közölni, mert ezeknek közismertté válása gátolhatja a szókapcsolatoknak egy bizonyos formában való megmerevedését, klisévé válását, és hozzájárulhat a más-más szót tartalmazó alakok elterjedéséhez vagy legalább életben maradásához.

Más szempontból azonban hátrányai is vannak a szinonimák ilyen tömegben való közlésének. Egyrészt még szótári viszonylatban sem olvasmányos az olyan szöveg, amelyben az összetartozó mondatrészeket olykor tíz-tizenkét közbeszúrt rokonértelmű szó választja el egymástól, másrészt pedig meg is zavarja a gyűjtemény használóját a szinonimák nagy száma. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a nagyon hosszú szinonimasorok tagjai között már lényeges különbségek vannak mind jelentésüket, mind pedig gyakoriságukat tekintve, s minthogy ezeket az eltéréseket nem jelöli SZABÓ, semmi tájékoztatást nem kap az olvasó a változatok célszerű használatát illetően.

Fontos tanulsággal jár végül e szinonimagazdagság a MVir. forrásai tekintetében is. GÁLDI (i. m. 55) amiatt panaszkodik, hogy „míg más frazeológiai gyűjtéseknél legalább a források egy része azonosítható, Baróti Szabó forrásait — az eddigi XVIII. századi adatgyűjtések elégtelen volta miatt — még a nagyszótári anyag segítségével sem lehet kielégítően megállapítani”. Nos, a mi felfogásunk szerint a szinonimáknak felsorolt tömege kétségtelenné teszi, hogy a MVir. forrásait nem az „adatgyűjtések elégtelen volta miatt” nem ismerjük, hanem egyszerűen azért, mert — legalábbis a rokon értelmű szavakat és kifejezéseket illetően — legtöbbit nem irodalmi forrásokból, hanem a saját nyelvtudásából és nyelvi fantáziájából merített a szerző. Ahhoz ugyanis, hogy egy-egy olyan szókapcsolat valamely szavához, mint amilyen például a fentebb már idézett „Ajándékkal részére bírni . . . a' birót” irodalmi forrásból tizenhat szinonimát találjon valaki, és ugyanennyit vagy majdnem ugyanennyit gyűjtsön össze ugyancsak irodalmi művekből más hasonló szó-

kapcsolatok egy-egy szavának a helyettesítésére, a céduláknak százezreire, de inkább millióira volna szüksége. Mivel BARÓTI SZABÓNak még ennél sokkal szerényebb méretű cédulázásra sem volt lehetősége, kétségtelen, hogy az egyes kifejezésekbe beillő szinonimákat nem írott forrásokból vette. Olyan szókapcsolatokat, mint amilyen például az „Ajándékkal maga részére . . . *tsindálni* . . . a' birót”, nem is igen lehet találni, legfeljebb csak kitalálni . . .

E megjegyzésünk azonban nem a szótáríró BARÓTI SZABÓ érdemeit akarja csökkenteni, hiszen a szorosabb értelemben vett írói és irodalmi szótárakon kívül a modern szótárakban is helyet kapnak a szerkesztőktől alkotott példakapcsolatok, hanem csupán arra akarunk utalni, hogy a MVir.-t csak nagy kritikával szabad olyan nyelvtörténeti forrásként felhasználni, amelyből nem szerzőjének nyelvhasználatára jellemző adatokat akarunk meríteni.

Önálló közmondás- és szólásgyűjtemények

Noha a legtöbb eddig ismertetett frazeológiai összeállításban is jelentős számú szólást és közmondást találunk, a DECSI- és KIS VICZAY-féle adagiumgyűjtemények műfajának igazában mégis azok a művek a folytatói, amelyek csupán vagy elsősorban közmondásokat és szólásokat tartalmaznak. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az a nyolc gyűjtemény, amelyről ebben a fejezetben szólnunk kell, mégsem teljesen egységes jellegű. Szembetűnő mindjárt, hogy mindössze kettő van közöttük olyan, amelynek megjelenését szerzője is megérte; három csak szerzőjének halála után látott napvilágot, három pedig még manapság is kézirat. Van közöttük olyan — FALUDIÉ —, amelyet valószínűleg nem is a közzététel szándéka hívott életre, és olyan — KRESZNEBICSÉ —, amely egy szótári mű anyaggyűjtése során keletkezett. Egy közülük — megint csak FALUDIÉ — tartalmaz ugyan más jellegű szókapcsolatokat is — „szépen illő társ-ígék”-et, azaz esztétikai igényvel összeválogatott minősítő jelzős kapcsolatokat, „szép magyarázatok”-at, azaz birtokos jelzős szerkezeteket, töisméltéses szókapcsolatokat és ritkább szavakat, végül pedig „ékes mondások”-at, azaz hosszabb-rövidebb aforizmákat —, de az egész összeállításnak mégis a „magyar köz mondások” a legterjedelmesebb és a legjellemzőbb része. — FÖLDI JÁNOS gyűjteménye pedig tulajdonképpen csak példatár a szerző verstanához, mégis annyival fontosabb benne a közmondásokat és szólásokat tartalmazó rész, hogy nem hamisítjuk meg a munka jellegét, ha — legalábbis nyelvtudományi szempontból — ezt tekintjük a nemrég nyomtatásban is megjelent mű lényegének.

Az említett nyolc gyűjtemény a következő:

1. FALUDI FERENC Jegyzőkönyvében a Magyar köz mondások című rész. (Révai Miklós kiadása, Győr, 1787. II, 117—41.)*

2. FÖLDI JÁNOS A' versírásról című művének toldaléka: Magyar Példabeszédek és Közmondások. (A budapesti Kölcsey Ferenc Gimn. 1961—62. évi IV/b. osztálya munkaközösségének kiadása, Bp., 1962. — A továbbiakban: FÖLDI: Vers. és a kézirat lapszáma, ill. VersKiad. és a kiadás lapszáma.)**

* L. ÉDER ZOLTÁN, Révai Miklós 141—2 (1972).

** A Földi nyelvtanához kapcsolódó munka kéziratának keletkezése 1790-re tehető.

3. KRESZNERICS FERENC, Válogatott Köz-mondások, mellyeket Egybe szedni kezdett 1791 esztendőttől fogva. (Kézirat az MTA könyvtárában: M. Nyelvtud. 4rét 12.)

4. KOVÁCS PÁLnak Magyar példa, és köz mondási. (Győr, 1794.)

5. SZIRMAY ANTAL, Hvgaria in parabolis, sive commentarii in adagia, et dicteria Hvgarorum. (1. kiad. Buda, 1804; 2. bőv. és jav. kiad. 1807.)

6. PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM, Ezer-nyolcz-száz-tizen-kilencz Pelda-Beszédek, rövid nyomos és köz Mondások. (1819. [Kézirat az MTA könyvtárában: M.Irod. 8r. 47.].)

7. DUGONICS ANDRÁS, Magyar példa beszédek és jeles mondások. (1—2. köt. Szeged, 1820.)

8. CZECH JÁNOS, CCCL-nél több győri köz-mondások, mellyek nyomtatott szó-tárainkban és közmondási gyűjteményeinkben nem találhatunk. (1830 körül. Kézirat az MTA könyvtárában: M.Irod. Régi és újabb 4r. 120.)

A fenti névsor — különösen ha FALUDIHOZ, FÖLDIHEZ, PÁLÓCZI HORVÁTHHOZ és DUGONICSHOZ a MVir.-ba felvett szólások és közmondások alapján BARÓTI SZABÓT is hozzászámítjuk — világosan mutatja, hogy a szólás- és közmondásgyűjtés ebben az időben többé-kevésbé írói feladatnak is számított. Ebből következik, hogy ekkor keletkezett szólás- és közmondásgyűjteményeinkről csakis akkor alkothatunk magunknak helyes képet, ha a kor irodalmi törekvéseivel összefüggésben vizsgáljuk őket. Lássuk, miért fordult FALUDI és a felvilágosodás korának nem egy jeles írója különös érdeklődéssel a szólások és közmondások felé, és mi volt az a cél, amelynek érdekében maguk is gyűjtőkké váltak!

A fentebbiekben láttuk, hogy a humanista DECSI számára közmondás-gyűjteményt szerkeszteni még annyit jelentett, mint görög-latin adagiumokat magyar megfelelőikkel megvilágítani. KIS VICZAY, akinek szemlélete már mintegy híd a humanizmus és a felvilágosodás korabeli felfogás között, észre vette, hogy a közmondások és a szólások egyrészt a régiséget, a hagyományt jelentik („proverbia à majoribus nostris acutè et ingeniose olim prolata”), másrészt pedig különösen a parasztság, a szűkebb értelemben vett nép szemléli kincsét alkotják („ab agrorum cultoribus . . . excolantur”). Ő azonban e felismerésből a gyakorlat számára adódó következtetéseket még nem tudta levonni: buzdított ugyan az adagiumokkal való élésre, de maga is többet merített irodalmi művekből, mint a nép nyelvéből.

Annak a felismerésnek, hogy a szólásoknak és a közmondásoknak a népnyelv a leggazdagabb forrása, csak akkor jött el az ideje, amikor a XVIII. század közepétől kezdve egyre többen figyelnek fel a „köznép” hagyomány-őrző erejére, vagyis arra a kapcsolatra, amely a r é g i és a n é p i között van. Irodalmunk fejlődéstörténetének az a korszaka ez, amelyben egyrészt a nemzeti sajtóságokat konzerváló ösztön felgerjedésének indíttatására (vö. HORVÁTH JÁNOS, A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig. Bp., 1927. 14), másrészt pedig a társadalmi fejlődésnek a demokratizálódás irányában ható erejétől serkentve tudatos irodalmi programmá kezd válni a n é p i e s s é g. Meg kell azonban ezzel kapcsolatban azt is jegyezni, hogy éppúgy, mint a folklorzitika kutatásoknak más területeken való megindulása, a frazeológiai érdeklődésben megnyilatkozó „népiesség” is tele van — társadalmi szempontból tekintve a kérdést — ellentmondásossággal. Amit ORTUTAY GYULA a népköltészet felfedezésének társadalmi vonatkozásairól ír (A magyar népköltészeti kutatás története: GIUSEPPE COCCHIARA, Az európai folklór története. Bp.,

1962. 525), ugyanaz vonatkozik arra az irányzatra is, amely a szólások és közmondások gyűjtésében a néphagyományt állítja az érdeklődés előterébe. A népköltészet felfedezése ugyanis — mint ORTUTAY megállapítja — egyrészt „következménye volt annak a harcnak, amely a magyar nemzeti önállóság, gazdasági függetlenség megteremtéséért folyt, következménye volt a feudálizmusból s a gyarmati elnyomásból egyként kibontakozni akaró nemzeti törekvéseknek”, de másrészt „a népköltészetet nemcsak a haladó erők kívánják felhasználni, hanem azok is, amelyek a legélesebben elleneznek minden társadalmi reformot, a legkisebb lépést is előre” (i. h.).

Az irodalmi népiességnek — amint Horváth János rámutatott —, nyelvi szempontú volt az indulása: „A magyar irodalmi népiesség első képviselője (még Herder hatásának megérkezése előtt), Faludi Ferenc, nem a nép, hanem a népi nyelv iránt érdeklődött, s az eredeti, ősi tiszta nyelvagyomány letéteményesét kereste a köznépben” (HORVÁTH i. m. 16). Ezt a megállapítást teljes mértékben igazolja az, amit RÉVAI MIKLÓS, Faludi Költeményes maradványinak közrebocsátója ír kiadásának bevezetésében Faludi nyelvről és a közmondásgyűjteményét tartalmazó Jegyzőkönyv keletkezéséről: Faludi „igazán Magyarul szóll. Nem árúl el írás módja semmi idegen szó ejtést, semmi idegen köz mondást. Mind azon anyja' tejével szopta beszédet mond: természetest, kellőt, tulajdon Magyar. [Új bekezdés:] A' mire is különös szorgalommal igyekezett tekkettesb szert tenni. Azok a' tanuk benne, kik ötet közelebbbről esmérték: hogy ő el szokott vólt a' köz nép, és tseléd köz éjárogatni, tsak a' végett, hogy őket szabadabb beszédre fel bátorítván, igazabban ki tanúlhassa a' tulajdonabb Magyar szó ejtéseket. A' miket észre vett, az utánn fel is szokta nagy gonddal irogatni. Egy különös Jegyző Könyve vólt, tele mind ilylyen öszve gyűjtetett kintstsel” (12).

Noha igaza van tehát HORVÁTH JÁNOSNAK abban, hogy Faludi még nem a nép, hanem csupán a népi nyelv iránt érdeklődött, s noha az is tagadhatatlan, hogy a népiesség mint irodalmi irányzat nem azonosítható plebejus íróinknak a társadalmi haladás érdekében vívott harcával, maga a néppel való közvetlen érintkezés is elég volt ahhoz, hogy már az irodalmi népiesség kezdeti korában olyan szólások és közmondások is belekerüljenek gyűjteményeinkbe, amelyek sajátosan a dolgozó nép szemléletét tükrözik. Faludi Jegyzőkönyvében például már nyoma sincs az olyanféle versbe szedett szólásoknak és közmondásoknak, amilyenekkel még bőven találkozunk KIS VICZAY munkájában, de találunk benne olyanokat, mint „A' gazdagnak is kettő tsak az orra' lukja, mint a szegénynek” (117) és „Sok számár visel bársony nyerget” (141).

Az elsőre mint közmondásra és mint szólásra is számos adatunk van, de ugyanabban a formában, amelyben FALUDI följegyezte, sehol sem fordul elő. Legrégibb forrásainkban ebben az alakban találjuk: „A' gazdagnak is kettő az orralika, mint a' szegény ember disznajanac” (MA.² s. v. *Gazdag* és KIS V., Adag. 537). Mindketten nyilván DECSI adatát vették át, s ezt ismétli PÁLÓCZI HORVÁTH (Példab. 3) és ÉRDÉLYI (MKözm. 158) is. Mint közmondás előfordul a kifejezés még ebben a változatban is: „Mindnyájunknak kettő az orrunk' lika” (DUGONICS, MPéldab. I, 168). Ezt a formát használta Krúdy is: 1922/1943: „Nesze neked Vadai! — nevette el magát Sloff ügyvéd úr, de hangosan így védekezett: — *Mindnyájunknak kettő az orra lika!*” (Ál-Petőfi 41).

Kifejezésünk szólásváltozatát gyűjteményben először DUGONICS közli: „Néked is kettő az orrod' luka, mint a' szegény ember malaccának” (MPéldab. II, 74; vö. még uo. I, 18), s ő mindjárt egy ismeretlen forrásból származó ma-

gyarazó anekdotát is fűz hozzá. Az anekdota szerint egyszer a temetőbeli koponyák között keresgélő Diogenészről megkérdezte Nagy Sándor, hogy mit cselekszik. A bölcs így válaszolt: Apádnak, Fülöpnek a koponyáját keresem, de nem találok, „mert holtak után is a' mint látom kettő minden embernek orra luka. Ezzel azt akarta értessére adni: hogy egyenlő lesz ő is más emberekhez.” A DUGONICStól lejegyzett formában használta a szólást többek között Móra Ferenc (Ének a búzamez. Bp., é. n. I, 106), és így közli az ÉrtSz. is (IV, 922) ezzel a jelentésmagyarázattal: 'nincs oka, hogy többre tartsa magát másnál, ő se különb másnál'. Hogy rövidebb, hasonlatot nem tartalmazó alakban is élt a szólás, arra DUGONICS (i. m. I, 62: „*Néked is kettő az orod' luka*”) és ERDÉLYI (MKözm. 310: „*Neki is kettő az orra lika*”) gyűjteménye a bizonyosság.

Adataink alapján kétségtelennek látszik, hogy e kifejezés eredetileg közmondás volt, s a gazdagok ellen irányult az éle. Jelentése ez lehetett: 'a gazdag ember sem különb a szegénynél, s ezért nincs is joga fennhéjáznia'. Minthogy a közmondás hasonlatot is tartalmazott, akkor, amikor nem általános vonatkozásban, hanem egy éppen szóban forgó személyre vonatkoztatva használták, könnyen szóláshasonlat válhatott belőle. Olyan körben, amelyben közkeletű volt a szóláshasonlat, még tovább rövidült a kifejezés: mellékmondati része is elmaradt, s ekkor már a *neki is kettő az orra lyuka* magában is azt fejezte ki: 'ő sem különb másnál'.

A másodiknak említett közmondást — *Sok számár visel bársonnyerget* — ebben az alakban szintén FALUDI gyűjteményében találjuk először, és később is csak az ő adatát ismétlő KOVÁCSNÁL (MPéld. 177) fordul elő így. Változatai azonban már a XVI. század végétől kezdve kimutathatók, és a népnyelvben még ma is élnek. Érdekes, hogy kifejezésünk egyszerre bukkan fel szólásként és közmondásként. Szövegekben szóláshasonlatként találkozunk vele a legrégebben: 1598: „Az irasok az mellyeket elő hoz Monozloi, szinte *ugy illetik* az Szenteknek imadasat, *mind az számart az vörös nyereg*” (Gyarm, Felelet 115r); 1598: „sok heltelen irasokat zagyval egyben az kik szinte *ugy illenek* az ő szandekara, *mint az vörös nyereg az szamar hatara*” (uo. 185v). Ugyancsak hasonlatként, de meglehetősen eltérő alakban fordul elő Pázmánynál: 1613: „*ugy illenek hozzá . . . mint az bot az tegezhez; az [c] aranyas kantar az számár fejéhez*” (Kal. Appendix 6). Szóláshasonlatként újra csak mintegy három évszázaddal később jegyezték fel nyelvjárásgyűjtőink: Győr: *Ugy áll rajta a kabát mint Jézus számáron a bársonnyerég* (Nyr. XXIII, 38); Bakonyalja: *Ugy illik rá, mind a számárra a bársonnyerég* (NyF. XXXIV, 135); Szeged: *Illik, mint számárra a bársonnyerög* (SzegSz. II, 447).

Mint a *neki is kettő az orra lyuka* esetében, itt is minden valószínűség szerint szóláshasonlatból rövidült szólássá a kifejezés: 1820: *Számárra bársonnyerég* (DUGONICS, MPéldab. I, 257); 1848/1894: „A korona nagyon drága, Nem való az a királyra; A királyra! ugyan minek *Számáron a bársonnyerég?*” (Petőfi, Itt a nyilam, mibe lőjjem?); 1867/1952: „Minek nekem a rendjelek? *Számárháton bársonnyerég?*” (Arany, Hiúságom? ÖM. VI, 141). Valószínűleg csak alkalmi alakulat ez a szólásváltozat: 1794: „*Számárra teszi a' bársonnyerget. Herculis cothurnos aptat infanti*” (KOVÁCS, MPéld. 76).

Összes többi adatunkban — mint a már idézett FALUDI-félében is — közmondásként jelentkezik kifejezésünk: 1589: „Induitis me leonis exuuium. *Nem illet számárt veres nyereg*” (DECSI, Adag. 1, 3, 1, 3; vö. uo. 1, 4, 3, 1; innen: MA², Kis V., Adag. 40, 465) | 1631: „*nem illik számárhoz veres nyereg*,

sem félénk Katonához fris fegyver” (KÁLDI: *InnepPréd.* 472). Az újabb változatokban a régebbi *veres nyereg* helyett *bársony nyereg* fordul elő, s az állítmány vagy *nem való* (KIS V., *Adag.* 208, PHORV., *Példab.* 57), vagy *nem illik* (KIS V., *Adag.* 59, KASSAI I, 265), vagy *nem illet* (FÖLDI, *Vers.* 592, ERDÉLYI, *MKözm.* 31). Ezt az újabbban följegyzett nyelvjárási változatot: *Nem illik a koszos lóra bársony nyerög* (OrmSz. 320), azért érdemes idézni, mert ez áll a legközelebb ahhoz a meglepően kevés idegen nyelvű megfelelőhöz, amelyet kapcsolatba hozhatunk kifejezésünkkel. Vö.: ol. *Sella indorata non migliora il cavallo* (W. GOTTSCHALK, *Die bildhaften Sprichwörter der Romanen.* Heidelberg, 1935—38. I, 106) és fiumei ol.: *No se ghe mette la sela all' asino* (Ethn. III, 189).

A FALUDI gyűjtötte közmondások jellegének szemléltetésére bemutatott kifejezések több tanulsággal is szolgálnak. Jó példák a szólások és a közmondások történeti kapcsolatára. Emellett rávilágítanak arra, hogy e gyűjtemény nem ritkán olyan kifejezésváltozatokat őrzött meg számunkra, amelyekre másunnan nincsenek adataink. Végül pedig azt is bizonyítják, hogy azok a közmondásgyűjtők, akik csupán mint a nemzeti hagyományok őrzőjéhez fordultak a néphez, akarva-akaratlanul megismerkedtek a nép gondolkodásával, társadalmi szemléletével is. Különösen az utóbbi közmondás mutatja ezt jól. A *Sok számár visel bársonynerget* — fentebb felsorolt változataival ellentétben — nem csupán azt jelenti, hogy valakire nem illik valami, esetleg hogy két dolog nem illik össze, vagy hogy valakit nem illet meg valami, hanem kifejezi azt a megvetést is, amelyet a nép azok iránt az ostoba, de gazdag nemesek iránt érzett, akiket a legkevésbé sem illetett meg a vagyon és a vele együtt járó hatalom. Úgy látszik, a francia forradalom előestéjén nem hiába bátorította Faludi a „köznépet” és a „cselédet” „szabadabb beszédre”: közmondássá szelídítve ugyan a szót, de mégis nyíltan feltárták előtte a véleményüket.

FALUDI gyűjteményével kapcsolatban meg szokták említeni, hogy vannak benne az irodalomból vett kifejezések is. TOLNAI VILMOS szerint (i. m. 44) „igen nagy részükben ráismerünk P á z m á n y r a, S z e n c z i M o l n á r A l b e r t r e, K i s V i c z a y r a, P á r i z - P á p a i r a”. HORVÁTH JÁNOS pedig így ír: „E gyűjtés forrása a népi nyelven kívül az irodalmi régiség is, főképp Pázmány” (i. m. 27). E megállapítások azonban csupán csak az idézett szerzők emlékezetén vagy megérzésén, nem pedig részletkutatásokon és adatszerű kimutatásokon alapulnak. Amint a fentebb ismertetett két közmondáspéldából láttuk, a FALUDI közölte közmondások változatai valóban kimutathatók részint Pázmány műveiből, részint a MA.²-ből, részint pedig más, régebbi és újabb gyűjteményekből. Ez azonban annak a következménye, hogy Pázmány is, a MA.² forrása, DECSI is, valamint a többi, forrásként számba vehető író is közös forrásból: a magyar nyelv frazeológiai készletéből merített.

Van azonban egy olyan — eddig ebben a vonatkozásban még egyetlen kutatótól sem említett — írásmű, amelyhez ennél sokkal szorosabb szálak fűzik FALUDI gyűjteményét, s amelyet — mint alábbi összehasonlításunk mutatja — a köznyelven és a népnyelven kívül a Jegyzőkönyv legfontosabb forrásának kell tekintenünk. Ez az írásmű a XVI—XIX. század folyamán számos kiadásban megjelent, Salamon és Markalf címen ismert népkönyv.

Alábbi összeállításunk bal oldali hasábjában első helyen e népkönyv legrégebbi magyar kiadásának (Salamon királynac, az David kiraly fianac Markalfal valo trefa beszedeknec rőuid Kőnyue. Kolozsvár, 1577) azt a szövegrészletét közöljük, amelyet FALUDI felhasznált közmondásgyűjteménye

forrásául. Ha a FALUDI-féle közmondásokhoz közelebb áll valamelyik későbbi kiadás szövege, akkor — a megjelenés idejére hivatkozva — az eltérő szavakat is megadom, mégpedig a következő két kiadványból: 1. Markalfnak Salamon Kirallyal valo treffa beszederől írott rövid Kőnyv (H. és é. n., XVI. sz.); 2. Salamon kiralynak, a' David kiraly fianak, Markalfal való tréfa beszédeknek rövid Kőnyve Mostan újobban az előbeni betűfogyatkozásokból háromszor az Budai Typographia költségével nyomtatásban ki-adatott. 1744. — Ezután következik az a latin szöveg, amelyből a népkönyv megfelelő részét — közvetlenül vagy közvetve — magyarra fordították. A latin kifejezést a következő kiadás alapján közlöm: Salamon et Marcolfus. Kritischer Text mit Einleitung . . . hrsg. v. WALTER BENARY. Heidelberg, 1914. (Sammlung Mittelalterlicher Texte 8). — A jobb oldali hasábs első helyen FALUDI Jegyzőkönyvének megfelelő közmondását tartalmazza a Révai-féle kiadás második kötetének lap-számára való utalással, majd ERDÉLYI: MKözm. megfelelő adatát közlöm.

Mikor fút a' Ketske, ackor feyerlic a' seggi. (B1v)

Quando fugit capreolus, albiat eius culus (5, 20).

Az ki álnokságot vét, gonoszt arat. (B2r)

Qui seminat iniquitatem, metet mala. (7, 6)

A ki Méhet metzen, az az viyát nyalogattya. (B2v)

XVI. sz.: metzen uyat (A4r) 1744: A' ki mézet metz (A7r)

Qui apes castrat, digitam suum lingit. (7, 23)

Az kemény faba mikor vered az ekét [!], meg ód magad hogy a' szemedbe ne pattannyon. (B2v)

XVI. sz.: éket (A7v)

In durum lignum cum mittis cuneum, caue ne incidat in oculum. (8, 2).

A mely Abroszt igen el viselne, szösz-szé válik, és czepe. (B3r)

[Latin megfelelője nincs.]

Az mely Pispóc felette halgato, végre aító álóua tétetic. (B3v)

Episcopus [néhány kéziratban: Pastor] tacens hostiarius efficitur. (9, 14)

Mikor fut a' ketske, akkor fehérlik. (134)

Mikor fut a kecske, akkor fehérlik a segge. K[ovács]. (224)

A' ki álnokságot vét, bút arat. (118)

Ki álnokságot vet, but arat. F[aludi]. (19)

A' ki mézet metz, ujjait nyalogatja. (119)

Ki mézet metz, ujjait nyalogatja. (292)

A kemény fába úgy verd az éket, hogy szemedbe ne pattanjon. (118)

Ugy verj éket a kemény fába hogy szemedbe ne pattanjon. (421)

A melyly abroszt sokat viselnek, szösz-szé válik. (120)

Sokat viselt abrosz végre szösz-szé válik. A mely abroszt sokan viselnek, szösz-szé válik. D[ugonics]. (2)

A'melyly Pap igen halgató, ajtó állóvá tészik. (120)

A mely pap jó hallgató, végre ajtónál-lóvá teszük. (427)

Elmeyerében eszic a' ki az őű embernek
kőszön. (B3v)

1744: Elméjében iszik (A8r)

Per ingenium manducat qui mandu-
cantem salutat. (10, 8)

Az ki az idegen ebnek kenyeret hán,
nem vézi jutalmát. (B4r)

Qui alieno cani panem suum dederit,
malam mercedem habebit. (10, 22)

Hamar el vnnya a' ki Farkason akar
szántani. (B4r)

1744: az ki (A8v)

Cito retornat qui cum vulpe arat. (11, 7)

Az ki Retket észic, mind két felől
hurút, alól és fellyül. (B4v)

Qui raphanum manducat, ex utraque
parte iussat. (11, 10)

Meg tompittyá hamar az nyilat, a'
ki lőűldező Serpenyőt. (B4v)

XVI. sz.: Meg tompittyá az nyilat
(A4v)

Perdit sagittam suam qui scirpum
sagittat. (11, 15)

Egyiől [!] lát a' matska, noha a' talpát
nyalallya. (C1r)

XVI. sz.: Így jól (B1r). 1744: Igen jól
(B1v)

Bene videt cattus cui barbam lingit
voluntarius. (12, 18)

A mezitelen segget senki meg nem
foszthattya. (C1v)

Nudum culum nemo spolabit. (12, 68b
jegyzet)

Az mord haragos aszszony iállat [!],
és a' fűst, és a' likas tál, igen nagy kár az
embernek hazában. [!] (C1v)

Domina irata, fumus et ratta, patella
perforata dampnum sunt in casa. (13, 75.
jegyzet)

Elméjébenn iszik' a' ki az evő embernek
kőszön. (126).

Elméjében eszik, ki az evő embernek
kőszön. (421)

A' ki idegen ebnek kenyeret hány, nem
veszi jutalmát. (119)

Ki idegen ebnek hány kenyeret, nem
veszi jutalmát.

Wer fremde Hunde aufzieht, erntet
schlechten Dank. (97)

Hamar el unja az, a' ki farkason akar
szántani. (128)

Hamar elunja, ki farkason akar szán-
tani. K[ovács]. (131)

A' ki retket eszik, két felül hurút.
(119)

A ki retket eszik, két felől hurutol.
(338)

Nyilat tompít, a' ki serpenyőt lövöldöz.
(138)

Nyilat tompít, ki serpenyőt lövöldöz.
F[aludi]. (305)

Igen jól lát a' matska, noha talpát
nyalogatja. (129)

Jól lát a macska, noha talpát nyalo-
gatja. K[ovács]. ('Tudja Pál, mit kaszál')
(276)

A mezitelen nem lehet meg fosztani.
(120)

Mezitelen nem lehet megfosztani. (Nem
fél a német hogy elvonják gatyáját') (290)

A' haragos aszszony, a' sűrű fűst, a'
lyukas tál ártalmas a' háznál. (118)

Ártalmas a háznál: haragos aszszony
sűrű fűst, lyukas tál. K[ovács]. (187)

A szegény embernek ninczen kenyere,
még is Ebet keres hogy el tarcza. (C2r)
Miser homo panem non habebat et
tamen canem comparabat. (14, 18)

A kitől lehet és nem aloszic, az restség
árt annac. (C2v)

Cui licet et non dormit, pigricia nocet
illi. (15, 20)

Igen örüend a' Rigo, néki felel a'
Zaiko, nē egyarant énekel az éhező az
elegedetel. (C2v)

Tubilet merulus, respondit ei cuculus;
non equaliter cantat saturatus et ieiunus.
(15, 22)

A veszteg halgato viznek és a' halgato
embernek semmit ne hidgy. (C3v)

XVI. sz., 1744: veszteg álló viznek
(B2r, ill. B4v)

Aque non currenti et homini tacenti
noli credere. (17, 13)

Késő az agh ebet tanítani, nyakon
kötve hordozni. (C4r)

Tarde est vetulum canem mittere in
igamen. (18, 2)

Nem adnac az Eb kőlyöknek annyit,
az mennyit hízelkedik a' farka. (C4v)

Non tantum datur catello quantum
blanditur cauda sua. (19, 14)

Lágy pásztor előtt a' Farkas gyapjat
szaric: de a' kemény előtt nem. (D1r)

Molli bergario lupus cacat lanam.
(19, 19).

Elég beteg az is a' ki a' beteget emel.
(D1v)

Satis est infirmus qui infirmum trahit.
(21)

A' szegény embernek nints kenyere,
még is ebet tart. (121)

[ERDÉLYI gyűjteményében nincs meg-
felelője.]

A'kitől lehet, és nem aluszik, azt a'
restség bántja. (120)

A kinek lehet és nem aluszik, azt a
restség bántja. (337)

Igen örvend a' rigó, néki felel a' szajkó:
nem egy aránt énekel az éhező a' jól la-
kottal. (129)

Igen örvend a rigó, felel neki a szajkó.
F[aludi]. (339)

Nem egyiránt énekel az éhező a jól-
lakottal. (118)

Veszteg álló viznek, hallgató embernek
nem kell hinni. (144)

Veszteg álló viznek nem kell hinni.
(416)

Késő az agg ebet tántzra tanítani.
(131)

Késő egy ebet tánczra tanítani. ('Ne-
héz az agg lóbul poroszkát csinálni') (98)

Nem adnak az ebnek annyit, mennyit
hízelkedik farka. (136)

Ne higgy annyit az ebnek, mennyit
farka hízelkedik. Cauda blandiri. (97)

Lágy pásztor előtt gyapjat rúg a' far-
kas. (132)

Lágy pásztor alatt gyapjat rug a far-
kas. (324)

Elég beteg az is, ki beteget emel.
(126)

Elég beteg az is, ki beteget emel. (35)

A helyes utat találta meg FALUDI akkor is, amikor a népnyelvből kezdett szólásokat és közmondásokat gyűjteni, és jól választotta meg forrását a Salamon és Markalfban is. Ez az Európa-szerte elterjedt népkönyv valóságos kincseshányája azoknak a középkori latin példabeszédeknek, amelyekre számos

német, francia, olasz, lengyel stb. közmondás is visszavezethető. FALUDI Jegyzőkönyvével egybevágó részleteit azért volt érdemes részletesen bemutatnunk, mert ezzel az összehasonlítással sikerült tetten érünk azt az — egyébként általában adatszzerűen nem vagy csak igen ritkán ellenőrizhető — folyamatot, melynek során közmondásaink jelentős része kialakult; egy-egy középkori latin kifejezés nyelvünkre lefordítva közmondásszerűen elterjedtté vált. Mielőtt a Jegyzőkönyvnek ebből a szempontból tekintett jelentőségére rámutatnánk, magának a népkönyvnek a magyar közmondáskincsrel való összefüggéséről kell egy-két szót szólnunk.

Mindenekelőtt azt kell megemlítenünk, hogy a Salamon és Markalf latin kifejezései között akadnak olyanok, amelyeknek megvannak a magyar közmondás-megfelelői, noha az illető latin kifejezések fordítása nem szerepel a népkönyv magyar szövegében. Ilyen például ez a legtöbb európai nyelvben meglevő közmondás: „Quando aliquis plus mouet merdam, plus fetet” (BENARY i. kiad. 13). Vö. „*Ne piszkáld a szart, v. nem jó a szart piszkálni, (mert még büdösebb lesz)*: ne fesszegezd a piszkos ügyeket, mert még nagyobb disznóságok derülnek ki” (ÉrtSz. VI, 87; egyik változatát ERDÉLYI, MKözm. 60. már a Kis V., Adag.-ból idézi; vö. még: SzamSz. 2: 322). Továbbá ez: „Qui te non amat, ipse te diffamat; et qui suum canem vult perdere per rabiem, imponit illi nomen” (i. kiad. 15). Vö. Helt: Mes. 13: „*Dühös nevet költne az ebnek czac hogy meg ölthessé*” (NySz. I, 552); 1713: „*Maledicere, qvi vult nunquam non causam invenit. A' melly ebet meg akarnak ölni dühös nevét költik*” (Kis V., Adag. 289—90; 435).

Ezek és az ilyenféle megfelelések egyrészt azzal magyarázhatók, hogy a Salamon és Markalf nemcsak magyar fordítása révén vált ismertté hazánkban, hanem eredetibb latin szövegében is. Erre mutat az, hogy latin nyelvű kéziratának töredéke megvan az 1453—70 között írt magyarországi Beldikódexben (IPOLYI ARNOLD: Új Magyar Múzeum V. [1855] I, 275; DÉZSI LAJOS: RMKT. VIII, 481), továbbá az, hogy Tinódi már 1548-ban, azaz jóval az első magyar kiadás megjelenése (1577) előtt is említi Markalfot (HORVÁTH JÁNOS, A reformáció jegyében. 2. kiad. 395). Másrészt azt is tekintetbe kell venni, hogy nem egy latin kifejezés már mint szélesebb körben ismert példabeszéd került bele a Salamon és Markalf latin szövegébe, és mint ilyen egyéb úton — esetleg más nyelvű megfelelője révén — is elkerülhetett hozzánk.

A Salamon és Markalf szövegében található sajátos magyar kifejezéseknek egy másik csoportját azok a szólások és közmondások alkotják, amelyek megvannak a népkönyv magyar fordításában is, de FALUDI nem jegyezte be őket Jegyzőkönyvébe. Ilyen a 'tudom, hogy jó firma' jelentésű „*Meg esmerem az Abroszt, mert szózból csináltác*” (1. kiad. C4v). DUGONICS „*Ösmerem az abroszt, szószbül fonták*” alakban közli (MPéldab. I, 244), ERDÉLYI pedig a mai köznyelvi kiejtésnek megfelelően lejegyeztet formáját így értelmezi: „Alacson származásu kevélyre mondatik” (MKözm. 2). Ilyen továbbá ez a közmondás: „*Átkozott a százesztendő gyermek*” (RMKT. VIII, 283), amelyet ebben az alakban ERDÉLYI gyűjteményében találok először (422), de amelynek a „*Száz esztendő gyermek is fél bolond*” változata már DUGONICSnál (MPéldab. I, 120) felbukkan.

A fentebb említett kifejezésekről azért kellett szót ejtenünk, hogy bemutassuk, a Salamon és Markalf kifejezésanyagát nem csupán FALUDI Jegyzőkönyve közvetítette a magyar közmondáskincsbe. Sőt, igen valószínű, hogy ő maga is részben azért vette fel gyűjteményébe a fentebb felsorolt kifejezése-

ket, mert többé-kevésbé ismerősnek tűntek fel neki. Nem egy esetben azonban valószínűleg mégis éppen az ő révén kerültek be az említett közmondások a későbbi gyűjteményekbe, egy-két esetben pedig e gyűjtemények közvetítésével nyelvünknek az élő beszédben is használt frazeológiai állományába.

Hogy FALUDI közvetlenül a népkönyvet használta forrásként, és hogy Jegyzőkönyve a szóban forgó népkönyvből származó kifejezéseknek egyik fontos elterjesztője volt, az egy közmondással kapcsolatban meggyőzően be is bizonyítható. Salamonnak erre a népkönyvbeli kijelentésére: „Meg elegettünk jóckal, és adgyunk hálát rólla Istenec”. Markalf így válaszol: „Igen örüend a’ Rigo, néki felel a’ Zaiko, nē egyarant énekel az éhező az elegettel” (C2v). Azt az átvitt értelmű példabeszédet tehát, amellyel Markalf Salamon felszólítását elhárítja („Igen örvend a rigó, néki felel a szajkó”), kijelentése második felében mindjárt meg is magyarázza. Hogy ez a magyarázat maga is közkeletű kifejezés volt-e a latin eredetiben („non equaliter cantant saturatus et ieunus”; vö. ERDÉLYI, MKözm. 118: „Éh a jóllakottal nem egyarant dudol”), vagy pedig csupán alkalmi szókapcsolatként használta-e Markalf, ma már nem lehet megállapítani. Akárhogy van is azonban a dolog, kétségtelen, hogy ez a két, nyilván azonos jelentésű mondat e g y ü t t semmiképpen nem alkotott e g y e t l e n közmondást, vagyis ha más összefüggésben használták, nem mondták mindkettőt egymás után. Minthogy azonban a Jegyzőkönyvben a kettő egyetlen bekezdést alkot, holott valamennyi többi kifejezés a maga betűrendi helyén külön-külön fordul elő, kétségtelen, hogy ezt a mondatpárt — és vele együtt a fentebb említettek közül még egyiket-másikat — nem hallomás útján gyűjtötte, hanem magából a népkönyvből írta ki FALUDI.

De az is igen valószínűnek látszik, hogy későbbi gyűjtőink közvetlenül vagy közvetve tőle vették át e kifejezést. KOVÁCS PÁL, aki könyvének bevezetésében forrásairól szólva maga is hangsúlyozza, hogy „éltem továbbá Nagy nevű Faludi Úrral” (MPéld. 6—7), rövidebb alakban közli ugyan Markalf példabeszédét: „Örül a’ Rigó, felel néki a’ szajkó” (uo. 164), de hogy ezt a formát nem az élő beszédből vette, hanem FALUDI adatából alakította át, azt az mutatja, hogy közvetlenül ezután, külön közmondásként ez következik a gyűjteményben: „Nem egyarant énekel az éhező a’ jól lakottal.” BALLAGI MÓR, aki időrendben a következőként közli a szóban forgó kifejezést, már változatokként jegyzi fel a közmondásnak FALUDI- és KOVÁCS-féle alakját:

„Rigó: { Örül a rigó, felel neki a szajkó.
Igen örvend a rigó, neki felel a szajkó.” (MPéld. 356)

ERDÉLYI ugyan a BALLAGI-féle formához alakítja a közmondást — ti. az eredeti néki felel helyett felel neki-t ír (MKözm. 339) —, de mégsem hagy kétséget az íránt, honnan merítette adatát, mert a közmondást „F.” betűjellel közli, s ez nála a FALUDI Jegyzőkönyvére való utalást jelenti.

Akik ERDÉLYI gyűjteményének megjelenése után említik ezt a közmondást, azok minden valószínűség szerint ebből a gyűjteményből ismerik. Nyilván innen merítette PELKÓ PÉTER is, akinek „Eredeti magyar közmondások és szójárások” című gyűjteményét (Rozsnyó, 1864.) egyébként is az jellemzi, hogy ERDÉLYITől átvett kifejezéseket tévesen kikövetkeztetett jelentés-magyarázatokkal lát el. (A Két kulacsos például azt jelenti szerinte, hogy „Jól fölszerelt, ellátott (utas) ember”; i.m. 217; vö. KISS LAJOS: Nyr. LXXXV, 227.) Ő már nem tudja, hogy a népkönyvben és FALUDI gyűjteményében is

olyan kifejezés áll a szóban forgó közmondás után, amelyből épp az derül ki, hogy nagy különbség van a jóllakott és az éhező ember megnyilatkozása között, s ezért az ERDÉLYI gyűjteményéből kimásolt közmondást („Igen örvend a rigó, neki felel a szajkó”) így értelmezi: „Örömeiben részt vesz szomszédja” (189).

A XIX. század végéig csak gyűjteményben előforduló kifejezés századunk első évtizedében az irodalomba is belekerült. Herman Ottó A madarak hasznáról és káráról című könyvében (1. kiad. 1901) a mátyásszajkóról írva megemlíti, hogy „mulatságos egy kópé biz ő. Felelget is a hangokra; a kakasnak kakasul, a lúdnak lúdul, és innen ered a népszó: Igen örvend a rigó, felel neki a szajkó” (5. kiad. 154). Minthogy sem népnyelvi szólásokat és közmondásokat felsoroló közleményekben, sem tájszótárainkban nem fordul elő ez a kifejezés, nem dönthető el, hogy valóban „népszóvá”, azaz a nép körében is elterjedt közmondássá vált-e, vagy pedig csupán Herman Ottó vélte annak, de maga sem a néptől hallhatta, hanem ERDÉLYI gyűjteményéből vette.

De hogy a Salamon és Markalfban, valamint a FALUDI gyűjteményében is meglevő kifejezések közül némelyik valódi közmondássá vált, azt meggyőzően bizonyítják annak a szókapcsolatnak a variánsai, amelyet a népkönyv első kiadása ebben a formában tartalmaz: „Lágy pásztor előtt a' Farkas gyapjat szaric: de a' kemény előtt nem” (Dlr). Latin eredetije („Molli bergario lupus cacat lanam”; BENARY i. kiad. 19) nyilván abból a szemléletből származik, hogy a gyenge és ügyetlen pásztor nyájából könnyen elrabol egy-egy birkát a farkas. Minthogy aztán a rabló szőröstül-bőröstül falja fel zsákmányát, de a gyapjút nem tudja megemészteni, magától értetődő, hogy gyapjút tartalmazó farkasürüléket olyan juhásznak a legelője körül lehetett találni, aki nem tudta a bárányait a farkastól megvédelmezni. Közmondássá azonban föltehetőleg csak akkor vált az említett latin kifejezés, amikor átvitt értelemben is kezdték használni, vagyis amikor alkalmasnak találták ennek a gondolatnak a kifejezésére: „ha gyenge kezű, érélytelen a vezető, abból az alattvalóknak, a beosztottaknak is csak kára származik”.

Nem lehetetlen, hogy az idézett latin közmondásnak még a Salamon és Markalf magyarra fordítása előtt kialakult a megfelelője nyelvünkben. E következtetésre egyrészt az jogosít fel bennünket, hogy — amint fentebb láttuk — az említett népkönyv néhány olyan latin kifejezésének is van közmondásszerű magyar ekvivalense, amely nincsen benne a Salamon és Markalf magyar szövegében, másrészt pedig van egy adatunk e népkönyv megjelenése előtti időből arra, hogy a *lágy pásztor* szókapcsolatot 'érélytelen vezető' értelemben használták, s ez talán már akkor is a közmondásra való utalás volt: 1575: „Miért hogy kedig a' Magyarai wrac látác, Hogy László Király igen *lágy Pásztor* volna, Meg vtálác az ő méltóságát” (Helt: Krón. 199v).

Amint a népkönyv szövegének FALUDI közmondásaival való összehasonlításakor láttuk, a szóban forgó közmondás állítmánya az ő gyűjteményében a *rúg* ige: *Lágy pásztor előtt gyapjat rúg a farkas* (132). Ugyancsak a *rúg* ige fordul elő DUGONICSnál a FALUDI-féle változattal szó szerint meg egyezőn (MPéldab. II, 86; ugyanígy: Kr. II, 8), továbbá abban a változatban, amelyet ERDÉLYI gyűjteményében (324) találunk — csak hogy itt nem a pásztor előtt, hanem *alatt* rúgja a gyapjat a farkas — és végül a CzF-ban (II, 1165) — de itt meg az *után* névutóval alakult a határozó. A közmondásgyűjtő KOVÁCS PÁL, valamint azok, akik századunkban népnyelvi adatként jegyezték fel e közmondást, ismét a latin proverbiumhoz, valamint a Salamon és Markalf szövegében található változathoz hasonló alakot közöltek: 1794: „*Lágy Pász-*

tor előtt gyapjat szarik a farkas” (KOVÁCS, MPéld. 25); Szamoshát: „*Láty pásztor alad gyapjat szarik a fär:kas* (= gyöngye kormányzás, igazgatás alatt az erők elnyomják a gyengéket)” (SzamSz. I, 255); Kiskunság: „*Gyöngye pásztornak gyapjat szarik a farkas*” (TÁLASI ISTVÁN, A kiskunsági pásztorkérdés. Bp. 1936. 71).

Amennyire érthető, hogy a XVIII. és a XIX. századi kiadványok összeállítói a közmondásnak olyan változatát közölték, amelyben nincsen durva szó, annyira rejtélyesnek tűnhet fel az, miért került a közmondás szalonképebb változatába az eredeti *szarik* helyett az ebben a kapcsolatban teljesen értelmetlen *rüg* ige. Az SzD: MVir.-ben közölt alak: „*A' lány pásztor előtt a' farkas gyapjat okádik, rug, hullat, rezel*” (137) négy igéje közül is éppen csak a *rüg* az, amely jelentését tekintve nem vág egybe azzal a szemlélettel, azzal a megfigyeléssel, amely a közmondást létrehozta. Vö. mégis: *elrüg*: 'elvetél'.

Egyszerre megoldódik azonban e rejtély, ha megismerjük közmondásunknak Beniczky-féle verses feldolgozását. A Magyar rithmusok példabeszédeinek 42. szakasza ugyanis így kezdődik:

„Jaj annak a' Várnak,
Hol, és mely Vég-háznak,
Értetlen a' vezére;
Mert lány pásztor miatt
Farkas lejtőt rughat;
'S gyapjat hányhat előtte”

(Pozsony, 1803. 118). Vö. még Szirm. Hvng.² 160 innen átvett adatát: *Seueritate conseruatur autoritas. A' lány pásztor miatt, farkas lejtőt rághat, 's gyapjat hányhat előtte.*” Úgy látszik tehát, hogy a *gyapjat rüg a farkas* ennek a két kifejezésnek a kontaminációjából keletkezett: *lejtőt rüg* ('lejtőt, azaz egy táncfajta jár, táncol') *a farkas* × *gyapjat szarik a farkas*. Minthogy a *gyapjat rüg* kapcsolatot tartalmazó forma először FALUDI gyűjteményében fordul elő, föltehető, hogy mint tudatos eufémizmust ő maga alkotta meg ezt az alakot, s tőle vették át a későbbi közmondásgyűjtők és szótárírók. Mindenesetre érdemes megjegyezni, hogy FALUDI más összefüggésben is használta ugyanezt a kifejezést. „VI. Pásztor ének”-ében a következőképpen jellemzi egyik hősét:

„Okos, igaz, bátor, nyája' meg őrzője;
Ellenkezőinek erős ellenzője.
Farkas gyapjat nem rüg ő paltzája alatt:
Ment lészen mellette öreg s' apró falat”

(Költeményes maradványi. Győr, 1786. I, 125). Érdekes bizonyosság ez egyben arra is, hogy FALUDI nem öncélúan gyűjtött szólásokat és közmondásokat, hanem azért, hogy az irodalmi nyelvet gazdagítsa velük. Idézett eklogájában mindjárt példát is mutatott arra, hogyan lehet egy régi közmondást felélevenítve és szalonképesé téve olyan átvitt értelmű fordulatként használni, amely költői szövegben is megállja a helyét.

A gyűjtemények elvi szempontjai és tanulságai

A XVIII. század második felében és a XIX. század elején keletkezett közmondás- és szólásgyűjteményeink közül részletesen foglalkoztunk a legrégebbivel, FALUDIÉVAL. Minthogy a többi gyűjtemény lényeges vonásait

tekintve igen hasonló ehhez, nem volna értelme külön-külön ismertetni őket, elég, ha rámutatunk legfontosabb közös sajátágaikra, azokra, amelyek alkutakat meghatározzák, és amelyekből megismerjük e gyűjtemények szerkesztőinek a nyelv kifejezőkészletére vonatkozó nézeteit, elvi szempontjait.

FALUDI Jegyzőkönyve szerves része és első jelentős terméke annak az irányzatnak, amelyet irodalomtudományunk a népiesség kezdeti korszakaként tart számon. A nép szellemi javai iránt való érdeklődéshez az vezette el a kor literátorait, hogy a nemzet ősi, eredeti szellemi arculatát keresve úgy találták, az idegenes divattól elzárt parasztság őrizte meg leginkább azokat a hagyományokat, amelyeknek fölelevenítése hatásos védekezésnek látszott a nemzeti sajátosságok pusztulása, sőt az egész magyarságnak a környező népekbe való beolvasása ellen. Igen valószínű, hogy már FALUDIBAN is felöltöttek ilyen gondolatok, s ezek indították arra, hogy népnyelvi és régi nyelvi kifejezéseket gyűjtsön, DUGONICS ANDRÁS és PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM azonban már meg is fogalmazta a kornak e jellemző nézeteit, részben épp a szólásokkal és közmondásokkal kapcsolatban.

DUGONICS példabeszédei és jeles mondásai három változatban maradtak ránk. Az eredeti gyűjtemény 1792-re készült el. Ennek kibővítéséből keletkezett az a változat, amelyet 1800-ban tisztázott le és rendezett sajtó alá a szerző. A gyűjtemény azonban ebben a formában sem látott napvilágot. A DUGONICS halála után, 1820-ban, Szegeden, KARÁCSONYI CHRYSOSTOM gondozásában megjelent kiadás egy lappangó, 1810-ben befejezett kéziraton alapszik, de ez a kiadvány sem tartalmazza azt az előszót, amelyet DUGONICS írt gyűjteményéhez (vö. TOLNAI, MNépr.² III, 378). Ezt csak 1929-ben tette közzé SZÉKELY KÁROLY (ItK. XXXIX, 357–9). Kiderül ebből, hogy DUGONICS a közmondáson „oly kurta, jeles, és elméssen mind tanító mind gyönyörködtető mondásokat” értett, amelyekkel — mint írja — „nálunk a’ leg-alávalók-is élnek, sőt mennél tanulatlanabbak; annál nagyobb mértékkel bővelkednek” (i.h. 358). Ami pedig a magyar példabeszédek és jeles mondások nagy bőségét illeti, „ennek bizonyos oka az: hogy mi Magyarok Nap-keleti származások vagyunk, melynek szokásában vagyon a köz-és-Példa-mondásokkal-való beszéllés, mely szokását maig-is fön-tartya dücső Országunk” (i.h. 359). E nézetét DUGONICS mint író is érvényesítette: Etelka c. regényének a honfoglalás korába behelyezett hőseit éppúgy, mint többi művének, különösen pedig Toldi Miklós c. „szomorú történeté”-nek szereplőit úgy akarta a korhűség követelményeinek megfelelően jellemezni, hogy tömördek népnyelvi, sőt nyelvjárási szólást és közmondást adott szájukba.

A korra talán még jellemzőbb, mint írói szándék pedig realisabb és inkább a fejlődés szolgálatában áll az a felfogás, amelyet PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM kéziratban maradt szólás- és közmondásgyűjteményének előszava tükröz. „Egy nemzeti köz-mondást örökre meg-hagyni halni” — írja — „nagyobb kár, mint mikor a’ Hódoltató Tábor egy ágyút el-veszt. De a’ sok példa beszédet így betű rendbe szedve látni igen sokat is segít a’ vidékbéli szó-járásoknak egy mással; és a’ régibb ízlésnek is (: s sok részben még Asiainak:) az ujjabbal öszvemérésére; s ismerteti a’ Nemzet különféle, és különb vidékbéli lakossait egymással; és Össeinek szava-járásit a’ maradékéval” (PHorv., Példab. VIIa).

HORVÁTH tehát mint az ősi, nemzeti hagyomány elemeit értékeli sokra a közmondásokat és a tőle példabeszédeknek nevezett, átvitt értelmű kifejezéseket. Észreveszi, hogy nyelvjárásaink között frazeológiai szempontból is

jelentős különbségek vannak, s műve egyik céljának éppen azt tekinti, hogy hozzájáruljon e különbségek kiegyenlítéséhez, és ezzel a nyelvi egységesüléshez. Gyűjteménye — minthogy kéziratban maradt — nem valósíthatta meg a szerző szándékát, ennek ellenére is jelentős érdeme a mű összeállítójának, kiváló népdalgyűjtőknek a helyes és még manapság is időszerű cél felismerése.

Ami a nyelv kifejezőképességének nyelvjárási tagoltságát illeti, ezt már — láttuk — SZENT-PÁLI ISTVÁN is fölismerte. DUGONICS pedig a frazeológiai egységek keletkezésére vonatkozó általános érvényű következtetést von le abból a megfigyeléséből, hogy a közmondások a nyelvközösségnek eleinte kisebb, majd később egyre szélesebb köreiben válnak ismertté és használatossá. Közmondásgyűjteménye bevezetésében ezeket írja erről: „Azt-is mondhatom tapasztalásomból: hogy némely Köz-mondássaink oly tartományosok: hogy; a'-melyekkel Országunknak egy részszén közönségesen élnek, azok annak másik részszében éppen ösmeretlenek. Ez annak a' jele: hogy még most se szűnnek-meg magyarjaink (kezők között lévén az élő Magyar nyelv) új mondásokat teremteni, melyeket osztán a' közönséges bé-vevés és a velek-élés a' Köz-mondásoknak érdemökre fel-emel. Mert: minden Köz-mondásnak eleje egy embertől származott, a' többiekre az-után terjedt” (ItK. XXXIX, 358).

Ha mindazt, amit DUGONICS itt megállapít, nem fűzi is össze okvetlenül az ok és az okozat viszonya, lényegében véve mindhárom megállapításával egyetérthetünk. Hogy frazeológiai vonatkozásban milyen méretű a nyelv vízszintes, földrajzi tagozódása, összemérhető-e ez a nyelvjárások között mutatkozó fonetikai, szókészletbeli és grammatikai eltérésekkel, vagy éppen meghaladja-e az ilyen jellegű különbségeket, erre vonatkozólag — minthogy tudomásom szerint e kérdéssel még sem nálunk, sem pedig külföldön nem foglalkoztak behatóbban — manapság is alig mondhatunk többet, mint amit az idézett megállapítás tartalmaz.

Helyesen ismerte föl DUGONICS azt is, hogy nemcsak a régiségben keletkeztek közkeletűvé vált „példabeszédek és jeles mondások”. Ehhez annak a megfigyelése vezethette el szerzőnk, hogy némely, még csupán valamely kisebb közösség nyelvhasználatában meggyökeresedett kifejezés olyan adomából származik, amelyet az illető közösség tagjai élő vagy csak nemrég meghalt személyhez kapcsolnak. (A helyi adomából keletkezett szólásokra vö. NÉMETH GÉZA: MNy. XLVIII, 198, továbbá O. NAGY, Mi a szólás? MNyTK. 87. sz. 18—19; a napjainkban keletkezett szólásokhoz pedig uő., Újszülött szólások: Édes anyanyelvünk. Szerk. Lőrincze Lajos. 1961. 252—3; 1972.³ 240—1.)

Lényegében véve igaz, bár az igazságnak csak az egyik felét emeli ki DUGONICS harmadik megállapítása: „minden Köz-mondásnak eleje egy embertől származott”. Meglepő, hogy szerzőnk a tetszetősebb „kollektív alkotás” elmélete helyett csupán az egyéniség szerepéről hajlandó tudomást venni a szóbeli hagyományok keletkezésében. A teljes igazságot akkor közelítette volna meg jobban, ha a közösség szerepére is rámutat, vagyis ha nem szakítja el egymástól, hanem egymást kiegészítő egységben tekinti az alkotó egyént, valamint az alkotást elfogadó, ízléséhez idomító és az alkotásnak a hagyományozás útján életet biztosító közösséget.

Korszakunk szólás- és közmondásgyűjtői közül nem DUGONICS az egyetlen, akiben felmerül a frazeológiai egységek keletkezésének kérdése. Ha általában, nem pedig egy-egy kifejezéssel kapcsolatban próbálnak meg válaszolni

erre a kérdésre, akkor — igen helyesen — arra mutatnak rá, hogy eredetük szempontjából különféle csoportokba sorolhatjuk kifejezésekünk elemeit. KOVÁCS PÁL szerint például „némellyek veszik eredeteket valamely rendes történetből, némellyek hasonlatosságokból, szók alatt rejtett értelmekből 's a' t.” (MPéld. A2v). PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM megkülönbözteti a *példabeszédeket* az *idiomatizmusoktól* és ez utóbbiakkal kapcsolatban jegyzi meg, hogy ilyen „igen sok van a' *Magyarnál*; különböző más nemzetekétül: Vagy hasonlatosság szerént való erőt tulajdonítván valamely névnek és szónak, vagy szembe-tűnő Asiai ki hagyásokkal, *Ellipsissel* élvén; vagy olyan öszve-tételekkel, rá ruházásokkal, hajtogatásokkal, mellyek tsak neki, más Europai nyelveknek pedig nem tulajdonai” (Példab. 94). Akkor azonban, amikor egy-egy szólás vagy közmondás eredetéről van szó, szinte csak adomákra hivatkoznak gyűjtőink. DUGONICS például több száz szóláshoz és közmondáshoz fűz lapalji eredetmagyarázatot, s ezek szinte mind adomák.

Még jellemzőbb ebből a szempontból SZIRMAY ANTAL eljárása, aki Hungaria in parabolisában olyan könyvet adott olvasói kezébe, amelyről szinte el sem dönthető, hogy adomákkal megrakott szólás- és közmondás-gyűjteménynek vagy inkább olyan adomagyűjteménynek kell-e tekinteni, amely igen sok szólást és közmondást is tartalmaz. A könyv bevezetése azzal akarja a magyarság ázsiai eredetét igazolni, hogy rámutat: mint a többi keleti népnek, nekünk is számtalan sok közmondásunk és szólásunk van, s szavaink nagy része is valamely cselekedetből és anekdotából származik (2). A történelem, az anekdota és az adagium nemcsak a legközelebbi rokonságban levő fogalmak SZIRMAY tudatában, hanem szerinte föltételezik és magyarázzák is egymást ezek a kategóriák.

Mint fentebbi idézeteinkből is látszik, a szóban forgó korszak közmondás- és szólásgyűjtői egyre inkább szükségét érezték annak, hogy meghatározzák azoknak a frazeológiai egységeknek a jellegét, amelyeket följegyzésre érdemesnek ítélték. Ezzel kapcsolatban azután többen azt is szükségesnek látták, hogy valamiféle kezdetleges kísérletet tegyenek a gyűjtött anyag belső szempontok szerint való osztályozására.

A frazeológiai egységek alkatára vonatkozó egyik legfontosabb megállapítást DUGONICS teszi gyűjteménye „előbeszédé”-ben. Nem mondja ki ugyan expressis verbis, de a közmondások keletkezésére és elterjedésére vonatkozó idézett megjegyzéséből mégis eléggé világosan látszik, hogy a humanista gyakorlatban gyökerező felfogással ellentétben nem az adagiumszerű kifejezéseket tekinti közmondásoknak, hanem azokat a mondásokat, „melyeket . . . a' közönséges bé-vevés és a velek-élés a' Köz-mondásoknak érdemökre fel-emel” (ItK. XXXIX, 358). Fölsimerte tehát, hogy az alkalmilag megalkotott képes kifejezések, az egyéni stílusleleményt tükröző színes szókapcsolatok nem tartoznak bele a nyelv kifejezőképességébe. Annak ugyanis, hogy valamely kifejezést szólásnak vagy közmondásnak tekintsünk — így tolmácsolhatjuk DUGONICS gondolatait —, a közkeletűség az egyik alapföltétele. Más szavakkal, azt jelenti ez, hogy csak a közösségtől sajátjának elfogadott, azaz lexikalizálódott szókapcsolatoknak van frazeológiai szempontból tekintett jelentőségük.

E felismerés kétségkívül kapcsolatban van azokkal a társadalmi jellegű indítékokkal, amelyek a szóban forgó korszakban a közmondásgyűjtés föllendüléséhez vezettek. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az idézett meglátás nem csupán DUGONICS észrevétele, hanem mindazoké, akik nemzeti szempontból

jelentőséget tulajdonítottak annak, hogy a nyelvhagyományokat, mint a közösség szellemi vagyonát leltározzák, és a pusztulástól megmentsék.

Sajnos azonban, sem DUGONICS, sem mások nem vonták le e helyes észrevételből a gyakorlati következtetéseket. Ez pedig abban mutatkozik meg, hogy e korszak legtöbb szólás- és közmondásgyűjteménye nem csupán valóban közkeletű kifejezéseket tartalmaz, hanem olyanokat is, amelyeket a gyűjtők csináltak vagy alakítottak át a közölt formára, és amelyek erősen csökkentik e művek forrásértékét. KOVÁCS PÁL maga is megemlíti, hogy vett át közmondásokat BENICZKI Pétertől, „kinek némelly mondásit a' vers kötéltől ki-vettem, némellyeket, mellyek a' versen kívül nem olly szépen folynának, meg-hagytam vers köteleiben” (A3v), és szól Pázmány, azaz Erasmus „példa mondásiról”, „a' kiből én-is némellyeket, mellyeket valamennyire helyesen ejthettem, nyelvünkre által tettem” (A4r). De hogy DUGONICS sem elégedett meg a közkeletű kifejezések följegyzésével, hanem részben maga is csinált példabeszédeket, részben pedig átalakított közkeletű kifejezéseket, azt különösen gyűjteménye Tulajdoni Hasonlatosságok c. fejezetén (I, 212—37) érzi az olvasó. Csupa szóláshasonlatot közöl itt, mégpedig úgy, hogy gyakran tíz-tizenöt nyomósító-fokozó értelmű hasonlat is kapcsolódik egy-egy melléknévhez.

Ha példaképpen megvizsgáljuk azokat, amelyeket a *vörös* melléknévhez kapcsol (I, 236), a következő észrevételeket tehetjük: Adatokkal is igazolható, hogy közkeletű hasonlatok voltak ezek: *vörös, mint a' róka* (vö. SzegSz. II, 369); *vörös, mint a' fött rák* (vö. LEHR ALBERT Toldi-kiadása. Bp., 1882. 291; ERDÉLYI, MKözm. 336; MIKSZÁTH, Fekete város. é.n. I, 64; SZABÓ PÁL, Isten malmai, é.n. 59; Nyr. LXXII, 65; ÉrtSz. V, 910 stb.); *vörös, mint a' paprika* (vö. ERDÉLYI, MKözm. 321; ÉrtSz. V, 636); *vörös, mint a' Júdás haja* (vö. ERDÉLYI, MKözm. 212); *vörös, mint az Angliai posztó* (vö. Székelység, Nyr. II, 230: *Olyan veres, mint az anglia posztó*; Bakonyalja, NyF. XXXIV, 136: *Vörös lett, mind a vörös posztó*). Noha más adattal nem igazolhatók, alkatukból következtethetőleg mégis föltehető, hogy közkeletű hasonlatok voltak a következők is: *vörös, mint a' Budai bor*; *vörös, mint a' Szekszárdi bor*. (Az is meglehet azonban, hogy a kettő közül csak az egyiket hallotta DUGONICS, és a másikat annak a mintájára maga alkotta meg.) Közkeletű hasonlaton alapszik, de nem az általánosan használt formában vagy legalábbis nem a manapság közkeletű alakban közölte DUGONICS ezt: *vörös, mint a' pipacs* (vö. ERDÉLYI, VáK. 194: *Elpirult mint a pipacs*; Bágyog, Rábaköz, Nyr. XIV, 517: *Ollan piros, mint a pipacs*; Bakonyalja, NyF. XXXIV, 134: *Piros lett, mind a pipacs*; SzamSz. II, 234: *O jam piros lett; mint a pipacs*; SzegSz. II, 309, ÉrtSz. V, 752: *Piros, mint a pipacs*). Egészen kevés azonban a valószínűsége annak, hogy valaha is közkeletű hasonlatok lettek volna a következők: *vörös, mint a' tenger* (valószínűleg a *Vörös-tenger* földrajzi név hatására csinálta DUGONICS vagy az, akitől ő vette), *vörös, mint a papucs*, *vörös, mint a' csizma* (vö. mégis: DUGONICS; MPéldab. I, 228: *piros, mint a' csizma*), *vörös, mint a' nadrág*, *vörös, mint a' láng* (vö. NySz. III, 250: *lángszín*, Kr. II, 8: *lángszínű*, ÉrtSz. IV, 573: *lángvörös*), *vörös, mint a' felhő* és *vörös, mint az alma* (vö. mégis: DUGONICS, MPéldab. I, 228: *piros, mint az alma*).

Nem vagyunk azonban pusztán föltevésekre utalva akkor, amikor arról szólunk, hogy DUGONICS olykor példabeszédeknek vagy közmondásoknak tekintett nem közkeletű szókapcsolatokat is. Noha jól tudta, hogy csak „a' közönséges bé-vevés és a velek-élés” teszi a szókapcsolatokat szólásokká

vagy közmondásokká, mint nyelvújító és a nyelvújítás lelkes híve (vö. TOLNAI, A nyelvújítás. Bp., 1929. 48—51) néha mégis fölvetett gyűjteményébe olyan szókapcsolatokat is, amelyekben nem közismert szavak fordulnak elő. Ilyen például ez: „*Jár a' szájja, mint a' Hadroncnak*” (I, 134). Jegyzetben a következő megjegyzést fűzi ehhez: „Barca falvi Szabó Dávid után Hadroncnak mondgyuk a' Rekrutat. Hadrának a' Verbunkot. Hadrásznak a' Verbunkost. Ezeket, és más e' féle szavakat, melyeket elő adott azon említett tudós, a' véle élés az emberekkel meg kedveltetheti” (uo.).

Ha nem korukba ágyazva és nem koruk művelődési törekvéseinek megnyilatkozásaiként, hanem csupán a mai nyelvészeti kutatások érdekét tekintve, azaz forrásértékük szempontjából vizsgáljuk a kor szólás- és közmondásgyűjteményeit, még nagyobb bizalmatlansággal kell az olyan gyűjteményekhez hozzányúlnunk, amelyeknek az anyagközlésen kívül egyéb céljuk is van. Ilyen cél például az, amelyet FÖLDI JÁNOS akart elérni verstanához függelékként hozzátartozott gyűjteményével: bebizonyítani, hogy a magyar példabeszédeknek és közmondásoknak részint „végezetes” (azaz ütemes-rímes), részint pedig „hangmértékes” (azaz időmértékes) versforma a prozódiai alkata. (A frazeológiai egységek mai szempontú ritmikái vizsgálatát adja HORVÁTH JÁNOS, Versritmusú szólások a kötetlen beszédben. Bp. 1958. MNyTK. 100. sz.) További óvatosságra int bennünket e gyűjteménnyel kapcsolatban az a körülmény, hogy FÖLDI — mint maga is írja — nemcsak tulajdonképpeni szólásokat és közmondásokat vett fel verstani példatárába, hanem közéjük elegyített „némmely úgy nevezett Fontos mondásokat (Sententias) vagy szép és velős igazságokat, rész szerént magam verseiből, rész szerént idegenekből általtéve” (FÖLDI, VersKiad. 93).

A versmérték kedvéért rendszerint úgy változtat FÖLDI az állandósult szókapcsolatokon, hogy olyan szóelemekkel egészíti ki a kifejezéseket, amelyek nem tartoznak okvetlenül hozzájuk. A *kitesz magáért* szókapcsolat például ebben a formában lesz nála negyedfél lábnyi jambikus sorrá: „Ugyan ki tett magáért” (i.m. 124), azt a közmondást pedig, amelyet mint négy lábú jambust így közöl: „Bogár után ganéjt találsz” (i.m. 127), néhány szóval megtoldva két, negyedfél lábnyi jambikus sorként is felveszi: „Bogár után ha indulsz, Ganéjra fogsz találni” (i.m. 125).

A nem frazeológiai, hanem idézet jellegű példákat — sajnos — minden megkülönböztetés nélkül közli FÖLDI. Így kerül például egymás mellé (uo.) ez az anakreontai versrészlet: „Fő gondom a' ma nékem, A' holnapot ki tudja” (vö. Földinek Az én kívánságom c. versfordítását: FÖLDI JÁNOS költeményei. 1910. 152; eredetije: *το σήμερον μέλει μοι, το δ' αυριον τις οιδεν*) és ez a verssé formált régi magyar szólás: „Tsak mást beszéll Bodóné, Ha kéri a' bor árát”. (Ez utóbbinak valószínűleg eredetibb változatai azok, amelyek hasonlat formájúak, illetőleg tulajdonnév nélkül alakultak. Vö. KOVÁCS: MPéld. 172, Kr. I, 22: *Mást beszél, mint a' kitől a' bor árát kéri*; DUGONICS: MPéldab. I, 212: *Mást beszéll, mint Bodóné, mikor a' bor árát kéri*.)

Mindezek ellenére kellő kritikával felhasználva igen fontos forrásmunka FÖLDI gyűjteménye is. Azzá teszi nemcsak a fölvetett szólások és közmondások jelentős száma (1814 kifejezés van benne), hanem az a körülmény is, hogy a régebbi és a vele nagyjából egy időben készült jelentősebb gyűjtemények összeállítói közül senki sem volt a felső Tiszántúltra való, s éppen ezért e vidék frazeológiai anyagából egészen addig senki sem jegyzett fel nagyobb számban szólásokat és közmondásokat. FÖLDI tehát elsősorban nem a könyvekből,

különösen pedig nem régebbi frazeológiai gyűjteményekből, hanem a hajdúsági népnyelvből meríti anyagát. Így aztán érthető, hogy számos nyelvjárási kifejezésünkre éppen az ő gyűjteményében találjuk a legrégebbi adatot. Hogy csak egyetlen példát említsünk: ez az Arany Toldija révén közismertté vált szólás: *felült neki Lackó* vagy *felült Lackó a nyakára* forrásaink közül FÖLDINÉL fordul először elő, mégpedig ebben az alakban: „*Fel űlt Laczi*” (116). (A szólás keletkezésének történetéhez, valamint nyelvjárási változataihoz vö. CSEFKÓ GYULA, Szállóigék, szólásmódok. Bp., 1930. MNyTK. 28. 126; BEKE: Nyr. LXXII, 65; O. NAGY, *Mi fán terem?* 225 [1961], ill. 205 [1965]. — FÖLDI gyűjteményét részletesen ismertettem: Nyr. LXXXVII, 489.)

Mint többnyire nyelvjárási anyagot tartalmazó frazeológiai gyűjteményről itt kell megemlékeznünk CZECH JÁNOSNAK „CCCL-nél több győri közmondások” című munkájáról is. A 27 levélből álló, 1830 körül keletkezett és közzétételre szánt, de nyomtatásban mindmáig meg nem jelent kézirat a legrégebbi olyan gyűjteményünk, amely vezérszavak szerint rendezi el szólás-és közmondásanyagát. Igen sok olyan kifejezést találunk benne, amely más forrásban nem fordul elő. Ilyenek például a következők: „*Ablakon kívül essék a' szó.* — Engedelem kérési formula némelly magyar czéheknél, ha valami illetlent, vagy egy másikra nézve kedvetlent készül valaki mondani” (2r); „*Annyan voltak csak ugy kanoztak*” (2v; *kanozik* ige CzF. szerint 'párzik, bagzik' jelentésű); „*Elbámult rá, mint a' pusztai ember a' kastélyra.* Pusztai járás, egyike Győr vármegye három járásainak” (3v); „*Csúnyább a' sánta koldus tánczánál*” (5r); stb. Még gyakoribb eset, hogy más közlésből ismert kifejezésnek olyan változatát tartalmazza a gyűjtemény, amelyre ez az egyetlen adat: „*Meg tért benne a' borju,* azaz magába szállott” (3v. — Vö. Bősárkány, Rábaköz, Nyr. XVII, 184: „*Megfordú benné a borgyu:* megbékül”; kevésbé világos a kapcsolata ezzel az ÉrtSz.-ba is fölvetett szólással: *eldől benne a borjú:* elveszti önuralmát. Ez utóbbi előfordul az irodalmi nyelvben is, pl.: MN. 1955. III. 6; BERNÁTH AURÉL: IrÚj. 1956. 35. sz. 7.) — „*Szereti a' bort mint a' kefekötő*” (4r.; A legrégebbi ismert előfordulásától kezdve valamennyi adat szerint: *iszik, mint a kefekötő*; vö. 1844. Petőfi, A nap házaselete; ERDÉLYI, MKözm. 227; Nyr. V, 176, 325, XVII, 264; MNy. VII, 275 stb.). — „*Szállj ki Balázs a' hintából*” (10v.; Vö. ERDÉLYI, MKözm. 25: „*Szállj ki Balázs a hintából, mert nem pénzed ára*”; 1862—63/1963. Jókai ÖM. XIV, 50: „*Szállj le Balázs a hintából*”; keletkezéséről O. NAGY: Nyr. LXXXVI, 386).

Amint a fenti példák közül némelyik mutatja, CZECH JÁNOSNAK már volt rá gondolja, hogy — ha nem következetesen is, de legalább a különösen magyarázatra szoruló kifejezésekkel kapcsolatban — magyar nyelvű értelmezésekkel lássa el a gyűjteményébe fölvetett szólásokat és közmondásokat. Ilyenféle jelentésmagyarázatokkal először KRESZNERICS gyűjteményében találkozunk. Mint már említettük, ennek a szintén kéziratban maradt összeállításnak az anyagát a szerző legnagyobb részben fölvette Magyar szótárába. Minthogy azonban a szótár csaknem kivétel nélkül értelmezetlenül hagyja az egyes címszavakhoz kapcsolódó szólás- vagy közmondásszerű kifejezéseket, KRESZNERICS kéziratban maradt gyűjteménye is fontos frazeológiatörténeti forrásmunka. Csak a kéziratban kaptak például jelentésmagyarázatot a következő kifejezések: „*Sűrű gazda, ritka köntös* = rongyosan marad az 'a' szolga, ki mindég változtatja a' gazdát” (25v); „*Szén égetőnek tőkén a' szeme* = kiki maga dolgárúl örömetst gondolkodik” (uo.); „*Meg-nyomta a' tsósz ökör a' lábát* = taposztalta a' nyomorúságot” (uo.; E szólásról: BEKE: Nyr. LXXI,

68 és CSEFKÓ: Nyr. LXXV, 299, de az idézett adatot egyikőjük sem ismeri.)

Kiemelkedő érdeme ezenkívül KRESZNERICSnek mint szólás- és közmondásgyűjtőnek az adatok pontos följegyzése — gyakran a közlő nevével és a gyűjtés helyével együtt —, továbbá az a törekvés, hogy a frazeológiai egységek alkalmi változata helyett közkeletű és általános formájukat rögzítse. Akkor azonban, amikor — adatgyűjtésének korlátozottsága miatt — nincsen meg a lehetősége arra, hogy egy-egy kifejezés több változata alapján állapítsa meg valamely szókapcsolat általános, „szótári” formáját, arra kényszerül, hogy következtetésre építsen, és nyelvérzéke alapján alkossa meg a föltevése szerint legáltalánosabb alakot. Jellemző példa erre a kéziratban tett következő bejegyzés: „*Ha tsak a szalma-szál esett is keresztül, már meg vert.* ez [!] hallottam Salamváron, midőn egy leány a’ Horváth Antal Ur’ mint Vármegye eskütje előtt panaszolkodott a’ gazdájának keménysége ellen. be lehet venni köz-mondásnak: *ha tsak egy szalma szál essek [!] is keresztül, már nem tetszik neki*” (2v. — O.N.G. kiemelései). Mi sem bizonyítja jobban KRESZNERICS lelkiismeretességét, megbízhatóságát, mint az, hogy a fentebb idézett kifejezést nem vette föl szótárába. Úgy látszik, hogy azt a változatot, amelyet az említett panaszkodó lánytól hallott, csupán esetleges, alkalmi alakulatnak érezte, azt pedig, amelyet ennek alapján maga formált ki, nem látta eléggé megbízható nyelvi adatnak.

Végül szólnunk kell arról, hogy több XVIII. század végi és XIX. század eleji szólás- és közmondásgyűjtő megpróbálkozott bizonyos kezdetleges frazeológiai rendszerezéssel, a szókapcsolatok néhány típusának egymástól való megkülönböztetésével. A frazeológiai felosztás alapvető szempontját, hogy ti. vannak szabad vagy alkalmi és kötött vagy lexikalizálódott szókapcsolatok — mint láttuk —, DUGONICS már megsejtette, de következetesen érvényesíteni még gyűjtőmunkájában sem tudta. Ugyancsak lényeges felosztási szempont lehetett volna az, amelyet PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM vetett fel kéziratgyűjteménye végén, de amelyet nem gondolt végig következetesen. A maga 1819 „példabeszéde és nyomos mondása” után felsorolja ugyanis MA.-ból és PP.-ből azokat a kifejezéseket, amelyeket szótáríróink proverbiumokként közöltek, de amelyeket ő maga — minthogy szerinte nem példabeszédek — nem sorolt be gyűjteménye tulajdonképpen anyagába. Felsorolása olyan kifejezéseket tartalmaz, mint például ezek: „*Alatt jár az elméje. Nem álmat hüvelyezek, hanem igazat mondok. Árnyékával víni. Hitván kereset az árulkodás. Aki nem tűr, nem uralkodik*” (i.m. 81). Majd a következő megjegyzést teszi: „Ezekben látni való hogy igen kevés van Példabeszéd; sőt nem is mind valamit meghatározó, vagy állító, vagy tagadó, ki-mondás, Sententia; hanem nagyobbára, szokott szóllás formája *Idiotismus* . . .” (i.m. 94). Ennek alapján arra gondolhatnánk, hogy PÁLÓCZI HORVÁTH csupán a mondat értékű frazeológiai egységeket tartja példabeszédeknek — ez nála a közmondások és szólások összefoglaló megjelölése —, a szókapcsolat jellegűeket pedig idiotizmusoknak nevezi. Abból azonban, amit az idiotizmusokról ír, és amit már fentebb, más összefüggésben idéztünk is, az derül ki, hogy mégsem a közlésben betöltött szerepük alapján teszi meg az említett megkülönböztetést, hanem azokat a kifejezéseket tekinti idiotizmusoknak, amelyeket sajátosan magyar-nak érez. Azt sem mondhatjuk, hogy a kevésbé szemléletes vagy a csekélyebb stilisztikai értékű kifejezéseket zárja ki a példabeszédek sorából, mert gyűjteménye törzsanyagában előfordulnak olyan szókapcsolatok is, amelyeket

nem tekinthetünk frazeológiai egységeknek, még kevésbé szólásoknak, és amelyeket vagy csak azért vett fel a példabeszédek közé, mert valamelyik szóelemük átvitt értelmű (például: *Meg-únta a pártát* 49, *Nem bolondság ez* 54), vagy csak azért, mert eléggé gyakoriak és közkeletűek (például: *Mondanám is, nem is* 51, *Rég az ideje* 63, *Van is nints is* 77).

Ha ebben a vonatkozásban nem jutott is tovább PÁLÓCZI HORVÁTH egy életrevaló gondolat felvillantásánál, eléggé ésszerű felosztási szempont az, amelyet ő is, más korabeli közmondásgyűjtő is érvényesít a példabeszédek és a közmondások megkülönböztetésében. Azokból a nyilatkozatokból ugyanis, amelyeket akár FÖLDI (VersKiad. 93), akár PÁLÓCZI HORVÁTH (Példab. VIIv—VIIIr), akár DUGONICS (ItK. XXXIX, 358) tett erre vonatkozólag, de meg KOVÁCS PÁL gyűjteményének a címéből is (Magyar példa, és köz mondási) világosan kiderül, hogy korszakunk szólás- és közmondásgyűjtői különbséget tettek példabeszédek és közmondások között. Példabeszédeknek az átvitt értelmű kifejezéseket nevezték, függetlenül attól, hogy valamely elvet, tanácsot, megállapítást tartalmaznak-e, vagy pedig csak valamely szóval azonos jelentéstani értékű szókapcsolatok. Egyaránt példabeszédnek tekintették tehát az olyan, mai értelemben vett közmondásokat, mint amilyenek ezek: „*Még a fehér lilomnak is fekete az árnyéka; Két éles pallas egy hüvelyben nem fér*” (DUGONICS példái, i.m. 359) és az olyan szólásokat, mint amilyenek például ezek: „*Téglát szapul, Halomra földet, Kopaszt beretvél, Körmére ég*” (FÖLDI i.m. 117) stb. Mindazokat a kifejezéseket viszont, amelyeknek a szóelemei — DUGONICS szavaival (i.h.) — „tulajdon értelmökben vétetnek” (például: „*Mindenben nagy akadály a szegénység; A mértékletes élet többet ér az orvosnál*”; uo.), közmondások vagy HORVÁTH terminusával élve „nyomos jeles mondás”-nak nevezték. A közmondás kategóriája tehát szűkebb volt annál, mint amit ma értünk ezen a szón, mert csak a nem átvitt értelmű közmondásokat foglalta magába, a példabeszéd fogalma ellenben tágabb volt a mai szólás-fogalomnál, mert a XVIII—XIX. század fordulója táján ide számították azokat a kifejezéseket is, amelyeket ma átvitt értelmű közmondásoknak mondanánk.

A nyelvi képet tartalmazó és az eredeti jelentésükben használatos kifejezések megkülönböztetése mellett találkozzunk korszakunkban a szólás-hasonlatoknak más jellegű kifejezésektől való elkülönítésével is. KRESZNERICS kéziratosa gyűjteményének van egy Hasonlatosságok című része (70r kk.), amelybe — régebbi gyűjtéséből kiszemelgetve — újra lemásolta azokat a kifejezéseket, amelyek hasonlat jellegűek: „*Teli vagy szóval, mint a' duda széllel. Szüntelen biztatja, mint a' Tzigány a' lovát. Annyit se kapott, mint a' le esett mákszem. Annyit nyert mint a' Bertók a' tsikban.*” Stb.

Ugyancsak szóláshasonlatokat közöl DUGONICS is gyűjteményének tizenhetedik „szakában”, Hasonlók cím alatt. Mint ismeretes, ő fogalmi szempontból próbálta meg osztályozni anyagát. Ha alapjában véve helytelen felosztási szempont is ez, és ha következetesen nem valósítható is meg a frazeológiai kifejezések tartalmi csoportosítása, a nem hasonlat jellegű kifejezések jelentős részét több-kevesebb erőszakolással sikerült DUGONICSnak belénkényszerítenie negyvennyolc fogalmi kategória Prokrusztész-ágyába. A szólás-hasonlatok tömegével azonban nem tudott mit kezdeni, mert ha ezeket is a valósághoz való vonatkozásuk szempontjából próbálja meg csoportosítani, még igen sok — esetleg több száz — „szakot” fel kell vennie, s akadt volna olyan, amelybe csak egy-két hasonlat illik bele. Éppen ezért azt a megoldást választotta, hogy azokat a hasonlatokat, amelyek tartalmi vonatkozásuk —

általában a hasonlító részt megelőző igei vagy melléknévi tagjuk jelentése — alapján nem illettek bele egyik szakba sem, külön csoportba sorolta. Ily módon csorbát szenvedett ugyan a fogalmi szempontú felosztás elve, de sikerült a szóláshasonlatokat is elhelyeznie gyűjteményében. Minthogy azonban ezek az egyes fogalmi kategóriáknál nagyobb szakot alkottak, további osztályozásra volt szükség. De mivel a szóláshasonlatok felosztása nem hajtható végre jelentésük alapján, megint formális, azaz nyelvi szempontot kellett DUGONICSNAK alkalmaznia: külön csoportba vette azokat a szóláshasonlatokat, amelyeknek ige vagy igei értékű kifejezés a hasonlattal megvilágított vagy nyomósított része — ezek a „Cselekedeti hasonlóságok” (I, 193 kk.) — és külön csoportba azokat, amelyekben melléknévhez kapcsolódik a *mint* kötőszóval bevezetett hasonlat — ezeket pedig „Tulajdoni Hasonlatosságok”-nak nevezi (I, 212 kk.).

A fentiekben megpróbáltuk röviden áttekinteni azokat az elvi szempontokat, amelyeket XVIII. század végi és XIX. század eleji szólás- és közmondásgyűjtőink alakítottak ki nyelvünk kifejezőképességére, illetőleg ennek elemeire vonatkozólag. Vizsgálódásaink során azt tapasztaltuk, hogy a szóban forgó korszak a frazeológiaelmélet terén is jelentős fejlődést hozott. Ez részben az irodalmi népiesség megindulásával, részben a felvilágosodás korának eszméivel, főképpen azonban a haladó polgári nacionalizmusnak a nyelvi kérdések iránt való érdeklődésével van a legszorosabb kapcsolatban. Egészében véve azonban mégis hiba volna e korszakot a frazeológiakutatás történetének szempontjából az elméleti kérdések tisztázásában elért eredmények alapján megítélni. Hiszen azok a szólás- és közmondásgyűjtők, akiknek műveit fentebb ismertettük, nem gondolataikkal, nem az elvek tisztázásával akartak népüknek és a magyar nyelv ügyének szolgálni, hanem a nyelvhasználatok összegyűjtésével és közkeletűvé tételével. Történeti jelentőségüket is elsősorban ebből a szempontból kell megítélni. A frazeológiával kapcsolatos elméleti problémák felvetését és boncolgatását igazában csak az elkövetkező korok kutatói érezték feladatuknak. Ahhoz azonban, hogy ebben a vonatkozásban bizonyos eredményeket érhessenek el, mindenképpen szükséges volt, hogy a tárgyalt korszak gyűjtői olyan anyagot szedjenek össze, amely eléggé széles és megbízható alapvetés elméleti vonatkozású kutatások számára. Ezt a munkát pedig nagy odaadással és kiváló eredménnyel végezték el a FALUDI-tól CZECH JÁNOSIG terjedő korszak szólás- és közmondásgyűjtői.

CIKKEK ÉS TANULMÁNYOK A XIX. SZÁZAD KÖZEPÉTŐL NAPJAINKIG

I. A múlt század közepe fordulópont a frazeológia problémáinak hazai történetében. Ettől az időponttól kezdve ugyanis már nemcsak gyűjtemények, szótárak jelzik a fejlődés állomásait, és nemcsak az ilyen művekbe fölvetett kifejezésanyag jellegéből s a gyűjtők megjegyzéseiből következtethetünk a frazeológiai nézetek alakulására, hanem számos önálló tanulmányt és tudományos cikket is felhasználhatunk a szóban forgó kérdés tanulmányozásához.

Fontosabb azonban ennél az, hogy a XIX. század közepe táján szemmel láthatóan megváltozik a frazeológiai érdeklődés iránya, jellege is. Az előző korszak gyűjteményeinek tárgyalása során még egész fejezetet kellett szentelnünk azoknak a kiadványoknak, amelyek nem vagy nemcsak közmondásokat és szólásokat, hanem általában állandósult vagy gyakori, a szavak hasz-

nálatára jellemző, tehát pusztán nyelvi szempontból figyelemre méltó szókapcsolatokat tartalmaznak. Az SzD, MVir. megjelenése után azonban nem készítenek többé ilyen jellegű műveket nálunk, s az is, amelyik csaknem egy évszázaddal a MVir. megjelenése után elsőnek napvilágot lát, kétnyelvű kiadvány: „magyaros fordításra vezérlő segédkönyv, kiegészítésül a német—magyar szótárakhoz (SIMONYI ZSIGMOND, Német és magyar szólások. Bp., 1896.). A nyelvi szempont tehát — legalábbis egyidőre — háttérbe szorult a szókapcsolatok szemléletében, és egészen a múlt század végéig — mint majd látni fogjuk — átadja a helyét a folklórszempontú vizsgálatoknak.

Ha arra a kérdésre keresünk választ, hogy mik az okai a szemlélet ilyen jellegű megváltozásának, a következőkre hívhatjuk fel a figyelmet:

a) Köztudomású, hogy a felvilágosodás korában és a reformkorban a magyar nyelv ügye a legszorosabban összefüggött társadalmi és politikai történetünk alakulásával, szerves része volt annak a harenak, amelyet legjobbjaink a gyarmati függésben élő feudális magyar társadalom nemzeti önállóságáért és a társadalmi haladásért vívtak. Az a fejlődés azonban, amely egyrészt eldöntötte a nyelvújítás kérdéseiről folyó vitát, másrészt egyre több sikerrel koronázta a magyar nyelv jogaiért folytatott küzdelmet — az 1844-i országgyűlés ugyanis a magyar nyelvet már a közélet minden terén jogaiba iktatta —, szükségszerűen oda vezetett, hogy a nyelv ügye mint közéleti probléma elvesztette központi jelentőségét.

Ez azonban természetesen csak az egyik oldala a kérdésnek. Ugyanakkor tudniillik, amikor nem volt már többé kérdéses, hogy a szellemi élet föllendülése, a nemzet kulturális fölemelkedése csakis a hazai nyelv kiművelése és általános használata révén valósulhat meg, ráirányulhatott a figyelem a nyelvre mint a nemzeti kultúra hordozójára is. Sokak számára azonban a nyelvi formánál fontosabbnak tűntek fel azok a tartalmi mozzanatok, amelyek a nyelvi jelenségekhez — elsősorban az állandósult szókapcsolatok némely típusához — úgy tartoznak hozzá, mint a népi hagyománynak belőlük kielemezhető megnyilatkozásai.

b) Hogy a csupán nyelvi érdekű, de folklórtartalmat nem hordozó, tehát nem szólás és nem közmondás jellegű állandósult szókapcsolatoknak sem gyűjtője, sem kutatója nem akadt nálunk a múlt század közepén és második felében, annak egyik oka lehet a romantika korának nyelvszemlélete is. Minthogy ugyanis a romantika stíluseszményét többek között az újszerűre, az egyénire, a sajátosra, sőt olykor a meglepőre és a bizzarra való törekvés jellemzi, érthető, hogy a romantikus írónak nem volt szüksége olyan jellegű frazeológiai gyűjteményre, amely más írótól már használt vagy esetleg éppen elkoptatott, klisévé vált kifejezéseket tartalmaz.

Érdekes és jellemző, hogy a XVIII. század utolsó és a XIX. század első évtizedében nyelvünk legszebbnek tartott és általános használatra ajánlott kifejezéseit még *Virág szó-tár* és *A magyarság virági* címek alatt tehetők közzé, és hogy NOSZKÓ ALAJOS a *jelesbb-szóllások* megjelölést még a latin *phrases*-szel értelmezheti (vö. fentebb 32.), a XIX. század második harmadában azonban a fiatal *szóvirág* és közeli rokona, a vele egy ideig azonos jelentésben használt *szóvirány* (NSz.) már határozottan rosszalló értelmű megjelölés, és amikor a század közepén a *frázis* magyar szóként jelenik meg nyelvünkben (TESz.), nemcsak rokon értelmű szava a *szóvirág*-nak, hanem elítélő jellegét tekintve is igen közel áll hozzá. Az NSz. cédulaanyagában található adatokból az derül ki, hogy *szóvirág* szavunkat — noha CzF. értelmezése („Ékeskedő, ékeskedni

akaró kifejezés”) szerint jelenthet ’szép kifejezést’ is — már legrégebbi előfordulásától kezdve csakis pejoratív értelemben használták: 1829/1862: „szónoklatiban egymásra halmozta a képeket s *szóvirágokat*” (Bajza Munkái III, 114); 1840: „a róla mondottakról csak annyit képes nyilatkoztatni, hogy azok czifra *szóvirágok*” (Figyelmező 473); 1841: „a ’köznyemes rend’ . . . hajlandó üres *szóvirágban* üdvét találni” (Kuthy L., Polg. szózat 166); 1842: „a mely *szóvirágok* az ajakakon ülnek, azoknak tettgyümölcsök nem felelnek meg a valódi életben” (Nemzeti Almanach 231).

Nem tévedünk talán, ha úgy véljük, hogy a latin *flosculus* (*in oratione*) hatását tükröző *szóvirág* szavunk keletkezése összefügg azzal, hogy NOSZKÓ és BARÓTI SZABÓ már frazeológiai gyűjteménye címében is a képes értelemben használt *virág* szóval jelölte meg az átvitt jelentésű állandósult szókapcsolatot, rosszálló értelme pedig — legalább részben — annak a következőkét, hogy a romantikus stíluseszmény hívei elkopottnak és elcsépeltnak minősítettek minden olyan szókapcsolatot, amely nem volt egyéni és újszerű. Ugyanez lehet az oka annak is, hogy amikor mint idegen szót magyar szövegekben kezdik használni a latinban semmi rosszállást nem tartalmazó *phrasis* szót — minthogy ez is ’szokásos kifejezést, állandósult szókapcsolatot’ jelentett —, szintén elítélés, pejoratív hangulat tapadt hozzá: 1846: „az ilyen »beszéd« csak *phrasisokban*, *szóvirágokban* . . . él” (Irinyi J., Úti jegyz. II, 212. NSz.); 1853: „most nem hallunk semmit oly gyakran, mint kikeléseket . . . [az] ugynevezett *phrasisok* ellen” (Jósika M., Gond. csomó I, 134. NSz.). Ez utóbbi nyilatkozat egyébként felfogható úgy is, mint a szó meghonosodásával egykorú vélemény arról, miért rosszálló értelmű a *frázis* (és a vele rokon értelmű *szóvirág*) szavunk. (Meg kell azonban jegyezni, hogy a *frázis* szót még a múlt század második felében is használták ’mondat, idézet’ jelentésben: 1875: „Annyiban hasonlított [a kunyhóm] a szultán palotájához . . . , amennyiben az is tele van írva alkoránbeli *frázisokkal*”. (Jókai: Enyém, tied, övé. ÖM. [1964]. XXIX, 38.)

2. A XIX. század közepén megjelent magyar közmondástanulmányokban megnyilatkozó szemlélethez mintegy bevezetés CZUCZOR GERGELYNEK az Athenaeum első évfolyamában megjelent, „A’ magyar nyelv némely sajátosságairól” írott cikke (1837. 26—29). Először is azok felfogásával száll szembe a szerző, akik helytelenítik az új szavak alkotását, s ezzel kapcsolatban a következő, manapság is helytálló nyelvhelyességi megállapítást teszi: „Részemről . . . azok’ véleményével tartok, kik nem egyes új szavak’ alkotásában, hanem egyébűtt, és pedig egy részről a’ nyelv eredeti sajátosságainak felforgatásában, vagy elmellőzésében, más részről az idegen szólásmódok, kifejezések’ helytelen alkalmazásában látják a’ veszedelmet” (26). Majd öt pontban magyar nyelvújításokat sorol fel. Az első pontban betűrendbe szedett vezérszavakhoz kapcsolódó idiotizmusokat említ, az ötödik pont pedig a közmondásokról szól. Ezek szerinte „nemcsak szóbeli értelmük miatt, hanem azért is érdekesek, mert a’ nép polgári, vallási, ’s erkölcsi ismereteire, ’s történetére emlékeztetnek. Valóban a’ nép’ philosophiáját ezekből ismerhetni ki leginkább . . . .” (29) (Vörösm. VI, 235).

CZUCZOR tehát nyelvi szempontból indul ki, és mint nyelvi jelenségeket említi mind az idiotizmusokat, mind pedig a közmondásokat. Amit azonban ez utóbbiakról mond, az már mintegy rövid foglalat, tömör összegezés annak, amit nem sokkal CZUCZOR cikke után SZVORÉNYI JÓZSEF és ERDÉLYI JÁNOS egy-egy terjedelmes tanulmányban fejt ki.

Szvorényi József

SZVORÉNYI munkája akadémiai székfoglalónak készült és „A' közmondások' és példabeszédek' szelleme és vegyes elemeiről” cím alatt az Akadémiai Értesítőben jelent meg (1847. 239—57). A kiindulás részben még nála is a nyelv szempontja. „Nem másutt maradt fenn annyi viszályon át nyelvünk' belső kincse, saját színe és életereje, mint főképen a' nép' szólásában” — írja (240). Azzal, hogy a népet tekinti a közmondások igazi gazdájának, fenntartójának, mindjárt arról is tanúságot tesz, hogy a közmondásokat mint a néphagyomány elemeit értékeli: „nyelvünk önálló szellemét, sajátlagos mozgását, fordulatait nem épen a' tudós művekben, mint inkább a' köz nyelvben, a' nép költészetének 's ezzel rokon közmondásai- 's példaszólásainak stb. írott emlékeiben szükség fölkeresnünk” (uo.). Még világosabban megmutatkoznak vizsgálódásának szempontjai abban a meghatározásában, amelyben tárgyat írja körül: „A' közmondások 's példabeszédek a' szemlélődő emberi értelemnek, 's a' nép' saját, házi, nyilvános, erkölcsi, 's vallásos életéből merített tapasztalásának rövid, velős, 's közajkakon forgó kifejezései. *Közmondásoknak* neveztetnek, mert országos szójáratban, közkeletben vagynak; *példabeszédeknek*, mert nagyobb részt példázatokban 's képekben szólnak” (uo.).

A közmondásoknak az életben betöltött szerepéről szólva ezután már nem is említi közlésbeli és kifejezésbeli funkciójukat, hanem csupán arról beszél, hogy „a' közmondások 's példabeszédek kétség kívül legrégibb neme az oktató előadásnak” (241). Úgy véli tehát, hogy azért jöttek létre közmondások, hogy a nép a maga tapasztalatait, bölcsességét apáról fiúra örökíthesse. Keletkezésükben a kollektív mozzanatot emeli ki: „miután az egyező érzelmek, szóvá testesülvén, több ajakon összetalálkoztak: ez vált közmondássá” (uo.) — s itt az „érzelmek”-be nyilvánvalóan a gondolatokat is beleérti.

Önmagukban véve tehát úgy kell szerinte a közmondásokat tekintenünk, mint a nép erkölcsi elveinek tömör összefoglalásait. A kutató számára azonban a közmondásoknak nem az „erkölcstanító”, hanem az „erkölcsfestő” jellege a fontos: „Ránk nézve kitünőbb becsök a' nép lélektudománya' fölbúvárlásánál merül fel. Tömvés tömvék azok olyan adatokkal, melyek az alnép' eszejárását, nézeteit, meggyőződését, elélt életeivel 's babonáival együtt hüven ismertetik” (243). A továbbiakban azután — minthogy a „néplélek” megnyilatkozásait keresi bennük — „bölcészeti szempontból” tárgyalja őket. Szól továbbá arról, hogy némely közmondások „a' vallás kellő tiszteletét” mutatják, s „az erényszeretet, 's a' bűn üldözése” kap hangot bennük, másokon pedig „a' nép' előítéletei 's babonás hitének . . . nyomai” érződnek (244). Említ azután itt olyan közmondásokat, amelyek „ősi népszokásból veszik magyarázatukat” (például: *szakállamra veszem, farba rág, leütötték szarvát*) és olyanokat, amelyek „az ősi viselet, családi kisebb tartások 's játékokra vonatkoznak” (például: *mátkatál, kitoló kása, sz. János áldása*) (244—5). Külön csoportban szól azokról, melyek „történeti alapon nyugszanak”. Ezek közül némelyek (például: *megvert a' török átka, vérrel nyert hazánk*) „bizonyos nemzeti, köz vagy családi események, mondák, hitregés, vagy mesés személyek, 's nem ritkán vaktában felkapott homályos kútfőkből veszik eredetüket” (246), mások pedig „magán eseményekről szólnak” (például: *hátra van még a' fekete leves*) vagy „homályos alkalmakból valók” (például: *kosarat kap*). Ide sorol végül „egyes történeti szókat” is. Ilyen szerinte például a *hódol* ige, amelyet tévesen (vö. TESz., SzófSz.) a török félhold-

ból származtat, és az *eladó lány* kifejezés, amelyet helyesen a menyasszony hajdani megvételével hoz összefüggésbe (246—7).

Végül a közmondások „külszerkezetéről” és „nyelvtudományi sajátosságairól” szól. Az előbbin a közmondások stilisztikai jellemvonásait érti, s a következő alakzatokat találja még bennük: hasonlítás, képek, nagyítás vagy „kicsinyzés”, „talánszerű félhomály vagy kétesség”, szójáték, „eszmejáték” és „emfatikus kettőztetés” (például: *szegegről-végegről, szó, ami szó*). Megjegyzi ezzel kapcsolatban azt is, hogy „a szómérték ’s hangidomra kitűnő gondot fordítanak”, s utal a közmondások ritmikus voltára, a bennük található rímekre és az alliteráció alkalmazására (249—51). Ami pedig a „nyelvészeti szempontot” illeti, ezt úgy véli érvényesíteni, hogy rámutat: vannak kifejezések, szólásmódok, amelyek „homályos eleműek” — homályos például a *kupi* a *kupikék*ben (de vö. CSEFKÓ, Tulipiros, hupikék. Melich-Eml. 48 kk.), az *illa* az *illa berek!*-ben (de vö. legutóbb: O. NAGY, Mi fán terem? 166) —, némelyeket pedig „sajátos alkatuk tesz szembetűnőkké”, ilyen például szerinte az *andi, ondi, endi* „képző” az *oktondi-, pökhendi*-ben (252—7).

Látni való tehát, hogy SZVORÉNYI érezte: ha összefoglaló jellemzést akar adni a magyar közmondásokról, formai sajátságait sem hagyhatja figyelmen kívül. Mint kora stilisztikai és retorikai problémáinak kiváló ismerője (stilisztikájáról: SZATHMÁRI ISTVÁN, A magyar stilisztika útja. Bp., 1961. XIII; részletek Magyar ékes szókötés c. munkájából uo. 51—85; retorikája: Ékesszólástan. Eger, 1851) alapos és sokoldalú stilisztikai jellemzést is ad a közmondásokról, de a frazeológiai egységek nyelvi szempontú vizsgálatát tekintve, inkább összezavarja, mintsem tisztázza a kérdéseket. Tanulmányának abban a részében ugyanis, amelyben „bölcészeti szempontból” tárgyalja a közmondásokat, csupán olyan szókapcsolatokról volna szabad szólnia, amelyeknek valójában van gondolati tartalmuk, amelyek tehát valamely megállapítást, tanácsot vagy életelvet tartalmaznak, vagyis amelyek mai értelemben vett közmondások. SZVORÉNYI azonban — összetévesztve a kifejezések eredetét a jelentésükkel — itt tárgyal olyan szókapcsolatokat is, mint amilyen például ez a ’sok pénze van’ jelentésű szólás: *sokszor elmondta Kristóf imádságát*; aztán „bölcészeti” tartalmat keres olyan szavakban is, mint amilyen a tőle szintén közmondásnak tekintett *szerecssefü, lakatfü, vérfü*, sőt közmondásként említ olyan hiedelmeket is, amelyeknek még állandósult nyelvi formájuk sincs: „vért ad a’ tehén, mivel megrontották; a’ kakukk megmondja, hogy hány évig élünk; a’ kuvik ellenben a’ halált jósolja” (244).

Íme ide jut a vizsgálódás, ha szem elől téveszti azt, hogy az egyébként valóban folklórananyagként tekinthető közmondásokat először nyelvi alkatuk alapján kell meghatározni, s csak azután lehet őket tartalmuk alapján vizsgálni. A „tartalmat”, azaz a jelentést is meg kell azonban az eredettől különböztetni. Ezt a szóláshasonlatot például: *lassan készül, mint a Luca széke*, mint nyelvi kifejező eszközt az is használja, aki semmit sem tud a Luca-napi és az ezt megelőző időszak babonás szokásairól. Ennek a hasonlatnak tehát nem a tartalma a babonás, hiszen csupán azt jelenti, hogy ’nagyon vontatottan, lassan készül valami’, hanem a Luca székében való hit a babona, amely esetleg régen elavult már akkor, amikor a szóláshasonlat mint nyelvi kifejező eszköz még mindig él. Ebben az esetben tehát maga a hiedelem és a vele kapcsolatos szokás az, ami a folklórba tartozik, a szóláshasonlat nyelvi eszközzé vált, és csupán eredetét, nem pedig jelentését tekintve kapcsolódik a Luca széke készítésének szokásához.

A vizsgálandó anyag meghatározásában a nyelvi szempont teljes elhanyagolása, különösképpen pedig annak a figyelmen kívül hagyása, hogy a közmondásoknak még a rokonságába is csak állandósult formájú szókapcsolatok tartozhatnak, és nem vonhatók ide sem egyes szavak, noha esetleg eredetük folklorisztikai vagy művelődéstörténeti szempontból figyelmet érdemel, sem pedig olyan hagyományelemek, amelyeknek nincsen kikristályosodott nyelvi formájuk: nem csupán SZVORÉNYI tanulmányára, hanem még a XIX—XX. század fordulóján élt nagy nyelvészgeneráció felfogására is igen jellemző. Nemszak a NySz. szócikkeinek a „[Szólások]” megjelöléssel bevezetett része mutat például arra, hogy a szerkesztők meg sem kísérelték meghatározni a 'szólások' fogalmát — ugyanis rendszerint azt közlik itt, amit ma vonzatnak nevezünk —, hanem SIMONYI Németh és magyar szólások c. műve is számos olyan szókapcsolatot és szót közöl, amely nem illik bele a szólások legtágabb értelmű meghatározásába sem. Például: „HOFFÄRTIG: — *Er schreiet stolzen, hoffärtigen Schrittes umher*: Büszke, rátartó járással lépked körül. (Jók: Erd Ar. I: 16).” (193); „KASTEN. — *Kasten eines Wagens*: Kocsikas, kas. — *Ein Kasten für Getreide*: Hombár (Fin.)” (201).

Annak ellenére, hogy SZVORÉNYI semmit sem tett a műve címében említett közmondások és példabeszédek fogalmának tisztázása érdekében — sőt azzal, hogy csupán közkeletűségüket emelte ki, de nem vette tekintetbe szókapcsolat voltukat és állandósult jellegüket, teljesen elmosta a köztük és a szavak, valamint más hagyományelemek között levő különbséget —, mégis alapvető érdemei vannak mint a magyar parömiológiai kutatás megindítójának. Ő vizsgálja és jellemzi irodalmunkban elsőnek a közmondásokat mind tartalmi, mind pedig formai szempontból, és ő mutat rá először konkrét példák kapcsán arra, hogy számos szókapcsolat eredetének, keletkezésének a megfejtéséhez művelődéstörténeti és néprajzi ismeretek segítik hozzá a kutatókat. Olyan kezdeményezés ez, amely majd a XX. század első felében dolgozó kutatók munkásságát alapozza meg és készíti elő. Amit pedig a frazeológiai egységek stilisztikai és verstani jellemvonásairól ír, csaknem kivétel nélkül olyan megállapítás, amely még manapság is megállja a helyét. (Itt említjük meg, hogy SZVORÉNYI-nak van még egy másik, részben parömiológiai tárgyú dolgozata: „A magyar nép eszejárása és eszme köre, közmondásaiban és elmeműveiben elítüntetve.” A ciszterci rend egri főgimnáziumának értesítője az 1888—89. évről. 3—61. Ebben azonban semmivel sem vitte előbbre sem a folklorisztikai, sem pedig a frazeológiai kutatást.)

Erdélyi János

SZVORÉNYI dolgozatánál sokkal mélyebben szántó és talán még inkább folklor jellegű tanulmány a legérdemesebb magyar szólás- és közmondásgyűjtőnek, ERDÉLYI JÁNOS-nak a Közmondásokról című parömiológiai dolgozata, amelyet a Magyar közmondások könyve (Pest, 1851) utószavaként tett közzé. Munkájának bevezetésében is említi, tanulmányában pedig éppen gondolatmenete kiinduló pontjaként hangsúlyozza ERDÉLYI, hogy közmondásgyűjteménye szerves folytatása a Népdalok és mondák (Pest, 1846—48.) három kötetének. Kapcsolatukról így ír: „Mi a kettőnek egymás iránti viszonyát illeti: úgy állanak egymáshoz, mint a nép költő és gondoló ereje, és így induló pontjai a nemzeti művelődésnek” (435). A nemzeti költészet elemeit a népdalokban kell keresni — folytatja —, „a bölcselmileg első alkot-

részeit pedig a népi tapasztalás és eszmélkedés maximáiban, a közmondásokban” leheljük föl. ERDÉLYI tehát az élő néphagyományt tekinti a nemzeti művelődés alapjának, és úgy látja: neki, mint aki „a nép lelkét vette tanulmányul”, az a fő kötelessége, hogy tetten kapja és „azon hevenyént” ragadja meg a közmondásokban „a népi szellem működését”. Megjegyzi azonban azt is, hogy nem mint valami filozófiai rendszert vizsgálja a magyar közmondás-kincset, mert „a népnek nincs rendszere, hanem élete, élet után szelleme” (436).

A közmondások legfontosabb jellemvonásának népi jellegüket és szimbolikus voltukat tartja: „Közmondások fogalma alatt gondoljuk mindazon rövid szólásmódokat, melyek a *népnél örökölt* formában mint *jelvi* értemények (sententiae symbolicae) szájrul szájra *élnek*” (uo.). „Jelviségen” azt érti, hogy „a közmondások lényege nem a szavakban áll”, hiszen „többet jelentenek, mint amennyit mondanak”, hanem abban a természetükben, hogy szóalkotórészeiknek kettős funkciója van: „hogy legyenek ott a fül és szem előtt mint hang és kép, és a lélek előtt, mint az általok kifejezett gondolat” (437).

A továbbiakban élesen elkülöníti magát „a francia maximisták”-tól, azaz a felvilágosodás eszméinek azoktól a népszerűsítőitől, akik főleg írók műveiből gyűjtöttek jeles mondásokat, és akik a gyűjteményükbe fölvetett maximákat pusztán erkölcsi vagy bölcséleti tartalmuk alapján értékelték. Minthogy szerinte a közmondások magát az életet tükrözik, az életben pedig éppúgy vannak szép, illő és erkölcsös, mint rút, illetlen és erkölcstelen dolgok, a néphagyományok megítélésében helytelen a morális jónak vagy a filozófiai-lag igaznak a mércéjét alkalmazni. Ehelyett „az országos helybenhagyást” ajánlja a válogatás zsinórmértékéül, azaz a „jelviségen” kívül a közmondások és szólások közkeletű voltát emeli ki (437, 439).

Észreveszi azonban ERDÉLYI azt is, hogy vannak „jelviséget” nem tartalmazó, vagyis nem átvitt értelmű közmondások, például: *Meglásd, kinek higgy; Ész jobb erőnél*. Ezeket és az ilyenféléket az teszi szerinte közmondásokká, hogy „*tényi* beccsel bírnak”. Ezen azt érti, hogy egyrészt „az efféle szárazabb tételek valami lefolyt történetből vannak elvonva”, azaz eredetileg ezek is valamely konkrét eseményhez, jelenséghez kapcsolódtak, és csak később váltak általános értelműekké, másrészt pedig azt, hogy amikor manapság használjuk őket, akkor is mindig valamely konkrét tényhez, körülményhez fűződnek, és ez a „körülmény rendesen az vagy legalább hasonló ahhoz, mely a közmondást, valamikor igen régen, létre hozta legelőször” (440—1).

A közmondások lényege azonban — ERDÉLYI szerint — mégis a szimbolizmus. És amikor erről ír, ennek a lényegét fejtegeti, fölülelmedik a szaktudományon, a folklóron és mint más jellegű műveiben, itt is filozófus és költő lesz egy személyben. A népi szimbolizmus filozófiai értelmét abban találja meg, hogy szimbólum az, ami a „testben az eszmét” láttatja meg, és ami „az anyag és szellem öszszeköttetését . . . vezeti most világos majd kódös területeken át, hagyván derűt és homályt, tudalmat és vágyat maga után” (441). Amikor pedig arról ír, hogy „a symbolismusban minden él, minden mozog”, és hogy az életnek ezt a mozgását mint csodálatosan tarka változatosságot, gazdagságot tükrözik a közmondások is, akkor egyszerre költői megjelenítő erőt kapnak szavai: „Ez a cserélgetés, ez a változtatgatás tündéri játékot állít elő. Jó, megy a képzlődés, mint a szövő csónakjai [’vetélői’] egymás mellett egymás ellen, s nyomain végre mint egy keleti szőnyegen, ki van írva ég és föld, nap és éj, nyár és tél; ki az ifjúság és aggkor, az élet és halál” (uo.).

Ennél tömörebben, ennél szemléletesebben és ihletettebb hangon sem addig, sem azóta nem jellemezte senki közmondásaink képz gazdagságát s a bennük tükröződő népi képzeletvilág mesés színpompáját.

De nemcsak mint filozófus és mint költői ihletettséggű stilisztá, hanem mint a német romantikus folklór-iskola legjobbjainak tanítványa is érvényesíteni tudja ERDÉLYI a népi szimbolizmus elméletét. Ez az iskola, novetesen pedig a GRIMM-testvérpár fejtette ki először azt a gondolatot, hogy noha a népköltészet minden népnél „közös forrásból táplálkozik” (WILHELM GRIMM *Alt-dänische Heidenlieder* c. műve előszavából idézi GIUSEPPE COCCHIARA, *Az európai folklór története*. Bp., 1962. 221), mégis a néphagyomány a legtermészetesebb alapja a „nemzeti költészetnek” (vö. uo. 234—6). ERDÉLYI is kifejti, hogy „az ős népek minden tanítmányai jelvekbe voltak foglalva” (440), és hogy ez a minden közmondás kútfejének tekinthető ősi szimbolizmus az a „közös forrás, melyhez minden nép oda jár meríteni” (441). Ebből azonban — minthogy ERDÉLYI vérbeli dialektikus elme — nem arra következtet, hogy minden népi szimbolikája azonos, hanem az egyezéseket, a közös alapot észrevéve, arra is van szeme, hogy meglássa: minden nép azt veszi ki és annyit vesz ki magának „a közös forrásból”, ami és amennyi egyénisége sajátosságainak éppen megfelel. „És így mindjárt a közös forrásnál beoltatik népi egyéniségekbe az egymástul eltérés vagyis népi sajátosságok eleme, s abból, ki mit visz haza és terjeszt el háza tüze körül s övéi körében, ítélni a népek lelkére, felfogó tehetségére s ízlésére örökleg és kifogás nélkül” (442). Így függ össze ERDÉLYI szemléletében a közös a sajátossal, a nemzetközi a nemzetivel — akkor, ha a közmondásokban is tükröződő népi szemléletben a nemzeti megújulás természetes fundamentumát látjuk. S ezt a biztos alapot megtalálva, helyesen látja azt is, hogy a közmondások nem valami elveszett régi filozófia maradványai vagy éppen régi nagy bölcselők gondolatainak törmelékei, mint a humanisták hitték (vö. a DECSI adagiumszemléletéről írottakat: 16), hanem épp ellenkezőleg, a régi bölcsék, a „jósodák és költők . . . is a néptől tanulták el s vették át a módját: miképpen szóljanak hatályosan a közönséghez” (442—3).

E gondolatok — mint fentebb már utaltunk is rá — sokban kapcsolódnak az európai folklór történetében másutt, főleg a német romantikusoknál is fel-felbukkanó gondolatokhoz. Egészen eredeti és a külföldi irodalomban még napjainkban sem kifejtett gondolata azonban ERDÉLYINEK az, hogy „a bölcslem és erkölcs tanít a l t a l á n o s igazságokat ajánl, a közmondás pedig e g y é n i állapotokra is alászáll, vevén minden tudományát az életből, a tapasztalásból” (444). A filozófiai-erkölcsi tételeknek és a közmondásbeli ítéleteknek, tanácsoknak erre a „szembeállítására” az a megfigyelés készítette ERDÉLYIT, hogy számos közmondás tartalma nem egyeztethető össze az erkölcs tanításai-
val. Példaként ilyen közmondásokra utal: *Hűség csak a kutyához illik* (195); *Ember teszen fogadást, eb a ki megállja* (110); *Senki sem próféta maga hazájában* (333); *Haza, mostoha* (180). „Mind ezt soha nem tanítá erkölcs, vagy bölcslem, mi jögon tanítja hát a közmondás?” (444). Mikor erre a kérdésre azt feleli Erdélyi, hogy „a közmondás . . . e g y é n i állapotokra is alászáll”, noha nem fejt ki a gondolatot, lényegében mégis arra jön rá, hogy különbséget kell tennünk a közmondások általános, elvont értelme és nyelvi szerepe, használata között. Az élő nyelvben ugyanis rendszerint nem akkor használunk közmondásokat, ha valamely elvet akarunk kijelenteni, és általában nem is világszemléletünk igazságelemeinek közkeletű nyelvi formát öltött kifejezései-

ként élünk velük — noha mint folklórelemeknek kétségkívül van a közmondásoknak ilyen általános, „elvi”, azaz az egyes beszédhelyzetektől elvonatkoztatott jelentése is —, hanem leggyakrabban akkor használjuk őket, amikor valamely konkrét jelenségre vonatkozó véleményünket általánosítva akarjuk kifejezni (vö O. NAGY: Nyr. LXXXVIII, 307, valamint a továbbiakban: 67). Ezt természetesen még nem látta — nem is láthatta — ERDÉLYI, de abban a megállapításában, hogy „a közmondás... egyéni [értsd: az éppen aktuális beszédhelyzetnek megfelelő] állapotokra is alászáll”, csírájában már megvan a közmondások nyelvi szerepének fölismerése.

ERDÉLYI igen sok szempontot érvényesítő dolgozatának értékes részei még azok a fejezetek, amelyekben rövid áttekintést ad a magyar közmondásgyűjtés történetéről, és ennek során ma is helytálló bírálatot mond elődei munkásságáról (448—53). Figyelmet érdemelnek továbbá azok a részletek, amelyekben rokon értelmű közmondásokat és szólásokat sorol fel, s ezzel bebizonyítja, hogy a szinonimikai kutatás a frazeológia területén is helyénvaló (457—8). Végül pedig jelentős a dolgozatnak az a fejezete, amelyben a jövevény közmondások és a jövevény szólások problémájából kiindulva, röviden, de állítását számszerű adatokkal igazolva arra mutat rá, hogy némely fogalomkörben sokkal gazdagabb a magyar közmondáskincs a németnél (458—60).

A tanulmány aránylag kevésbé sikerült fejezeteinek azokat tartjuk, amelyekben a közmondások formai körülhatárolásával és nyelvi, stilisztikai leírásával próbálkozik meg szerzőnk. Ebben a vonatkozásban már csak azért sem alkothatott időállót, mert — éppúgy, mint SZVORÉNYI — ő sem abból indul ki, hogy a közmondások állandósult szókapcsolatok. Ezért egyrészt fölösleges munkát végez akkor, amikor a közmondásokat olyan tőlük távol álló hagyományműfajoktól határolja el, mint például az anekdota vagy az erkölcsi mese (447), másrészt pedig meg is zavarja az olvasót a közmondások jellegéről kialakított véleményében azzal, hogy itt beszél az olyan ikerszavakról is, mint például az *incifinci*, a *csiribiri*, az *immel-ámmal* (454) és az olyan gyermeknyelvi szavakról, mint *baba*, *bibi*, *pipi*, *tütü* stb. (456). Korántsem értetlen ez az összeállítás, de megbontja az egyébként egységes tanulmány gondolatmenetét, és azt a látszatot kelti, mintha a szerző közmondásoknak tekintené az ikerszavakat és a gyermeknyelvi szavakat is.

Meg kell azonban jegyezni, hogy a közmondások nyelvi szempontú elemzésében is vannak ERDÉLYI-nek finom megfigyelései és találó észrevételei. Ilyen például az, hogy ebben a közmondásban: *Szegényt az ág is húzza*, a határozatlan tárggyal kapcsolatos tárgyias igerag azt az érzést kelti, mintha a közmondás *szegény* szava meghatározott személyre vonatkoznék, vagy éppen tulajdonnév értékű volna. Nem meggyőző általánosítás azonban ERDÉLYI-nek ebből az egyetlen példából levont következtetése: „közmondásainkban a személyesítés igen fontos szerepet játszik” (455). *A sajnáalom szegényt, megölték szegényt*-féle kifejezésekkel kapcsolatban ugyanis D. BARTHA KATALIN ki-mutatta, hogy nyelvünkben „m i n d i g határozott tárgy a 'sajnálatra méltó' jelentésű *szegényt*, s mellette az ige tárgyias ragozása” („Sajnálom szegényt”. A határozott tárgy névelőtlen használatához: Bárczi-Eml.: NytudÉrt. 40. sz. 38).

ERDÉLYI azzal a gondolattal fejezi be tanulmányát, hogy írásával annak a kérdésnek a megoldásához kívánt hozzájárulni: „mi a magyarnak történeti és népnemzeti pszichológiája?” Kimerítően nem tárgyalhatta a kérdést „a

nemigen kedvező időben és körülmények között” — műve előszavának keltezése: „Pest, marc. 15. 1851.”! „Azonban az irodalom élete megint fölpezsdülhet, s nincs kétségem benne — írja —, hogy a népi dolgok iránt csak ezután lesz még figyelem és fogékonyság” (461).

Szerzőnk közmondáselméletének értékelésekor tanulmányának két alapvető szempontját kell bonckés alá vennünk: egyrészt azt kell megvizsgálunk, hogy valóban szimbólumok-e a közmondások, másrészt azt kell bemutatnunk, mit jelentett ERDÉLYI számára a közmondások népi jellege.

a) Ami a tanulmányban részletesen kifejtett „jelviség” kérdését illeti, kétségtelen, hogy ERDÉLYI a szólásszerű frazeológiai egységek igen lényeges jellemvonására mutatott rá azzal, hogy felhívta a figyelmet szimbolikus voltukra. Tulajdonképpen azt a gondolatot bontja ki és fejleszti ezzel tovább, amelyet már az előző korszak szólás- és közmondásgyűjtői is felvetettek abban a formában, hogy különbséget tettek az átvitt értelmű példabeszédek és azok között a közmondások között, amelyekben a szavak „tulajdon értelmökben vétetnek”. Minthogy a népi kifejezőeszköznek a legnagyobb hányadát, mégpedig éppen azt a részét, amely mind folklorisztikai, mind pedig stilisztikai szempontból a leginkább figyelemre méltó, az átvitt értelmű szókapcsolatok alkotják, ERDÉLYI ezt a szempontot állította vizsgálódásai középpontjába. E gondolatot azonban nem egyszerűen csak átvette és szélesebb körben alkalmazta, hanem el is mélyítette, és új színekkel gazdagította.

Abban, hogy a vizsgált kifejezésanyaggal kapcsolatban nem „átvitt értelem”-ről, hanem „jelviségről”, „szimbolizmusról” beszél, nem szabad csupán terminológiai kérdést látnunk. ERDÉLYI a népi szemlélet vizsgálatából indul ki, és ennek lényegét abban látja, hogy a nép nem húz éles határvonalat az anyagi és a szellemi világ közé, hanem noha csupán az anyagi világ jelenségeit nevezi nevükön, ezt a világot olyan tükörnek tekinti, amely az absztrakt, nem közvetlenül érzékelhető jelenségeket is megjeleníti. Ha nyelvi formát kap a konkrét és az absztrakt, a kézzelfoghatónak és a csupán gondolatilag megalkotottnak ez az egysége, akkor beszélhetünk ERDÉLYI szerint közmondást alkotó „jelv”-ről, szimbólumról.

Hogy szerzőnknek a dolog lényegét megközelítő, sőt azt bizonyos szempontból érintő gondolatát mégsem fogadhatjuk el olyannak, ami rávilágít a szólásszerű frazeológiai egységek alkatának legfontosabb jellemvonására, annak két oka is van. Az egyik az, hogy a frazeológiai egységek mindig szókapcsolatok, ám szimbólumok lehetnek egyes szavak is. Teljesen szétfolyóvá válnék a frazeológiai kutatás tárgya, ha közmondásnak tekintenénk például a *galamb* szót, mert ez a béke szimbóluma, vagy a *kard*-ot, mert ezt olykor 'fegyveres erőszak' értelemben is használják (ÉrtSz. III, 755). Sőt ha következetesen alkalmaznánk ERDÉLYI szempontját, a „közmondások” körébe kellene vonnunk mindazokat a szavakat, amelyeknek konkrét dologra vonatkozó alapjelentésükön kívül absztrakt fogalommal kapcsolatos átvitt értelmük is van (*hideg* okoskodás; egy *rakás* hazugság; *tenger* nép stb.). Ha tehát tartalmi szempontból sok igazság van is ERDÉLYI elgondolásában, annak, hogy nyelvi formai oldalról nem határolta körül vizsgálódásának tárgyát, az a következménye, hogy meghatározása túlságosan tág körű, azaz más jellegű jelenségekre is alkalmazható.

Másrészt azonban túlságosan is szűk az Erdélyi-féle meghatározás, mert nem fér bele számos olyan kifejezés, amelyet pedig mindenki közmondásnak, illetőleg szólásnak érez. Nemcsak az olyanféle, eredeti értelmükben használt

szavakból álló közmondásokra gondolunk, mint amelyeket maga ERDÉLYI is említ dolgozatában, és amelyeket „tényi becsesl” bírónak mond (l. fentebb, 64), hanem olyanokra is, mint amelyenek egyrészt azok a szólások, amelyekben más kapcsolatban nem használatos szó fordul elő (*dugába dől, kordában tart* stb.), másrészt pedig azok, amelyeknek szóelemei egy-két szavuk kivételével eredeti értelmükben értendők, de amelyeknek azok a szavai sem szimbólum jellegűek, amelyekről már nem is tudja a beszélő, miért kerültek bele az állandósult kapcsolatba (*baj van Köpecen; most légy okos, Domokos* stb.). (Részletesebben szövegek e szólástípusokról a továbbiakban, TOLNAI VILMOS szóláseleméleti nézeteinek ismertetése során, l. 82 k.)

Ezek ellenére is el kell azonban ismernünk, hogy ERDÉLYI a „jelviségben” megtalálta a szólások és a közmondások jelentős részének egyik legfontosabb ismertető jegyét, és ezzel kapcsolatos gondolatait úgy fejtette ki, hogy a nép szellemi alkotó munkájának egy igen jellemző vonását — fejlett képalkotó tehetségét — is bemutatta olvasóinak.

b) Ennél is jelentősebb érdeme azonban a dolgozatnak az, hogy kijelöli a magyar közmondáskincs helyét népünk szellemi értékeinek sorában. ORTUTAY szerint azért tekinthetjük a magyar folklór történetében bizonyos árnyoldalai ellenére is diadalmasnak ERDÉLYI és KRIZA korát, „mert e korszak mélyen átértette, hogy feladata nem csupán valami önmagáért való tudományos vagy irodalmi cél, aminek csak a hozzáértő kevesekhez van köze” (A magyar népköltészeti kutatás története: COCCHIARA i.m. 530—31). ERDÉLYI a népi műveltségnek, a néphagyományoknak a továbbfejlesztésében látja a nemzeti művelődés kibontakoztatásának az útját, és a közmondásokat is úgy értékeli, mint a nép gondolkodó erejének a megnyilvánulásait. Azzal, hogy a közmondásokban is azt kutatja, „mi a magyarnak történeti és népnemzeti pszichológiája”, olyan eredményekhez akar eljutni, amelyek hozzájárulhatnak ahhoz, hogy a nemzet a szabadságharc leverése utáni elnyomatás legnehezebb éveiben is visszataláljon önmagához, és a dolgozó osztályok hagyománykincsének a nemzeti művelődésben való felhasználásával megdönthetlenné szilárdítása szellemi erejét.

Rámutattunk fentebb (59 k.), hogy a múlt század közepe táján a frazeológiai egységek megítélésében a nyelvi szempontot — minthogy a magyar nyelv ügye diadalmasan került ki a jogaiért vívott harcból — egyre inkább a folklór szempontja kezdi felváltani. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy a folklórszempontú közmondáskutatás elszakad a magyarság társadalmi-politikai küzdelmeitől. Sőt, épp ellenkezőleg. COCCHIARA az európai folklór történetéről írott könyve harmadik részének ezt a címet adta: „A folklór mint a politika és a nemzeti méltóság harci eszköze a romantika korában” (i.m. 187—274). Arra pedig ORTUTAY GYULA mutatott rá, hogy a magyar folklórnak azok a munkásai, akik között vezető szerepet töltött be ERDÉLYI, „a demokratikus mozgalmak plebejus oldalán állottak” (i.m. 531). ERDÉLYI közmondásgyűjtését és parömiológiai tanulmányát is csupán akkor értékeljük helyesen, ha olyan eszközöket látunk bennük, amelyekkel a gyűjtő és az elméletíró a nép jogaiért és a nép felemelkedéséért, a népi kultúrán alapuló nemzeti művelődésért harcolt. A Magyar közmondások könyvét úgy tette le ERDÉLYI 1851-ben a nemzet asztalára, mint olyan művet, amely igazolja egyrészt a nép bölcsességét, másrészt pedig forrásul szolgálhat a néphagyományt tisztelő és arra építő, demokratikus szellemű nemzeti irodalom, nemzeti műveltség számára.

Ipolyi Arnold

A XVIII. században keletkezett magyar közmondásgyűjtemények tárgyalásakor rámutattunk arra, hogy FALUDI Jegyzőkönyvének egyik legfontosabb irodalmi forrása a Salamon és Markalf címen ismertté vált népkönyv volt. Ezt IPOLYI ARNOLD még nem vette észre, de hogy e „népkönyvünk a magyar közmondások egy tetemes részének eddig ismeretlen kútfője”, azt ő bizonyította be (Vizsgálatok a régi magyar népkönyvek felett. Salamon és Markalf. Új Magyar Múzeum V. [1855] évf. I, 261—303). Minthogy dolgozata az első olyan tanulmány irodalmunkban, amely módszeresen foglalkozik közmondásaink eredetének kérdésével, és mért ezenkívül a közmondások elméletére vonatkozólag is nyilatkozik benne a szerző, nekünk is szót kell róla ejtenünk.

IPOLYI a Salamon és Markalf irodalomtörténeti jellegű ismertetése után tér rá annak a bemutatására, milyen hatással volt a vizsgált népkönyv a magyar közmondáskincsre. ERDÉLYI gyűjteményének 84 szólását és közmondását sorolja fel mint olyat, amelyek a népkönyv volt a forrása. A Salamon és Markalf megfelelő szövegrészleteit párhuzamosan közli az ERDÉLYI-féle közmondásokkal, s ily módon közvetlenül ellenőrizhető a megfelelések mértéke. Az egyezések, ill. összefüggések a legtöbb esetben kétségtelenül bizonyítottak tekinthetők, két megjegyzést mégis tennünk kell az összeállításra.

Az egyik az, hogy IPOLYI — noha ismerte a népkönyv latin szövegét is — nem különítette el egymástól azokat a kifejezéseket, amelyeknek eredetije a Salamon és Markalf latin szövegében is előfordul, vagyis amelyeket szóról szóra fordítottak le magyarra, azoktól az állandósult szókapcsolatainktól, amelyek a latin szövegtől teljesen függetlenek, és már mint a XVI. században is közkeletű magyar kifejezések fordulnak elő a népkönyvben. Az előbbiekkal kapcsolatban teljesen jogosult a népkönyv szövegét a megfelelő magyar szólás vagy közmondás forrásának tekinteni, az utóbbi esetben azonban szó sem lehet arról, hogy a népkönyv szövegéből alakult a magyar kifejezés. Elfogadható tehát például IPOLYI összeállításából a következő egyeztetés: „*Salamon és Markalf*. 15. meg tompittya az nyilat, a ki lövöldözi a serpenyőt. *Erdélyi: K. Mond.* 5845. nyilat tompít, ki serpenyőt lövöldöz” (291). A népkönyv megfelelő szövegrészletének ugyanis ez a latin eredetije: „Perdit sagittam suam qui scirpum sagittat” (BENARY i. kiad. 11, 15; vö. föntebb 44). Téves azonban IPOLYI következő egyeztetése: „*Salamon és Markalf*. 24. a ki kesen [’későn’] megyen az asztalhoz, eleyti a kest: etlen marad. *Erdélyi K. Mond.* 4405. elejtetted a kést” (293). Itt tudniillik a latin szövegben szó sincsen a kés elejtéséről: „Qui tarde venit ad mensam, suspensus est a cibo” (BENARY i. kiad. 19). A *post festum venisti* magyar megfelelőjeként már DECSI is közli az idézett szólást: *El eytődted az kést* (1, 7, 6, 2. sz.; ugyanígy: KIS V., Adag. 417, SZAITZ., Fraz. 138, KOVÁCS, MPéld. 38; *elejtette a vaskót változata* ’ebéd után jött’ vagy ’megkésve érkezett az ebédre’ jelentésben él a nyelvjárásokban is: Alföld, Nyr. I, 370; Hódmezővásárhely, Nyr. III, 224; Debrecen, Nyr. IV, 420, NyF. XXVI, 35, MNy. XIV, 213; vö. még Nyr. V, 176, 184, IX, 523 és MTsz. II, 972). A szólást tehát nyilván úgy használta fel a népkönyv ismeretlen fordítója, mint általa is ismert, közkeletű magyar kifejezést annak, hogy valaki elkésik az étkezésről, és ezért nem kap enni.

A másik dolog, amit IPOLYI összeállításáról meg kell jegyezni az, hogy a felsorolt közmondások között aránylag igen kevés az olyan, amely újabb népnyelvi gyűjtésben is előfordul, s ezért eléggé sokról föl kell tennünk, hogy

sohasem volt igazán élő, közkeletű kifejezés, hanem csak mint a Salamon és Markalfból kimásolt s aztán gyűjteményből gyűjteménybe vándorló fiktív adat került bele ERDÉLYI közmondásai közé. Ezt azonban az egyes közmondásokkal kapcsolatban teljes bizonyossággal ma már nem lehet megállapítani, csupán következtethetünk rá a kifejezések stílusából, hangneméből (vö. fentebb: 65). Javára kell mégis írunk IPOLYinak azt, hogy nemcsak azért választotta forrásául ERDÉLYI gyűjteményét, mert ez öleli fel a leggazdagabb anyagot, hanem azért is, mert ERDÉLYI „előbb eredetileg a népnél gyűjtött, és csak azután folyamodott a fenn lévő gyűjteményekhez” (289).

Dolgozatának szövegösszehasonlító része után a közmondások eredetéről, az irodalomban való felhasználásáról és nemzeti jellegéről ír IPOLYI. Rámutat, hogy korántsem a magyar néphagyomány nemzeti jellegének tagadása az, ha kimutatják, hogy közmondáskincsünknek „ha nem fele, legalább egy harmada idegen nyelvek, befolyás és érintkezés nyomán jött át hozzánk” (296). Így van ez ugyanis — írja — minden más nemzet kifejezéseivel is: „mai sajátjának egy része egy másodiktól vagy harmadiktól [került hozzá], ha nem hamarabb — mi kisebb részletekre nézve igen is már korábban történhetett — úgy leginkább azon időben, midőn Rotterdami Rézmán híres gyűjteményével a közmondási literatúra alapját megveté, miben a classicusnak, s különösen . . . a latinnak, jutott a legnagyobb rész” (uo.). Az átvételek azonban nem jelentik azt, hogy a népek feladták eredeti egyéniségüket, mert — s itt jól látszik, hogy IPOLYI is a német romantikus iskola tanítványa — „ezen szólások minden nemzetnek s minden nyelvnek régi közös s általános kincsét és természetes őseredeti bölcsességét képezék” (uo.).

Nála is megjelenik tehát a „közös forrás” GRIMM-féle tanítása, s ebből — akárcsak ERDÉLYI — ő is azt vonja le következtetésül, hogy azok az írók, akiknek stílusát a népi szólások, közmondások használata jellemzi — elsősorban Pázmányra és a középkori német prédikátorra, Geiler von Kaysersbergre hivatkozik —, éppen azért váltak népszerűkké, mert a nép a saját kifejezéskincsét találta meg műveikben. Ha tehát írók és könyvek is szerepet játszottak bizonyos kifejezések elterjesztésében, idegenből átvett közmondások meghonosításában, szerepüknél fontosabb a nép szerepe, azé a népe, amely — minthogy az irodalmi közvetítéssel hozzá eljutó szólásmondások megfelelték az igényeinek — elfogadta és a sajátjaiként tartotta fenn ezeket a kifejezéseket. „Így kellett szóban levő népkönyvünknek is mindenütt egy ismeretes népies alapnézettel s annak nyilatkozó fogalmazásával találkoznia, hogy az annyira meghonosulhasson, s századokon át e népkincs részletévé váljék nemzetünknel is” (297). Felfogása igazolására idézi GÖRRESnek, a kiváló német folkloristának ezt a szellemes és találó megjegyzését: „Die Nation ist nicht einem todtten Felsen ähnlich, dem der Meisel willkürlich jedes Bild eintragen kann, es muss etwas ihm Zusagendes in dem seyn, was man von ihr aufgenommen wissen will” (Volksbüch. 11., i. uo.). Majd pedig azzal zárja le tanulmányának bennünket érdeklő részét, hogy rámutat azoknak a kutatásoknak a jelentőségére, amelyek „a népies érintkezések kijelölésével, népi irodalmi befolyások vizsgálatával” foglalkoznak, s hozzájárulnak ahhoz, hogy a magyar néphagyomány minden kis részletéről megtudjuk, hogy eredeti vagy kölcsönzött-e, s eszerint építhessünk rájuk további következtetéseket (298).

Amint történeti áttekintésünk előbbi fejezeteiben láttuk, a magyar szólások és közmondások eredete, kialakulása iránti érdeklődésnek azok az

adomák az első jelei, amelyeket DUGONICS és SZIRMAY a legtöbb esetben teljesen önkényesen kapcsolt egyik-másik szólásunkhoz és közmondásunkhoz. Nagy fejlődést mutat ehhez képest SZVORÉNYI felfogása, aki először mutatott rá arra, hogy számos szólásunk és közmondásunk eredete csak művelődéstörténeti, valamint néprajzi ismeretek birtokában fejthető meg.

Arról, hogy a magyar közmondások jelentős részének más európai nyelvekben is élnek megfelelői, a Bécsben élő GAÁL GYÖRGYnek, az első magyar népmesegyűjtemény szerkesztőjének *Sprüchwörterbuch in sechs Sprachen* című kiadványából (Bécs, 1830) értesülhetett a magyar közönség. GAÁL ugyanis számos egymásnak tartalmi szempontból megfelelő német, angol, latin, olasz és francia közmondás magyar megfelelőjét is megadta: könyve 1808 cikkcskéjében 804 magyar közmondást is közlött (TOLNAI i.m. 51). Sok magyar szólás és közmondás idegen nyelvű megfelelőjét közölte BALLAGI (MPéld.) és ERDÉLYI (MKözm.) is. Arra azonban IPOLYI mutatott rá először, hogy közmondásaink jelentős része irodalmi eredetű, és hogy éppúgy a középkorban keletkezett latin kifejezésekre vezethető vissza, mint a többi európai nyelv számos megfelelő közmondása. Abban is egyet kell értenünk IPOLYIVAL, hogy e megfelelések földértése korántsem jár azzal az eredménnyel, hogy a magyar folklór egy részét mint idegen eredetűt ki kell rekeszteniünk népi hagyományaink köréből. Elfogadhatjuk végül IPOLYI felfogását abban a tekintetben is, hogy a magyar szólás- és közmondástörténeti kutatásnak fontos feladata annak a kiderítése és pontos fölmérése, hogyan függenek össze a magyar kifejezéskincs elemei a környező népeknek és általában az európai nyelveknek a szólásaival és közmondásaival.

Sajnos azonban, IPOLYI kezdeményezése nem talált követőkre: az összehasonlító jellegű frazeológiai kutatásnak mind ez ideig nem akadt nálunk odaadó munkása, és egy-két kisebb tanulmányt nem tekintve (vö. O. NAGY, A jövevényszólások kérdéséhez. *Nyr.* LXXIX, 233 és Egy közmondás története. *Bárczi-Eml.* 272) manapság sincs olyan összefoglaló jellegű tanulmányunk vagy szótárszerű összeállításunk, amely a magyar frazeológiai kapcsolatok idegen nyelvű megfeleléseire mutatna rá. (Vö. mégis: JUHÁSZ JÁNOS, Kölcsönhatások a magyar és tót közmondásokban és szólásokban. Békéscsaba, 1918. NyF. 79. sz.)

Mielőtt századunk legjelentősebb magyar szóláselméleti kutatójának, TOLNAI VILMOSnak a frazeológiai nézeteit ismertetnénk, három másik szerzőnek a XIX. század végén napvilágot látott frazeológiaelméleti megállapításaival kell foglalkoznunk. Nagyrészt olyan gondolatok ezek, amelyek elvezetnek bennünket TOLNAI-nak a szólásokról alkotott felfogásához. (l. 78 kk.)

Riedl Frigyes

Az említett három dolgozat közül a legelső RIEDL FRIGYESnek *Szólások magyarázata* című írása (*Nyr.* XVII, 260—4). Ez a kis dolgozat az, amely nyelvtudományi irodalmunkban először különíti el egymástól — mégpedig a leglényegesebb jegyek alapján — a szólásokat, a közmondásokat és a szállóigéket. Közös jellemvonásuk — írja RIEDL —, „hogy hagyománykép a nép száján élnek; vidékről vidékre járnak, nemzedékről nemzedékre szállnak az élő szó szárnyán” (i.m. 260). Emellett azonban „nagy a különbség köztük. A közmondás elv, a szólás többnyire valami célzás, valami, gyakran rejtett vonatkozás, pl. „Ott hagyta mint szent Pál az oláhokat” (uo.). „A közmondásoktól

és szólásoktól meg kell különböztetni a k ö z i d é z e t e k e t [geflügelte worte] melyek valamely költő vagy államférfi fölkapott mondásán alapulnak” (262).

A továbbiakban részletesebben csak a szólásokkal foglalkozik. Megállapítja, hogy jelentős részük „pusztán képies kifejezés, valamely fogalomnak megérzése [.] pl. nagyon szerelmes helyett mondjuk: ‚fülig szerelmes‘, gőgös helyett, ‚fölfuvalkodott‘, jóllakott h. ‚olyan mint a duda‘” (i.m. 261). Ezenkívül szól még történeti (*Több is veszett Mohácsnál*) és mitológiai (*Halál kutyái ugatnak ki belőle*) vonatkozású szólásokról, olyanokról, amelyek idegen (*Dárius kincse*) vagy magyar (*Élődik, mint Toldi Miklós lova a szemeten*) mondai vonatkozást tartalmaznak, amelyeknek helyi kapcsolatai vannak (*Rátartja magát, mint a kompolti kisasszony*), amelyek etimológiai félreértésen alapulnak (ilyenként említi ezt: *Iszik, mint a kefekötő*), vagy valamely adomára céloznak (uo.).

RIEDL nem törekszik teljességre a szólások felosztásában, csupán az említett főbb típusokat jellemzi néhány szóval. Ugyancsak utalás jellegű az is, amit a szólások formai sajátságairól mond. Különös, hogy cikke második felében, amelyben néhány kifejezés eredetmagyarázatával foglalkozik, RIEDL már maga sem veszi tekintetbe a fentebb ajánlott rendszerezést. Dolgozatának ebben a részében ugyanis minden megkülönböztetés nélkül foglalkozik szólásokkal (*a rövidebbet húzni, orrában hordja a harangozó pénzt*), egyes szavakkal (*bűnbak, vezérfonal*) és egy közmondással is (*Ha sok a mogyoró, sok parázna lesz*).

Mint látnivaló, RIEDL egyrészt finom különbségeket tesz a frazeológiai egységek legfontosabb típusai között, másrészt azonban nem különbözteti meg a szót a szókapcsolattól, s ezért „rendszerében” a szólások közé keverednek az egyetlen szóból álló szóképek is. Ami ellenben a közmondásoknak a szólásoktól való megkülönböztetését illeti, abban a tekintetben manapság is alig mondhatunk többet RIEDL-nél, mert a tőle a közmondások tartalmi jellemzéseként használt „elv” szó valóban a lényegre mutat rá. Az is helyénvaló, hogy nem formai szempontot választ a különbségtétel alapjául, hanem jelentésük szerint különíti el a szólásokat a közmondásoktól. Abban azonban természetesen nem érthetünk egyet vele, hogy az átvitt értelmű szavakat is a szólások közé sorolja.

Névy László

Ugyancsak a Nyr.-ben (XX, 223—30), de a kritikai rovatban látott napvilágot NÉVY LÁSZLÓnak az a cikke, amelyben a szerző a SIRISAKA ANDORTÓL szerkesztett Magyar közmondások könyvének bírálata során ejt szót a közmondások és a szólások között levő különbségről. NÉVY tovább megy RIEDL-nél, és nemcsak a közmondások tartalmáról szól, hanem arra is felhívja a figyelmet, „hogy a ‚közmondás‘ (népiesen példaszó, példabeszéd) m o n d a t, ítélet (sokféle formában) s hogy a közmondások ily értelemben fejezik ki a nép bölcsességét, s mint ilyeneknek jelentőségük épen úgy alapszik tartalmukon, mint formái [!] sajátóságukon” (226). Abban, hogy a közmondás mindig mondat, a közmondások lényeges vonását ismerte föl NÉVY. Azzal azonban, hogy ezt a közmondásoknak a szólásoktól való elhatárolása során állapítja meg, mintegy azt is sugallja: a szólások ezzel ellentétben sohasem alkotnak teljes mondatot. Ezt ugyan nem állítja a szerző, de — amint majd látni fogjuk

— a későbbi kutatók a formai szempont túlértékelése miatt és a kategorizálás megkönnyítése érdekében a téves megállapításhoz is eljutottak.

NÉVY csupán azt hangsúlyozza még, hogy a közmondásokban „a tartalom is a lényeghez tartozik, a szólásmódok magá a kifejezés módja a lényeges; a közmondás már beszéd, a szólásmód csak a stílus eszköze” (uo.). S ezzel, minthogy funkciójuk alapján különbözteti meg egymástól az eltérő nyelvi jelenségeket, valóban fején találja a szöveget. Megállapítását, amely mindenben megfelel a tényeknek, így fordíthatnánk le a nyelvtudomány mai szaknyelvére: a közmondások beszédművek, a szólások pedig a beszédművek megalkotásához felhasználható lexikológiai elemek. Ha ezt még megtoldjuk azzal, hogy a közmondások olyan beszédművek, amelyek általánosító jellegüknél fogva magukban hordozzák annak a lehetőségét, hogy konkrét helyzetekben a beszélőnek a valósághoz való sajátos viszonyát is kifejezzék, akkor lényegében rá is mutattunk a közmondások és a szólások között levő legfontosabb különbségekre.

A fentiekén kívül még egy gondolat érdemel figyelmet NÉVY bírálatában: „A szólásmódok . . . a szótárak anyagához tartoznak . . . A ki 'közmondások' címén foglalkozik velük, az oly útvesztőbe téved, melyből nehéz, ha nem lehetetlen a kijutás” (uo.). Erre természetesen azt lehetne mondani, hogy a közmondások is beletartozhatnak a szótárak anyagába, és mégis megvan rá a lehetőség, hogy ne keveredjék össze a szótárban a szólás és a közmondás. NÉVY megjegyzése azonban — mint a továbbiakból kiderül — arra kíván célozni, hogy az átvitt értelmű szavaknak és „frázisoknak” nincsen helyük a közmondásgyűjteményben. RIEDLhez hasonlóan ő is a szólásmódok körébe tartozónak vélte az olyan szavakat, mint *belebolondult*, *benyakalt*, *elhasalt* s az olyan szabad szókapcsolatokat, mint *belesült a beszédbe* (szabad szókapcsolat voltukhoz vö. *belesült a mondókájába*, *a szavalatba* stb.), *összeüti bokáját* (vö. *összeüti a sarkát*, *a lábát*, *a sarkantyúját* stb.). Egyszersmind azonban azt is érezte, hogy ezek nem illenek bele olyan frazeológiai gyűjteménybe, amelyekben közmondásokat keres az olvasó, de nem fejtette ki a frazeológiai rendszerezésnek alapvető követelményét, hogy különbséget tegyünk az átvitt értelmű *szavak* és *szókapcsolatok* között.

Bauer Simon

XIX. század végi frazeológiai irodalmunk legjelentősebb terméke BAUER SIMONnak,* a hajdani lőcsei főreáliskola német—francia szakos tanárának A szólásmód című tanulmánya (A lőcsei m.kir. állami főreáliskola értesítője az 1891—1892-iki tanévről. Lőcse, 1892. I—XXVI). A dolgozatot nemcsak az teszi értékké, hogy a szerző világosan látja a szólásmódokkal kapcsolatban fölvethető legfőbb problémákat, és hogy a hazai, valamint a külföldi szakirodalom ismeretében beható alaposággal boncolja őket, hanem az is, hogy ez a tanulmány kísérli meg irodalmunkban először a szólásoknak egységes szempontok szerint való osztályozását. Igaz, hogy BAUER munkájának az eredményei csak közvetve, TOLNAI VILMOS szóláselméleti dolgozataiban továbbfejlesztve váltak ismertté, munkája mégis fontos alkotás a frazeológiai problémák vizsgálatának hazai történetében.

* Balázs Béla (Bauer Herbert) író és Bauer Ervin orvos-biológus édesapja.

BAUER világosan látta, hogy a szólások meghatározásában és osztályozásában csakis akkor érhetünk el eredményeket, ha a leíró szempontot különválasztjuk a történeti jellegű vizsgálódástól. Hangsúlyozza, hogy „a mai nyelvtudat szerint” (V–VI) kell megítélni, mit tekintünk szólásnak és mit nem. Minthogy megtalálta a kutatásnak ezt az alapvető szempontját, érthető, hogy szakít a XIX. század közepén kiteljesedett folklorisztikai irányzattal, és RIEDL, valamint NÉVY tapogatózó jellegű kísérleteit tovább fejlesztve, stilisztikai alapról kiindulva vizsgálja a szólásmódokat. Abban a tekintetben is helyes BAUER állásfoglalása — és ezt emelném ki az egyidejű nyelvvizsgálat és a stilisztikai elvek érvényesítése mellett dolgozatának harmadik sarkalatos szempontjaként —, hogy ha a szólásmódok leglényegesebb jellemvonásaihoz el akarunk jutni, „e célra csakis oly felosztás vezethet, mely a jelentésből indul ki” (V).

Ezen az alapon BAUER először is a „valódi értelemben vett” és az „átvitt értelemben vett vagy képes beszédet” különíti el egymástól. Azokat a szavakat és szókapcsolatokat, amelyek nem tartalmazznak nyelvi képet, eleve kizárja a szólásmód kategóriájából. Igen helyesen elveti tehát például a NySz. gyakorlatát, amelyet az jellemez, hogy szólásként közli az olyanféle igevonzatokat is, mint például *fogni valamit, fogni valamihöz, fogni valamibe, fogni valamit valakire* stb. (uo.).

A szólásmód fogalmának meghatározásában a következő lépés az elhomályosult és a tudatos nyelvi képek különválasztása. „A szólásmódnak . . . — írja — az a jellemző sajátága, hogy minden ember érzi benne a képet és tudatosan annak használja” (VI). Nem szólásmódok ellenben az olyan, elhomályosult képet tartalmazó kifejezések, mint például „Az ablak az utcára szolgál. — A nap lenyugszik. — A nyavalya kitöri” (uo.).

Az ily módon a szólásmódok köréből kirekesztett kifejezéseket, tehát a vonzatokat és a szerinte „állandó kapcsolat” jellegű elhomályosult szóképeket a frázis megjelöléssel foglalja egybe BAUER, és úgy véli, hogy „ez a két csoport együtt véve képezi a nyelvnek frazeológiáját” (VIII). Ezzel ellentétben — BAUER szerint — a parömiológia körébe csupán azok a kifejezések tartoznak, amelyeket tudatosan nyelvi képekként használunk. A „szótárba”, azaz a nyelv lexikológiai készletébe szerinte csak a „frázisok” tartoznak bele, minthogy a szólásmódok ismerete nem lényeges alkatrésze a gyakorlati nyelvismeretnek. A szólásmód, a parömiológiai kutatás tárgya, csak „sajátos dísz” a beszédnek, azaz — mai terminológiával élve: — a szólásmód stilisztikai, nem pedig nyelvi jelenség (IX).

Erre a téves következtetésre — úgy véljük — azért jutott a szerző, mert a különféle kifejezéstípusok lehető éles elhatárolására törekedve, a kellesténél szűkebb körre korlátozta a frazeológia keretébe tartozó nyelvi jelenségeket. Figyelmen kívül hagyta, hogy a stilisztikum mindig nyelvi kifejező eszközök-höz kapcsolódik, mindig bennük jelentkezik, vagyis a nyelvi — jelen esetben a lexikológiai — jelenségek körébe tartoznak azok a kifejező eszközök is, amelyeknek sajátos stilisztikai értékük van. A frazeológiától tehát nem tárgyat, hanem módszerét tekintve különbözik a parömiológia: az előbbi nyelvi, az utóbbi pedig folklorisztikai szempontból vizsgálja részben ugyanazokat a szókapcsolatokat. Igaz, hogy ez utóbbi csak egy részével foglalkozik annak, ami a frazeológia körébe tartozik, és az is igaz, hogy a parömiológia mint a folklór egyik diszciplínája tárgyául tekinthet olyan jelenségeket is, amelyek már túlmutatnak a sajátosan nyelvi érdekű szókapcsolatokon (ilyenek pél-

dául a falucsúfolók és a találós kérdések), de a parömiológia központi tárgya mégis azoknak a szókapcsolatoknak az összessége, amelyek mint nyelvi jelenségek a frazeológiai kutatás érdeklődésére is számot tartanak.

Meg kell azonban jegyezni, hogy BAUERnak ez a tévedése elsősorban terminológiai jellegű. Azt, hogy a szólásmódok nem tartoznak a frazeológiába, nem szerves tartozékai a „szótárnak”, inkább csak azért hangsúlyozza, hogy felhívja a figyelmet a köztük és a más jellegű kifejezések között levő különbségekre. Hogy végső soron mégiscsak nyelvi jelenségeknek tekintette őket, az abból a nyelvtani szempontú felosztásából is kitűnik, amellyel a szólásmódok stilisztikai jellegű tipologizálását kiegészítette.

Hogy a szólásmód végső meghatározásához eljusson, még egy megszorítással él BAUER. Különbséget tesz a „műköltészet” és a „népköltészet” képei között, és a műköltészet nyelvi képeit kizárja a szólásmódok köréből. A szólásmódok felosztásához mégis a költői képekkel való analógiát hívja segítségül, mert szerinte a szólásmód nem a kép tárgyában, minőségében vagy szerkezetében különbözik a műköltészet hasonló jellegű alkotásaitól, hanem csupán abban, hogy az ismert eredetű költői képekkel ellentétben a szólásmód „szerzőjét nem ismerjük, benne nem is egy embernek, hanem egy egész népnek eszmekeőre, kedély hangulata, felfogásmódja jut kifejezésre” (XI). Szólásfelosztása, a népies kifejezések három fő típusának a megkülönböztetése éppen ezért a következő megféleléseken alapszik:

„Képes beszéd

I. *Műköltői*

- a) trópus
- b) hasonlat
- c) sententia

=
=
=

II. *Népies*

- a) szólásmód,
- b) hasonlat,
- c) közmondás” (XII).

Ezzel kapcsolatban még két dologra hívja fel a figyelmet BAUER. Az egyik az, hogy a szólásmódot és a közmondást meg kell különböztetni az idiotizmustól [idiomatizmustól]. A szólásmód és a közmondás ugyanis része lehet valamely más nép kifejezéskincsének is, idiotizmusnak (értsd: hungarizmusnak, germanizmusnak, gallicizmusnak stb.) ellenben csakis az olyan szókapcsolatokat nevezzük, amelyek csupán egyetlen nyelvben élnek, és arra a nyelvre jellemző kifejezések (uo.).

Másik megállapítása a következőképpen hangzik: „a közmondás mindig teljes és semmi által többé nem bővíthető mondat alakjában lép fel, míg a szólásmód sohasem befejezett mondat, hanem mindig valamely mondatrész kiegészítése által illeszkedik a beszédhez” (XVI). E gondolat első fele — a közmondás mindig teljes mondat — már NÉVY LÁSZLÓ cikkében is felbukkant. Új és egyben téves BAUER gondolatában az, hogy a közmondások mondat-szerűségét a szólásoktól való elhatárolásukra is felhasználja. Ezzel ugyanis letért arról a maga által megszabott útról, amely az állandósult szókapcsolatoknak a jelentésbeli, azaz a beszédben betöltött szerepét illető vizsgálatához vezethette volna el a szerzőt. BAUER ugyanis nem vette észre, hogy nagy számban élnek a nyelvben olyanféle kifejezések, mint például: *Szabad a vásár!*; *Ússe kól!*; *Lassan a testtel!*; *Nesze semmi, fogd meg jól!*; *Zsindely van a háztetőn!*; *Hátrább az agarakkal!*; *Nem úgy verik a cigányt!*; *Veri az ördög a feleségét!*, amelyek mind teljes és zárt, azaz semmilyen további mondatrészsel ki nem egészíthető mondatok, mégsem tekinthetők közmondásoknak, mert nem általános értelműek, nem valamely elvet fejeznek ki, hanem csak olyan-

féle szerepet töltenek be a beszédben, mint azok az egyes szavak, amelyek a megfelelő beszédhelyzettel együtt, valamely konkrét szituációban alkalmassá válhatnak arra, hogy a valósághoz való viszonyunkat kifejezzük velük, azaz alkalmilag csonka mondatként használjuk őket. A közmondások ezzel ellentétben konkrét szituáció nélkül is teljes mondatok (pl. *Jobb ma egy veréb, mint holnap egy tüzök*), noha nyelvvi felhasználásuk során őket is rendszerint meghatározott esetekre alkalmazzuk. A közmondásoknak azonban ettől függetlenül is van a konkrét szituációtól elvonatkoztatható jelentésük, mondhatnánk folklórtartalmuk. A gyakorlatban azt jelenti ez, hogy a közmondásokkal kapcsolatban mindig fölvethető valamely világnézet szempontjából az „igaz vagy nem igaz?” kérdése; az *Ússe kól!*; *Zsindely van a háztetőn*-féle szólásokkal kapcsolatban azonban ennek éppúgy nem volna semmi értelme, mint ahogy önmagában a szójelentés sem lehet „igaz” vagy „nem igaz”.

BAUER a szólásmódok és a közmondások mellett a hasonlatokban — TOLNAI szavával: a szóláshasonlatokban — látja a frazeológiai egységek harmadik fő típusát, s abban tagadhatatlanul igaza is van BAUERNAK, hogy „ezeknek a különválasztása semmiféle nehézségbe nem ütközik, mert ezeknek a belső értelme és a külső alakja egyaránt világos és minden kétséget kizáró” (XVI).

Dolgozata további fejezeteiben kétféle szempontból osztályozza a szólásmódokat BAUER. Először abból indul ki, hogy „a szólásmód népies tropus”, és ezen az alapon megkülönböztet köztük: a) *metaforákat* (pl. *mézes madzag, körmére ég a dolog*), amelyek olykor allegóriává bővülnek (pl. *eben gubát cserélni, a kákán is csomót keresni*) vagy pedig körülírás, enyhítés (eufemizmus), gúny, esetleg megszemélyesítés formájában jelentkeznek (XVII); b) *metonímiákat* (pl. *kenyértörésre kerül a dolog, útilaput kötni vkinek a talpára*), amelyek legnagyobb részükben „az ok és okozat vagy jobban mondva az előzmény és következmény fölcseréléséből keletkeztek” (XX); c) *synecdochékat* (pl. *beadni a derekát; egy són, egy kenyéren lenni vki-vel*), amelyekben „a rész és az egész, az egyén és a faj, a különös vagy határozott és az általános vagy határozatlan” áll egymással szemben (XXI); végül pedig d) *hyperbolát és litotest* (pl. *minden követ megmozgat, egy pipa dohányt sem ér*), azaz nagyítást és kicsinyítést, vagyis túlzást (XXII).

E felosztási kísérletet értékelve meg kell állapítanunk, hogy noha a felosztás szempontja nem idegen a szólásszerű frazeológiai egységek alkatától, a szólások stilisztikai osztályozása mégsem oldható meg egészen következetesen. Nem pedig azért, mert a szólások jelentős része elhomályosult képet tartalmaz, azaz a szólás használói számára nemcsak hogy nem világos, de egyáltalán nem is érthető az a kapcsolat, amely a szólás eredeti és átvitt jelentése között van. Például azt a szólást, hogy *kivágja a rezet*, igazában csak akkor lehetne a trópusok valamely fajtájának tekinteni, ha mindenki tudná, hogy ezzel a kifejezéssel eredetileg azoknak a kártya- vagy kockajátékosoknak a jellegzetes kézmozdulatát szemléltették, akik — noha csak rézpénzük volt, mégis úgy vágták ki, úgy tették maguk elé azt a pénzösszeget, amelybe játszottak, mint akik meg akarják mutatni, hogy milyen bővében vannak a pénznek (vö. O. NAGY: Nyr. LXXVII, 307; uő, *Mi fán terem?* 289 [1961], ill. 266 [1965]). Ma azonban már senki sem gondol erre, s nem is érez összefüggést a szólás szavainak eredeti jelentése és a szólás 'kitesz magáért' értelme között. Mivel pedig e kapcsolat nem tudatos, a kapcsolat jellege, mibenléte sem lehet a szólás valamely trópusfajta való besorolásnak az alapja.

Fentebb már említettük, hogy BAUER ki is rekeszti a szólásmódok köréből az elhomályosult képet tartalmazó kifejezéseket. Amikor azonban ezt teszi, csupán átvitt értelmű szójelentéseket, elhomályosult szómetaforákat említ példaképpen. Arra azonban nyilván maga BAUER sem gondolt, hogy ha következetesen érvényesíteni akarná ezt az elvet, a *kivágja a rezet*-típusú kifejezéseket — tehát a legigazibb szólásokat — is ki kellene zárnia a szólásmódok köréből. Jellemző bizonyítéka ennek többek között az, hogy a metonímián épülő szólások között említi például a *felkopik az álla* kifejezést (XX), amely pedig — minthogy *felkopik* elemét ma már csak a szólás etimológiáját ismerők sorolják a *bekoppant* 'kitátott szájjal bekap' családjába (a kérdés irodalmát l. Mi fán terem? 16) — jellegzetesen elhomályosult képet tartalmazó szólás. Hiszen nem kerekedik ki értelmes kép a tudatunkban, ha a *kopik* közkeletű jelentése alapján próbáljuk elemezni a kifejezést, a *felkopik* pedig éppen csak ebben a szólásban él a mai köznyelvben (ÉrtSz. II, 672), tehát nincsen más kapcsolatokban realizálódó önálló jelentése.

Arra, hogy BAUER súlyos tévedést követett el akkor, amikor csupán a tudatos képeket tekintette szólásoknak, már dolgozatának korabeli bírálója, KULCSÁR ENDRE is felhívta a figyelmet (EPhK. XVII, 384). Szerinte „nem szükséges . . . , hogy a szólásmódban okvetlen kép legyen, de igen, hogy körülírás”, és ezen az alapon „állandó kapcsolatú népies körülírás”-okként határozza meg a szólásokat. „Hogy aztán a körülírásban minő szóképek fordulnak elő, az e kérdésben éppen nem fontos” — írja (uo.).

Ahogy BAUER a kelleténél jobban leszűkítette a szólások körét azzal, hogy a képet nem tartalmazó kifejezéseket kirekesztette a szólásmódok köréből, ugyanúgy túlzottan kitágítja a kört KULCSÁR meghatározása. Mert igaz ugyan, hogy — ha a szóláshasonlatokat külön kategóriának tekintjük — a szólások mind vagy majdnem mind körülírások, de „állandó kapcsolatú népies körülírás” még számos más olyan kifejezés is, amelyet jelentéstani alkata miatt nem tekinthetünk szólásnak, mert nem forrtak benne össze szószerű lexikológiai egységgé az egyes szóelemek.

BAUER másik felosztása nyelvtani, közelebbről véve szintaktikai szempont alapszik. Aszerint próbálja meg osztályozni a szólásokat, hogy milyen mondatrész szerepét tölthetik be a beszédben. Lehet szerinte a szólásmód: a) alany (pl. *ördöge van*), b) állítmány (pl. valaki *két kulacsos*) és c) határozó (pl. *torka szakadtából*).

Ez a felosztás azért nem fogadható el, mert BAUER még nem tudta, hogy a szólások lexikológiai egységek (lexémák), azaz a nyelvnek az egyetlen szóhoz hasonló szerepet betöltő elemei. Ebből pedig két dolog is következik. Az egyik az, hogy ha a szólásokat szóalkotórészeikre bontjuk — úgy, mint ahogy BAUER széttagolja az *ördöge van* kifejezést —, megszüntetjük szólás jellegüket. A másik pedig az, hogy a szólások mint mondatrészek lényegében ugyanúgy viselkednek, mint a szavak, vagyis ugyanolyan mondatrészek lehetnek, mint a szókincsnek azok az elemei, amelyeknek szófaji jellegüket tekintve megfelelnek. Nyelvtani szempontú felosztásukban tehát elsősorban nem a mondatrészi, hanem a szófaji szerepüket kell tekintetbe venni. Beszélhetünk igei jellegű szólásokról (pl. *ráncba szed, nagy feneket kerít valaminek*), főnévi jellegűekről (pl. *fából vaskarika, pünkösdi királyság*), melléknévi jellegűekről (pl. *minden hájjal megkent, burokban született*) és határozószói értékűekről (pl. *saját szakállára, suba alatt*), de nem beszélhetünk állítmányi szólásokról, mert állítmány éppúgy lehet a mondatban igei, mint főnévi vagy melléknévi jellegű szólás.

Dolgozata végén, a szólásmódok nyelvtani szempontú felosztásával kapcsolatban ismét felveti BAUER a szólások mondatszerűségének a kérdését. A helyes megoldáshoz azonban most sem jut el, noha itt már beszél arról, hogy vannak mondatrész jellegű és vannak hiányos mondat jellegű szólásmódok. Az előbbi csoportba azonban nagyobbára összetételeket és ikerszókat (pl. *pókhálószővés, két kulacsos, immel-ámmal*), az utóbbiba pedig olyan kifejezéseket sorol (pl. *felkopik az álla, megégeti a kása a száját*), amelyek tekintetűk ugyan mondatoknak is, de beszédben rendszerint mégsem önálló mondatokként használjuk őket, azaz mégsem pusztán maga a konkrét beszédhelyzet teszi őket alkalmassá arra, hogy a beszélő a valósághoz való viszonyát kifejezze velük (mint pl. a *Zsindely van a háztetőn; Veri az ördög a feleségét-féléket*, amelyek tovább már nem is bővíthetők), hanem rendszerint más mondatrészekkel kiegészítve használjuk őket. (Pl. „Attul a szabad ipartul ugyan *felkopik az álla.*” Nagybánya, Nyr. VIII, 226; Fé'l, mē má sokszőr *megégette a kása a száját.* SzamSz. I, 460.)

Mindezekből látni való, hogy BAUER dolgozatának nem az elért eredmények adják meg a jelentőségét, hanem a problémák meglátása és a frazeológiai vizsgálatok helyes módszerének kialakítására való törekvés. Annak pedig, hogy a szerző nem tudott megnyugtató eredményekhez eljutni, talán az a két legfőbb oka, hogy mint elődei, egyrészt ő sem csupán szókapcsolatokat sorolt a szólásmódok közé, hanem átvitt jelentésű szavakat is, másrészt pedig — noha dolgozata bevezetésében helyesen tűzte ki a célt, a szókapcsolatoknak jelentésük, jelentésbeli alkatuk szerinti vizsgálatát — a későbbiekben mégsem ezt a szempontot érvényesítette, hanem egyoldalúan csak stilisztikai oldaláról nézte a kérdést. Az pedig éppen a BAUER kísérlete és KULCSÁR említett bírálata nyomán vált nyilvánvalóvá, hogy pusztán stilisztikai alapon nem határozható meg és megnyugtató módon nem is osztályozható a szólások.

Mindezek ellenére BAUER dolgozatát nemcsak a történeti fejlődés rendje, hanem a munka értéke alapján is TOLNAI VILMOS szóláselméleti műveinek közvetlen elődjeként kell a frazeológia problémáinak hazai történetében számon tartanunk.*

Tolnai Vilmos

Ahhoz, hogy valamely jelenségcsoportról általános érvényű megállapításokat tehesünk, igen sok egyes jelenséget kell behatóan megismernünk. Ez a közkeletű megállapítás a szóláskutatásra is érvényes. Maradandó értékű szóláselméleti megállapításokat csakis attól a kutatótól várhatunk, aki mielőtt magukról a szólások alkatáról, nyelvi életéről és szerepéről nyilatkoznék, előbb számos egyes kifejezés jellegének, esetleg eredetének és történetének a vizsgálatával is foglalkozott. Tolnai Vilmos szóláselméleti munkásságában ezt az utat járta végig: sok apró részletre kiterjedő, pontos megfigyelésről, valamint széles körű anyaggyűjtésről és anyagismeretről tanúskodó szólás-

* E rész néhány kérdéséről szolt O. NAGY GÁBOR előadása: Egy fejezet a magyar szólás- és közmondáselmélet történetéből (NyttudÉrt. 56. sz. 258—61). Itt említi a Pais-Eml.-ben megjelent tanulmányát (A frazeológiai szókapcsolatok stilisztikai szerepe. 539—44), ahol KULCSÁR ENDRÉNEK A magyar stílus (Debrecen, 1896) c. munkájában fölvetett gondolatát idézi, hogy ti. a frazeológiában mintegy a „nyelv stílusa” realizálódik (541).

magyarázat után fogott csak hozzá a szólásoknak mint nyelvi jelenségeknek általános szempontok szerint való vizsgálatához.

Első frazeológiai dolgozata (Szólásmagyarázatok. Nyr. XXV, 496—501) 1896-ban jelent meg. Cikke megírásához, a cikkben közölt harmincnégy szólás eredetének megfajtásához — mint a bevezető részben maga is írja — WILHELM BORCHARDT német szólásmagyarázat-gyűjteményének (Die sprichwörtlichen Redensarten im deutschen Volksmunde nach Sinn und Ursprung erläutert) GUSTAV WUSTMANN által sajtó alá rendezett második kiadásától (Lipcse, 1894) kapott ösztönzést. E könyv „olvasása közben ötlött igazán szemembe — írja —, mily sok szólásunk van nekünk is, mely vagy ugyanazon természeti, társadalmi körülményeknél fogva támadt úgy, mint más nyelvekben, vagy idegenből került hozzánk, akár tartalom szerint lefordítva és alkalmazva, akár szó szerint átültetve” (i.h. 496).

Ez a történeti jellegű indulás, amely egyébként is teljesen megfelelt mind az újgrammatikus iskola nyelvtörténeti érdeklődésének, mind pedig általában a századforduló historizmusának, nemcsak TOLNAI későbbi szóláskutató módszerét határozza meg, hanem rendkívül jellemző a magyar frazeológiai kutatásoknak egészen a legutóbbi időkig tartó korszakára is. TOLNAI első frazeológiai tárgyú cikkének a címével („Szólásmagyarázatok”) találóan jellemezhetnénk akár valamennyi magyar utódának a munkásságát, sőt azt mondhatnánk, hogy e cikk megjelenése óta a közvélemény is szinte teljesen azonosította a frazeológiai kutatás fogalmát a szólásmagyarázatok írásával. (Nem így van ez külföldön, például a Szovjetunióban, Angliában vagy Franciaországban.)

TOLNAI azonban nemcsak egyes szólások, közmondások és szállóigék eredetével, történetével foglalkozott (legjelentősebb ilyen tárgyú cikkei: Nyr. XXXI, 61, 500; MNy. VII, 274, 328, 378), és nemcsak abban a vonatkozásban tett eredményes kísérletet, hogy az ugyanabba a művelődéstörténeti tárgykörbe tartozó nyelvi emlékeket — különösképpen szólásokat és más szókapcsolatokat — dolgozza fel egy terjedelmesebb tanulmányban (A régi büntetőjog néhány nyelvi maradványa. MNy. IX, 193, 241, 289), hanem két jelentős dolgozatában szóláselméleti nézeteit is kifejtette. Az első A szólásokról című akadémiai székfoglaló értekezése volt (megjelent: MNy. V, 193, 241, 396, VI, 105, 247, 299, 345 és 385, valamint önállóan: MNyTK. 12. sz., 1910), a második pedig Szólások címmel A magyarság néprajzának harmadik kötetében látott napvilágot (három kiadásban is, é.n.).

TOLNAI akadémiai székfoglalója három részből áll. A tulajdonképpeni szóláselméleti rész (MNyTK. 12. sz. 3—19) a hozzá csatlakozó és a szólások szótári jelentőségéről és feldolgozásáról szóló rövid fejtegetéssel (19—21) csupán a kisebbik felét alkotja a dolgozatnak. Terjedelmesebb a történeti rész (22—57), amelyben szólásgyűjteményeink részletes ismertetése után utalás-szerűen megemlékezik a régebbi magyar szóláselméleti dolgozatokról és az egyes szólások eredetét fejtegető magyarázatokról.

Úttörő érdemei vannak már magának a tanulmány bevezetésének is. Itt fejti ki TOLNAI, hogy a szólásokkal való foglalkozás mindenekelőtt nyelvtudományi feladat. Nem beszél ugyan arról, hogy XIX. századi elődei azért nem határozhatták meg elfogadhatóan a szólás fogalmát, és azért nem rendszerezhatték a szólásokat, mert részben egyoldalúan folklorisztikai, részben ugyancsak egyoldalú stilisztikai módszerekkel kísérleteztek, de azt határozottan kijelenti, hogy ha majd megfelelő szólásgyűjtemények állnak a kutatók

rendelkezésére, „meg lehet valósítani a szólások tudományos feldolgozását a szorosán vett nyelvtudomány határain belül is, a nyelvtudomány eszközeivel és módszereivel” (7). E meggyőződése egyrészt azon a megfigyelésén alapszik, hogy a szólások éppúgy nem valamely társadalmi réteghez vagy osztályhoz kötött jelenségek, mint ahogy a nyelv sem az. „A szólások — írja — soha nem voltak a nemzetnek bizonyos műveltségi rétegéhez kötve, hanem mint közkincs éltek és élnek mindenki ajakán és tollán. Minden tapasztalásnak ellene szól az az elméleti fejtegetésekben elterjedt balhit, hogy a szólás elsősorban és kiváltképpen a népnyelv sajátja és tulajdona. Hisz egy pillantás bármely gyűjteménybe vagy íróba, az ellenkezőről tesz tanúságot” (4). De azt is észreveszi TOLNAI, hogy a más jellegű nyelvi elemekhez hasonlóan a szólásokban is két dolog egyesül: „a jelentés és a nyelvi kifejezés” (5), azaz — ahogy ma mondanánk: — a funkció és a forma.

A szólások tudományos feldolgozása — kora historizmusának megfelelően — a „szólásmagyarozatot” érti TOLNAI. Ennek szerinte két úton kell haladnia: „Az egyik, a szólások jelentéstana, minden szólás jelentésének, néhai és mai alkalmazásának pontos feltüntetése . . . A másik pedig a szólások alaktana, a szólás külsejében, a kifejezés eszközeiben rejlő vonatkozások megfejtése, mely a szólások történeti rétegének, művelődési fokának megállapítására vezet” (7). Ha az még nem tudatosult is benne, hogy az egyes szólásváltozatokból álló szóláscsaládok elsősorban az őket létrehozó és a bennük kifejeződő sajátos képalkotó szemlélet azonossága alapján olyan nagyobb kifejezéscsoportokká rendeződnek, amelyek a szemléleti háttér hasonlósága következtében szintén több-kevesebb kapcsolatban vannak egymással, és ily módon a szólások is sajátos rendszert alkotnak a nyelv egészének a rendszerhálózatán belül (vö. O. NAGY: Nyr. LXXXV, 335), arra már TOLNAI is felhívta a figyelmet, hogy a szólásmagyarozatoknak nem egyes, egymástól elszigetelten tekintett szólások vizsgálatával kell foglalkoznia, hanem „csakis teljes szóláscsoportok magyarozata szolgáltatja az egy nyelvet beszélő nemzet múltjának ismeretét” (i. h., az én kiemelésem).

E bevezető gondolatok előadása után tér rá TOLNAI a szólás fogalmának meghatározására. Hogy célját elérje, mindenekelőtt terminológiai vonatkozásban kell némi rendet teremtenie. Ehhez röviden áttekinti RIEDLnek (i. h.), NÉVYnek (i. h.), BAUERNak (i. h.), KULCSÁRnak (i. h.) és SZABÓ ERNŐnek (Nyr. XXIII, 11–12) a szóban forgó kérdésre vonatkozó nyilatkozatait, és ezek alapján azt véli a leghelyesebbnek, ha a szólás fogalma alá veszi mindazokat a kifejezéseket, amelyeket elődei közmondás, példabeszéd, szólásród stb. néven neveztek (10).

Ezután jut el annak a problémának a tisztázásához, amelynek megoldatlansága a régebbi kutatásban a legtöbb zavart okozta. A frazeológiai vizsgálat alapkérdésének megoldása — az, hogy minden szólás szókapcsolat, azaz több szóból álló nyelvi egység — ma már magától értődő, de korántsem volt az TOLNAI előtt. A szókapcsolat fogalmát tovább elemezve, kifejti — teljesen a CH. BALLY-féle szókapcsolat-felosztás szellemében (vö. *Traité de stylistique française*, 2. éd., Paris, é.n. 66), de rá való hivatkozás nélkül, tehát valószínűleg tőle függetlenül —, hogy a szókapcsolatoknak két fő fajtája van: „a tartalomnak nyelvi kifejezése után megint elemeikre bomló” alkalmi szókapcsolatok és az állandó szókapcsolatok, „melyek tudatunkban éppoly egységben vannak elraktározva, mint az egyes

szavak, s mikor szükségünk van rájuk, nem alkotjuk meg őket alkalmilag, hanem készen, alkotó elemeiknek szoros egységével merülnek fel tudatunkban” (11).

Ezzel a megállapítással TOLNAI eljutott a modern frazeológiai kutatás helyes megalapozásához, ahhoz a tételhez, amely minden további osztályozásnak és meghatározásnak szükségszerű kiinduló pontja. Ehhez még csak azt teszi hozzá, hogy a szólások k ö z k e l e t ű állandó szókapcsolatok, és — fel-fogása szerint — máris eljutott a s z ó l á s o k meghatározásához (13).

Itt azonban meg kell állnunk egy pillanatra, és fel kell vetnünk azt a kérdést, hogy elfogadható-e ez a meghatározás a frazeológiai kutatás mai fejlődési fokán is. TOLNAI-nak egy megjegyzéséből („inkább é r z e m, mit szeretnék vele [= a *szólás* terminussal] megjelölni, semhogy félreérthetetlenül meg tudnám s z a b n i e fogalom határvonalait”; 11) az látszik, hogy maga sem találta teljesen kielégítőnek fentebb idézett szólásmeghatározását.

Ahhoz, hogy világosan lássuk, mit kell szóláson értenünk, két gondolat-tal is ki kell egészítenünk TOLNAI fejtegetéseit. Az egyik az, hogy a „közkeletű állandó szókapcsolat” definícióval TOLNAI csupán a frazeológiai e g y s é g n e k, nem pedig a szólásnak a meghatározását adta meg. Hogy ehhez eljussunk, egy lépéssel még tovább kell mennünk. A másik pedig az, hogy a szókapcsolatok állandósult voltát, frazeológiai egység jellegét nem az határozza meg, hogy — mint TOLNAI írja — „az elemeknek mással való helyettesítésekor a jelentés is más árnyalatú, színezetű, sőt teljesen mássá is lesz: *pénzt keres, mást jelent, mint pénzt szerez*” (12), hanem az, hogy előfordulnak-e a szókapcsolatot alkotó szavak más kapcsolatokban is ugyanazzal a jelentéssel, mint a szóban forgó kifejezésben. Nézzük meg kissé részletesebben, mit jelent ez a két gondolat a gyakorlatban, és milyen további következményeik vannak!

A közkeletű állandósult szókapcsolatoknak számos olyan fajtája van, amelyet sem TOLNAI, sem pedig mások nem tekintettek szólásoknak. Ilyenek — hogy a legfontosabb típusokat említsük — a következők: a) több szóból álló, s z a k s z e r ű m e g n e v e z é s e k é s s z a k k i f e j e z é s e k (pl. *előre gyártott épületelem; köztulajdonba vétel; levélgyűjtő szekrény; elbeszélő múlt; egri leányka; töltött káposzta; vérehulló fecskefű; rezgő nyárfa; mézélő méh; egerésző ölyv*); b) u d v a r i a s s á g i k i f e j e z é s e k (pl. *jó napot kívánok; tessék parancsolni; kérem szépen; mély tisztelettel; szíves engedelmével; kedves hallgatóim*); c) v e z é n y s z a v a k (pl. *hátra arc!; jobbra át!; puskával tisztelegj!*); d) k á r o m k o d á s o k (pl. *azt a hét meg a nyolc!; a fene egye meg!; a nyavalya törje ki!; adta teremtette!*); e) t e r p e s z k e d ő k i f e j e z é s e k, azaz olyan — főnévből (esetleg névutós főnévből) és igéből álló szókapcsolatok, amelyekben az igei elem tulajdonképpeni jelentése elhomályosult, és amelyekben az ige csupán a mellette álló főnévben kifejezett cselekvés végrehajtását jelöli (pl. *haladást tesz 'halad'; harcot folytat 'harcol'; beleegyezését adja 'beleegyeznek'; írásba foglal 'leír'; váddal illet 'vádol'; kifejezésre jut 'kifejeződik'; elbírálás alá esik 'elbírálják'; intézkedés történik 'intézkednek'*); f) i n d u l a t s z ó n a k i n d u l a t s z ó v a l v á l ó k a p c s o l a t a i, amelyekben az elemek érzelem- vagy akaratkifejező jellege nem különbözik egymástól, és amelyeknek együttes jelentése csupán intenzitás tekintetében tér el valamelyik vagy mindkét elemének a jelentésétől (pl. *ó, be!; ejnye, de!; nocsak no!; ni csak!; no lám!*); g) p á r o s k ö t ő s z ó k é s k ö t ő s z ó k n a k m á s f o r m a s z a v a k k a l a l a k u l t á l l a n d ó k a p c s o l a t a i (pl. *nemcsak... hanem... is; azaz, hogy; már tudniillik; akkor, amikor; úgy... , hogy*).

Nyilvánvaló, hogy a szókapcsolatoknak ezeket a típusait sem alkalmilag hozza létre és nem is maga alkotja meg a beszélő, hanem éppúgy készen veszi őket a nyelv kifejezőkészletéből, mint azokat a szólásokat, amelyekről a továbbiakban beszél TOLNAI. Minthogy tehát ezek is a nyelv lexikológiai készletének elemei, éppúgy tárgyai a frazeológiai kutatásnak, mint a szólások. Ha azonban a szólás csupán egyik fajtája a frazeológiai egységnek — mint ahogy valójában az is —, akkor szűkíteniük kell a TOLNAI-féle definíciót, és meg kell keresnünk a szólásoknak azokat a közös ismertető jegyeit, amelyek csak rájuk jellemzők, és amelyek megkülönböztetik őket a frazeológiai egységek többi típusától.

Ezeket a megkülönböztető jegyeket részint a szólások szemantikai alkatában, részint pedig sajátos stilisztikai jellegében találjuk meg.

Jelentéstani alkatuk szempontjából a többi frazeológiai egységgel ellentétben az jellemzi a szólásokat, hogy a mai nyelvtudat számára elemezhetetlen, felbonthatatlan frazeológiai egységek, azaz olyanféle „egybeforrt szókapcsolatok” (фразеологические сращения), mint amilyeneket V. V. VINOGRADOV mutatott ki az orosz nyelvben (A frazeológiai egységek fő típusai az orosz nyelvben: Szovjet nyelvtudományi értekezések. Bp., 1953. 165—97). A szólások szinkrón szempontból tekintett elemezhetetlenségének, felbonthatatlanságának több oka is lehet. Minthogy ezeknek az okoknak a felderítése a szólások főbb típusainak megismeréséhez is elvezet, vegyük sorra őket, és e típusokon belül kísérjük meg felderíteni azt is, honnan ered az egyes szólástípusok stilisztikai értéke.

I. A leggyakoribb típusban a szólás valamennyi szava olyan, teljesen vagy többé-kevésbé elhomályosult, de még érthető nyelvi képet alkot, amely nem szóelemeinek más kapcsolatokban is előforduló átvitt jelentéséből, hanem magából az egyszeri kapcsolatból adódik. Az ilyen szólásokat azért nem bonthatjuk jelentésük elemzése során szóelemeikre, mert ezeknek az elemeknek külön-külön vett jelentéséből nem összegezhethetjük maguknak a szólásoknak a jelentését.

Ebből tehát az is következik, hogy nem tekintjük szólásoknak a *békét köt-, pénzt keres*-féle szókapcsolatokat — mint ahogy TOLNAI tette —, mert ezeket csak igei elemük átvitt jelentése teszi képes kifejezéssé, de ugyanabban az átvitt jelentésben ezekkel az igékkel még számos más szókapcsolat is alkotható (vö. *szerződést köt, üzletet köt, fogadást köt, megállapodást köt* stb.; *sokat keres, keveset keres, jól keres* stb.), azaz a kifejezéseknek ez a típusa minden további nélkül felbontható.

Nem tekintjük továbbá szólásoknak azokat a szókapcsolatokat sem, amelyeknek valamennyi szava átvitt értelmű ugyan, de átvitt értelemben való használatuk nem korlátozódik egyetlen szókapcsolatra. Ilyenek például ezek: *napvilágot lát* (vö. *napvilágra hoz, napvilágra kerül*; vmi ritkán *lát* szapant, olyan vidék, amely régen nem *látott* havat. A *napvilágot lát* főnévi eleméből tehát kielemezhető a 'nyilvánosság', igei eleméből pedig a 'valamiben részesül' jelentés, vö. ÉrtSz.); *sárba ránt* (vö. *sárba tipor, a sárban fetreng*; bajba *ránt*, a bűn örvényébe *ránt*. A főnévi elem jelentése tehát: 'nyomorúságos, szégyenletes, megvetett helyzet, állapot', az igei elemé pedig 'valakit, valamit magával ragad, sodor valahova'; vö. ÉrtSz.). Az idézett szókapcsolatok felbontása, azaz a kapcsolatokat alkotó szóelemek egyedi jelentésének kielemezése tehát — legalábbis lexikográfiai síkon — itt is megvalósítható.

Ezekkel a szókapcsolattípusokkal ellentétben a szólásnak tekintjük az olyan teljesen elhomályosult eredeti képet tartalmazó kifejezéseket, mint például ezek: *kivágja a rezet, ráncba szed valakit, rossz vért szül*, valamint az olyan (részben) még érthető nyelvi képet magukba foglaló állandósult szókapcsolatokat, mint amilyenek például ezek: *köti az ebet a karóhoz, elveti a sulykot, megmossa a fejét valakinek, maga alatt vágja a fát, fából vaskarika, suba alatt, a korszó fenekére néz, felönt a garatra*, mert bennük maga a kapcsolat alkotja a képet, és a kifejezéseknek szóelemekre bontásával megszűnik a szókapcsolatok egységes átvitt értelme is. Más szavakkal úgy is kifejezhetjük ezt, hogy a szólásoknak ebben a típusában — ellentétben egyrészt a nem szólászerű szókapcsolatokkal, másrészt a szólások többi típusába tartozó kifejezésekkel — nem határozható meg az, hogy melyik szóelemük milyen jelentésmozzanattal járul hozzá a szólás egységes jelentéséhez.

Az ebbe a típusba tartozó szólások sajátos stilisztikai értékének forrását abban látjuk, hogy e kifejezések appericiálása során mintegy kettős tudati tevékenységre kényszerül az ember. Egyrészt abban a sorrendben, amelyben a szókapcsolat szavait hallja, a szójelek jelentésfelidező ereje következtében, ha csak egyetlen pillanat tört részére és ha csak igen homályosan is, de szükség-szerűen felsejlenek benne a szólást alkotó szavak egyedi jelentései. (Például a *kivágja a rezet* szólás esetében a *kivág* 'ausschneiden' és a *rez* 'Kupfer' jelentései. Mikor azonban a szókapcsolat egésze elhangzott, a kifejezés átvitt, szólás-szerű értelme — példánkban a 'kitesz magáért, megmutatja, mit tud' — teljesen háttérbe szorítja, mintegy megsemmisíti a szólás szóelemeinek egyedi jelentését. A megértésnek ilyen bonyolultabb folyamata nem megy végbe akkor, amikor olyan szókapcsolatok tartalmát appericiáljuk, amelyek érthetők szóelemeik szokásos, más kapcsolatokban is előforduló jelentésének összegezéséből. A fentebb leírt típusba tartozó szólásokat tehát hangulati tartalmuk, kifejező értékük, azaz stilisztikai funkciójuk szempontjából is gazdagabbnak érezzük, mint a szokásos szabad szókapcsolatokat vagy a nem szólászerű frazeológiai kifejezéseket. (Részletesebben írtam erről A frazeológiai szókapcsolatok stilisztikai szerepe c. dolgozatomban: Pais-Eml. 542—3.)

2. Egy másik szólástípusban az az oka a kifejezések szinkrón szempontból tekintett elemezhetetlenségének, hogy a szókapcsolatban vagy olyan szó fordul elő, amelynek nincs önálló — egy-két kapcsolattól független — jelentése, vagy egy olyan összetétel is eleme a kapcsolatnak, amely önálló jelentésű tagokból áll ugyan, de az összetétel mégsem él a nyelvben egy-két szólás-szerű kapcsolaton kívül. Az előbbi altípusba olyan szólások tartoznak, mint például *dugába dől, kordában tart, fittyet hány, könnybe lábad* (a szeme), *zokon esik, zokon vesz*; az utóbbiba pedig ilyenek: *írmagja sem marad, fabatkát sem ér, cigányútra megy, farkasszemét néz, hadilábon áll, vérszemét kap, hajítófát sem ér, vargabétűt csinál, faképnél hagy*. Amint e példák-ból is látszik, az ilyen jellegű szólásokban fordulhat elő és rendszerint elő is fordul olyan szó, amelynek önmagában vett jelentését kapcsolatba hozhatjuk a kifejezés egészének a jelentésével, a szókapcsolatban való szerepét tehát motiváltnak érezzük. Ilyen például a *kordában tart* (vö. féken tart, zabolán tart, pórázon tart stb.) igei és a *könnybe lábad* főnévi eleme. Minthogy azonban az ilyen szólásokban a másik szóelem önálló jelentését nem igazolják olyan szabad — vagy többé-kevésbé szabad — szókapcsolatok, amelyekben ilyen jelentés érvényesülne, nincs mihez kapcsolnunk a motivált szóelem jelentését. A szólás felbonthatatlanságát,

elemezhetetlenségét itt tehát az okozza, hogy a nyelvtudat elemző szándéka legyőzhetetlen akadályba ütközik akkor, amikor szabad szókapcsolatokban nem használatos és ezért önálló jelentés nélküli szóval (*duga, korda* stb., ill. *írmag, cigányút, farkasszem, hadiláb* stb.) találkozunk a szólásban. (Mint „anorganikus fejleményekkel” részletesebben foglalkoztam ezzel a szólástípussal *Mi a szólás?* c. dolgozatomban. MNyTK. 87. sz. 24—27.)

Az ebbe a típusba tartozó szólások sajátos stilisztikai értéke megértésüknek megint csak olyanféle bonyolultabb voltából következik, mint amilyen folyamatról az előbbi szólástípus stilisztikai jellegének tárgyalásakor szóltunk. Itt azonban már nem az a bonyolultabb jelentésappercepció lényege, hogy a szólás egészének jelentése háttérbe szorítja a szólás szóelemeinek egyedi jelentését, hanem az, hogy a szólás beszédbeli használatakor egyszerre értünk és nem értünk valamit. Az uralkodó mozzanat természetesen a szólás egészének a nyelvi automatizmus következtében való megértése. Minthogy sok esetben hallottuk, és ezért jól ismerjük például a *faképnél hagy* ’hütlentül elhagy, cserbenhagy’ jelentését, fel sem ötlük bennünk e jelentés érvényében való kételkedés lehetősége. A szólás megértését azonban színezi az a nem is tudatosuló „élmény”, hogy a *fakép* jelentését nem értjük (hiszen ’fából faragott szobor’ és ’kapubálvány’ jelentése elavult, és a falpra festett képet sem *fakép*-nek, hanem *táblakép*-nek hívjuk), illetőleg az, hogy az ismert jelentésű *fa* és *kép* szóból, valamint a *-nél* ragmorfémákból álló szóláselem homályos értelmét nem viszonyíthatjuk úgy a *hagy* jelentéséhez, mint például az *ablaknál hagy*, a *házfelügyelőnél hagy* stb. szabad szókapcsolatok ragos főnévnek jelentését, mert ez utóbbiakban két ismert jelentésű szóelem nyelvtani viszonyításából kerekedik ki a szókapcsolat jelentése. Minthogy tehát itt is sajátosan színezett az appercepció folyamata, sajátos hangulati érték, a szabad szókapcsolatokétól eltérő stilisztikai jelleg tapad a szóláshoz.

Ezzel a szólástípussal kapcsolatban különlegesen fontos a sajátos, szó-lásokra jellemző stilisztikai érték kiemelése, mert itt épp ez a stilisztikai jelleg különbözteti meg a *faképnél hagy*, *hajítófát sem ér*-féle szólásokat azoktól a frazeológiai egységektől, amelyekben szintén van egy-egy más kapcsolatban nem használatos szó, de mégsem tekinthetjük őket szólásoknak. Ilyenek például az olyan pontos vagy éppen szakszerű megnevezések, mint a *csókálló rúzs, mézelő méh, vérehulló fecskéfű* stb., amelyeknek *csókálló, mézelő, vérehulló* elemük szintén nem szokott más kapcsolatban előfordulni, de amelyeknek részint motiváltságuk, részint pedig szakkifejezés jellegük miatt nincsen meg az a sajátos stilisztikai értékük, amely a szólásokat jellemzi. Ezek hallatán ugyanis nem megy végbe bennünk a megértésnek az a bonyolultabb folyamata, amelyről fentebb szóltunk, mert ha a *csókálló, mézelő, vérehulló* szó nem használatos is az említettekén kívül más kapcsolatban, jelentésük — elemeikből — önmagában is érthető.

3. Ha a szólásokat jelentésalkatuk alapján vizsgáljuk, olyan kifejezésekkel is találkozunk, mint amilyen a *szegény tatár!*; *lássuk a medvét!*; *lassan a testtel!*; *baj van Köpecen*; *most légy okos, Domokos!*; *nem enged a negyvennyolcból*; *hiba van a kréta körül*; *olcsó és nem ráz*; stb. Ezeket a szólások eddig tárgyalt típusaival ellentétben az jellemzi, hogy az ilyenféle kifejezések egészének jelentése megegyezik első szavuknak vagy szavaiknak eredeti jelentésével. Például a tréfás sajnálkozást kifejezhetjük pusztán a *szegény* szóval, de mond-

hatjuk ezt is: *szegény tatár; a lássuk a medvét!* lényegében véve csak stilisztikai értéket tekintve különbözik a sürgető *lássuk!*-tól, és az (*itt valami*) *hiba van a kréta körül* csupán a kifejezés hangulatát illetően fejez ki többet ennél a megállapításnál: (*itt valami*) *hiba van*. Ezenkívül még az is szemünkbe ötlük, ha az ebbe a típusba tartozó szólások elemeinek jelentését nézzük, hogy második részük, vagyis az, amelyik az eredeti értelemben használt szóelem vagy szóelemek után következik, a szinkrón nyelvvizsgálat szempontjából teljesen motiválatlan. A beszélő és a hallgató általában nem tudja, hogy miért kapcsolódik például az említett szólásokban a *lassan!* felszólításhoz még a *testtel*, a *baj van*-hoz még a *Köpecen* határozóragos szó, és hogy aki *nem enged* valamiből, miért éppen a *negyvennyolcból* nem enged. E kifejezéstípus jelentéstani felbonthatatlanságának éppen az az oka, hogy az ide tartozó szólásokban mindig van egy, ritkábban egy-két olyan szó, amelynek a jelentése a szinkroniában sehogy sem kapcsolható a szólás eredeti értelemben használt szóelemének vagy szóelemeinek a jelentéséhez. A *baj van Köpecen*-féle szólások abban tehát hasonlítanak a *kordában tart* típusúakhoz, hogy nekik is van olyan szóelemük, amelyen megtörik a nyelvtudat jelentéselemző szándéka. De különböznek tőlük egyrészt abban, hogy e szóelemüknek a használata nem korlátozódik csupán egy-két kapcsolatra, másrészt pedig abban, hogy a szólás jelentése szempontjából motivált szavuk vagy szavaik nemcsak érthető módon hozzájárulnak a kifejezés egységes jelentéséhez, hanem ezt a jelentést ők maguk hordozzák is.

Stilisztikai vonatkozásban — amint erre már régebben (Pais-Eml. 543—4) rámutattam — azt kell ezzel a nagyobbára tréfás hangulatú kifejezéseket magába foglaló szólástípussal kapcsolatban megjegyeznünk, hogy az ide tartozó kifejezések eredeti értelemben használt szavához vagy szavaihoz kapcsolódó motiválatlan szóelemnek tulajdonképpen valami kis tréfás „beugratás”, „rászedés” a funkciója. A motiválatlan szóelemmel ugyanis mintegy arról próbálja meggyőzni hallgatóját a szólás használója, hogy a szólás konkrét értelemben használt szóelemei nem az éppen aktuális beszédhelyzetre vonatkoznak, hanem arra, amire a motiválatlan szóelem utal. Például ez a szólás: *baj van Köpecen*, úgy tünteti fel a dolgot, mintha nem az éppen szóban forgó dologgal kapcsolatban volna baj, hanem valahol Köpecen. Ha pedig arra akarunk figyelmeztetni valakit, hogy ’most szedd össze az eszedet’, úgy teszünk, mintha nem hozzá, hanem egy bizonyos Domokoshoz szólánk, mert szólásunk azt a felhívást, hogy *most légy okos*, még a *Domokos* szóval is megtoldja. Ez a kis „beugratási kísérlet” azért marad azonban pusztán stilisztikai játék, mert hallgatónk is tudja, hogy a *baj van Köpecen* nem azt jelenti, hogy ’Köpecen van baj’, hanem azt hogy ’baj van azzal kapcsolatban, amiről beszélünk vagy amiről szólni akarunk’. Éppígy, hiába szólítunk Domokosnak valakit, akit nem így hívnak, hallgatónk a beszédhelyzetből amúgy is tudja, hogy kihez intézzük figyelmeztetésünket. A szólás használatával történő „beugratási kísérlet” azonban mégsem értelmetlen, mégsem céltalan. Az a nyelvi játék, hogy tulajdonképpen mondanivalónkat még megtoldjuk egy látszólag oda nem tartozó, de a szólás használata révén meggyökeresedett, tehát a szokástól szentesített és mással föl sem cserélhető szóval, sajátos stilisztikai színezetet, tréfás jelleget ad a kifejezésnek. Sőt ez a látszólag semmitmondó „toldalék” még a közlés hírértéke szempontjából sem fölösleges. A *baj van Köpecen*-ben például a *Köpecen* csak egész mondatdal volna helyettesíthető („de én nem veszem ám túlságosan komolyan ezt a bajt”), és még ez a sokkal hosszabb kifejezés sem adná meg a beszédnek azt az épp a szólással

való közlés tömörségéből következő sajátosan tréfás stílusárnyalatot, ami a szólásban természetesen és közvetlenül érzékelhetően benne van” (Pais-Eml. 544).

E három szólástípus vázlatos jellemzésével korántsem merítettük ki a szólások valamennyi típusának bemutatását. Nem szóltunk többek között az aránylag ritkább elliptikus szólásokról (pl. *még neki áll feljebb*), amelyek szemantikailag azért nem bonthatók fel, mert úgy érezzük, hogy hiányzik valamely lényegesnek látszó, de mégsem ismert szóelemük (az említett példában talán az *orra*; vö. *fenn hordja az orrát, felhúzza az orrát*). Nem említettük azokat a szólásokat sem, amelyek mintegy átmeneti alakulatoknak tekinthetők, és a fentebb ismertetett három fő szólástípus közül nemcsak egybe, hanem kettőbe is besorolhatók. (Pl. az *illa berek, nádad, erek* tekinthető elhomályosult képet tartalmazó szólásnak, de egyszersmind olyan is, amelyben más kapcsolatban nem használatos szó fordul elő; a *telhetetlen papzsák* tekinthető más kapcsolatban nem használatos szót tartalmazó szólásnak, de egyszersmind olyanak is, amelyben az első szó jelentése azonos a szólás egészének a jelentésével.) Minthogy azonban szólásaink legnagyobb része, köznyelvi szólásaink közül pedig csaknem mind mégiscsak az említett típusokba tartozik, e típusok közös jellemző vonásai alkalmasak arra, hogy a szólások általános meghatározásához is felhasználjuk őket.

Fejtegetéseinkben abból indultunk ki, hogy TOLNAI meghatározása: „a szólás közkeletű, állandó szókapcsolat” (i.m. 13), valójában nem a szólásokat, hanem egy ennél tágabb kategóriát, a frazeológiai egységet definiálja, a szólás pedig a frazeológiai egységeknek csupán egyik fajtája. A fentebbiek alapján ezt most azzal egészíthetjük ki, hogy a **szólás olyan frazeológiai egység, amelynek jelentése a szinkróniában nem bontható szét, nem tagolható szóelemei szerint, és amelynek éppen ezért sajátos stilisztikai értéke van.** A szólások szemantikai elemezhetetlenségénérint az értjük, hogy jelentésük nem azonos szóelemeiknek a más kapcsolatokban érvényesülő egyedi jelentéseinek az összegével, részint azt, hogy előfordulhatnak bennük olyan szavak, amelyeknek nincs e kapcsolattól független jelentésük, részint pedig azt, hogy lehetnek olyan szóelemeik, amelyek önálló jelentésüket tekintve — látszólag — nem függenek össze a szólás egységes jelentésével.

Azt, hogy a szólásoknak **sajátos stilisztikai értéke van**, azért mondhatjuk, mert ezt nem vagy nemcsak a bennük előforduló szavak stilisztikai jellege, hanem a kapcsolat szemantikai felépítése határozza meg. Magán a szólások **stilisztikai értékén** pedig azt a jellegüket értjük, amely részint kifejező erejükben, expresszivitásukban, részint gazdag asszociációkat felidéző voltukban, általában pedig abban mutatkozik meg, hogy használatuk a közlést hangulatosabbá, színesebbé, ízesebbé, olykor tréfás jellegűvé, gyakran pedig népies zamatúvá is teszi.

4. Visszatérve mármost TOLNAI szóláselméleti nézeteinek ismertetésére, mindenekelőtt arra kell rámutatnunk, hogy fentebbi szólásmeghatározásunk a kifejezéseknek már nem arra a kategóriájára vonatkozik, amelynek a meghatározására ő törekedett, és amelybe a szólásmódon kívül a szóláshasonlatot és a közmondást is belevetette, hanem ennek az összefoglaló kategóriának csupán az egyik típusára, arra, amelyiket „szólásmód”-nak nevezett. Ezt tekintjük ugyanis az általánosan elterjedt szóhasználatnak megfelelően szólás-

nak. A TOLNAITól BAUER nyomán összefoglaló kategóriának tekintett nagyobb egységről, arról, amelynek a tulajdonképpeni szóláson — TOLNAI terminológiája szerint: szólásmódon — kívül a szóláshasonlat és a közmondás is része, azért nem beszélünk, mert az állandósult szókapcsolatoknak egy ennél jóval tágabb körű csoportját, a frazeológiai egységet tekintjük a lexémák azon kategóriájának, amellyel magára a szóra irányuló vizsgálatokon kívül a lexikológiai kutatásnak foglalkoznia kell.

TOLNAI azonban, minthogy még nem ismerte a 'frazeológiai egység' fogalmát, ehelyett csak a tágabb értelemben vett szólásokkal foglalkozik. Ezeknek — mint már említettük — BAUER nyomán három típusát különíti el: a szóláshasonlatot, a szólásmódot és a közmondást (uo.).

A) A s z ó l á s h a s o n l a t TOLNAI szerint „két részből áll; egyik része valamely fogalom, másik fele pedig a fogalom ismétlése vele tartalmilag egyértékű képpen, a mely szemléletének elevebb voltánál fogva a fogalmat megvilágítja, hathatósabbá teszi... Szólássá azonban csak akkor lesz a hasonlat, ha k ö z e l e t ű v é s á l l a n d ó v á v á l i k” (13). E megállapításnak manapság fenntartás nélkül már csak az első és az utolsó részével érthetünk egyet, azzal ti., hogy a szóláshasonlatok valóban kéttagú és állandósult kifejezések, azt azonban semmiképpen sem fogadhatja el a szóláshasonlatok általános jellemzőjéül, hogy második részük az első részben kifejezett „fogalom ismétlése”, amely „a fogalmat megvilágítja”. Ez az utóbbi megállapítás ugyanis jellegzetesen csak a l k a l m i hasonlatokra vonatkozólag igaz, illetőleg azokra vonatkozólag mindig az, a szóláshasonlatoknak azonban aránylag csak kis részére érvényes, és éppen ezért általában nem is jellemző rájuk.

Vizsgáljuk meg a kérdést konkrét példákön! Ha Mikszáth egyik regényében (A fekete város, ÖM. Krit. k. XXII, 119) azt olvassuk, hogy egy lőcsei asszony „mosolygós orcája a kikeményített, fodros, fehér reggeli főkötőben *olyan, mint egy papírstaniclibe csomagolt piros rózsá*”, akkor ennek az alkalmi hasonlatnak a révén valóban képszerűen jelenik meg előttünk a Thököly-féle idők szóban forgó polgárrasszonyának teit, piros orcája. Nem beszélhetünk azonban a szemlélet elevebb voltáról és a hasonlítottnak szemléletesebbé tételéről olyan szóláshasonlatokkal kapcsolatban, mint amilyenek például ezek az egészen vagy csaknem egészen elhomályosult vonatkozást tartalmazó és ezért szinte teljesen konkrét képi tartalom nélküli hasonlatok: *szidja, mint a bokrot; ordít, mint a fába szorult féreg; él, mint Marci Hévesen; vigyorog, mint a fakutya; részeg, mint a csap; be van rúgva, mint az ágyú*. A szóláshasonlatoknak egy másik típusában ugyan világosan látja a mai beszélő is a hivatkozás értelmét, azaz még motivált a hasonlat, de minthogy a gyakori használat következtében mintegy „automatizálódott” a kifejezés alkalmazása, még az olyanféle hasonlatokban sem a képzelődő erő a kifejezés lényege, mint amilyenek például ezek a szóláshasonlatok: *fehér, mint a fal; ismeri, mint a tenyerét; sovány, mint az agár; éhes, mint a farkas; úgy veszik, mint a cukrot; él, mint hal a vízben*.

Mint más dolgozataimban (Mi a szólás? MNyTK. 87. sz. 12; A szótárírás elmélete és gyakorlata A Magyar Nyelv Értelmező Szótárában. Szerk. ORSZÁGH LÁSZLÓ, NytudÉrt. 36. sz. 105) már utaltam rá, a szóláshasonlatoknak egyrészt az a legfőbb jellemző vonásuk, hogy főmondati részük ige vagy melléknév — ritkábban több szóból álló igei vagy melléknévi értékű kifejezés. Ehhez rendszerint egy hasonlító jellegű állapot- vagy módhatározói — olykor más, állapot- vagy módféle határozót kifejező — és legtöbbször csonka, illető-

leg ritkábban egy következményes jellegű mód- vagy állapotféle határozót kifejező teljes mellékmondat tartozik. (A hasonlító jellegű csonka mellékmondatot tartalmazó szóláshasonlatokhoz vö. a fentebb felsorolt köznyelvi példákat; következményes jellegű teljes mellékmondat van például ezekben: *úgy megijedt, hogy egy krajcár se maradt a zsebében; úgy jóllakott v. annyit evett, hogy a füle is kétfelé állt bele v. tőle* [ÉrtSz.]; olykor a hasonlító jellegű (módhatározói) mellékmondat sem kihagyásos, pl. *úgy áll rajta a ruha, mintha vasvillával hányták volna rá; úgy néz rá, mintha apját-anyját megölte volna* [ÉrtSz.].) Grammatikai alkatuknál azonban még jellemzőbb a szóláshasonlatokra a szemantikai felépítésük, az, hogy a hasonlítottat kifejező részük eredeti vagy — ritkábban — gúnyos értelemben használt szó vagy szókapcsolat, a hasonlatot tartalmazó vagy hasonlatszerű részüknek ellenben a legtöbbször csak nyomósító vagy fokozó szerepe van.

A szóláshasonlatokkal kapcsolatban tehát nem beszélhetünk olyanféle jelentésváltozásról, mint a szűkebb értelemben vett szólásokkal („szólásmódokkal”) kapcsolatban, de azt sem állíthatjuk, hogy a szavak teljesen megtartották bennük az eredeti jelentésüket. Azt kell inkább mondanunk, hogy ha a szóláshasonlatok mellékmondati részének szövelemei nem kaptak is új jelentést, azaz ha nem változott is meg a hangtestük és a jelöltjük között levő szakasos viszony, a szóláshasonlatban nem viszony fölkeltése a tulajdonképeni funkciójuk, hanem az, hogy a hasonlat alapjául szolgáló szó vagy szókapcsolat jelentését nyomatékosítsák vagy fokozzák.

Ezt a szerepet azonban igen különböző mértékben töltik be a szóláshasonlatok különféle típusai. A teljesen vagy majdnem elhomályosult vonatkozású és éppen ezért többé-kevésbé motiválatlan szóláshasonlatok (l. 87) — ide számítva a *mint a pinty, mint a parancsolat*-féle csonka, azaz állandó főmondati rész nélküli hasonlatokat is — a legegységelműbben nyomósító-fokozó jellegűek. Ettől az „alap”-típustól azonban két irányban is van eltérés.

Az egyik irányt azok a szóláshasonlatok jelzik, amelyek a hasonlított szó vagy szókapcsolat jelentését sajátos többlettel gazdagítják, pl. *úgy néz rá, mintha apját-anyját megölte volna*: 'nagyon dühösen néz rá'; *olyan arcot vág, mint aki háromig sem tud számolni*: 'nagyon ostoba arcot vág'; *úgy áll rajta a ruha, mintha vasvillával hányták volna rá*: 'nagyon rendetlenül áll rajta a ruha'. (Megjegyzendő azonban, hogy ezeknek is van nyomósító-fokozó jellegük, de ez nem annak a szó(kapcsolat)nak a jelentésére irányul, amelyet a főmondati rész tartalmaz — mint pl. a *részeg, mint a csap*: 'nagyon részeg' típusú hasonlatok esetében —, hanem arra a sajátos többletre, amellyel a hasonlított jelentését gazdagítják.)

Az alaptípustól való eltérés másik végétét pedig azokban a szóláshasonlatokban találjuk meg, amelyekben már a nyomósító-fokozó jelleg is elhalványult, s amelyekben ezért a hasonlat csupán arra való, hogy színesebbé, hangulatosabbá vagy tréfás jellegűvé tegye a kifejezést. Ilyen, pusztán stilisztikai értékű hasonlatok például ezek: *mást v. másról beszél, mint Bodóné, mikor a bor árát kérik; heten vannak, mint a gonoszok; érzi v. sejti, mint macska az esőt*. Az ilyenféle szóláshasonlatok olykor egy-egy árnyalattal talán többlet jelentenek, mint amennyit főmondati részük önmagában kifejez — az idézett példákban: 'ravaszul beszél másról' (?); 'éppen heten vannak' (?); 'homályosan érzi v. sejti' (?) —, ez a „fogalmi” jelentésbeli többlet azonban nem okvetlenül érvényesül az élőbeszédben való használatuk alkalmával, és nem is mindig világos vagy legalábbis nem minden esetben teljesen nyilvánvaló.

Visszatérve arra, amit TOLNAI írt a szóláshasonlatokról, minden kiégszítő és helyreigazító megjegyzésünk ellenére is azt kell mondanunk, hogy szerzőnk a lényegét fogalmazta meg akkor, amikor azt állapította meg, hogy „szólássá . . . csak akkor lesz a hasonlat, ha k ö z k e l e t ű v é s á l l a n d ó v á v á l i k” (13). Az ugyanis, amivel ezt a megállapítást megtoldottuk, lényegében mind a szóláshasonlatok közkeletűségéből, állandósult jellegéből következik. Hogy jelentős részük (többé-kevésbé) elvesztette képfelidező jellegét, és hogy a legtöbbnek közülük jellegzetes, bár nem kizárólagos funkciójává éppen a nyomósítás és a fokozás vált, abban kétségkívül a gyakori használatnak van a legnagyobb része. Azokra a kérdéseimre, amelyeket különböző nyelvi műveltségű személyeknek a szóláshasonlatok képfelidező erejére vonatkozólag feltettem („Gondol-e a szóláshasonlat használatakor arra a dologra, amelyet a hasonlat megnevez?”), az derült ki, hogy minél gyakrabban használ valaki valamely szóláshasonlatot, és minél kevésbé érzi annak sajátos stilisztikai értékét, a hasonlat annál inkább elvesztette számára megjelenítő erejét, és csak a nyomatókésítés nyelvi eszközzé vált a szóban forgó kifejezés.

A gyakori használat, az alkalmazás automatizálása, a hasonlat „elkopása” tehát előbb-utóbb szükségképpen a képfelidező erő meggyengüléséhez, majd teljes elvesztéséhez vezet. Úgy is mondhatjuk ezt, hogy a szóláshasonlatoknak feltehetőleg eredeti szerepét — azt ti., hogy akkor, amikor még csak alkalmi hasonlatok voltak, szemléletesebbé tették a kifejezést — egyre inkább nyomósító-fokozó jellegüknek előtérbe jutása vagy a teljes jelentés-elhomályosulással együttjáró, pusztán stilisztikai eszközzé válás követi.

B) A szóláshasonlatok tárgyalása során még közkeletűségük különféle fokozataira mutat rá TOLNAI, majd rátér a t ö l e s z ó l á s m ó d o k n a k nevezett t u l a j d o n k é p p e n i s z ó l á s o k tárgyalására. Ide olyan kifejezéseket sorol, mint amilyenek például ezek: *fogáshoz veri a garast; körmére égett a dolog; köti az ebet a karóhoz; dűlőre jut; fején találja a szöveget* — tehát ugyanolyanokat, mint amilyenekről fentebb a szólások három fő típusának jelentéstani és stilisztikai elemzése során szóltunk. „Itt a fogalom maga megnevezetlen marad — írja róluk (i.m. 15) — s h e l y é b e vele egyértékű fordulatot kifejezést, képet, körülírást tettünk. A lényeges ebben a h e l y e t t e s í t é s , mégpedig f o g a l o m n a k, legyen az akár egyszerű, akár összetett fogalomnak helyettesítése. Magának a helyettesítésnek eszközei itt nem lényegesek, sem a módja, hogy képpel vagy körülírással, teljes vagy csonka mondattal történik-e.” Ez — TOLNAI szerint — legfeljebb a szólásmódoknak alfajokra osztásakor vehető tekintetbe, de a szólásmódok ilyen további felosztásával nem foglalkozik szerzőnk.

Hogy mit értett TOLNAI a fogalom helyettesítésén, azt következő példája világítja meg: „a meghal szó h e l y e t t mondhatom [:] *rátették Szent Mihály lovára; elment Földvárra deszkát árulni; leejtette a kanalat; megkönnyebült az ágya szalmája; fölvette a néhai nevet*” (i.m. 14). Nyilvánvaló tehát, hogy a fogalmat és a szót — noha bizonyára tudta, hogy más szinten léteznek — lényegében egymás megfelelőinek tartotta TOLNAI, helyettesítésen pedig azt értette, hogy a szólásmód használatakor nem nevezük meg egyetlen szóval vagy a szavak eredeti értelmében használt szabad szókapcsolattal azt az egyszerű tudattartalmat, a gondolt dolgot (the thing meant), amelyet nyelvileg ki akarunk fejezni, hanem helyette nem megnevező jellegű, állandósult szókapcsolatot használunk.

Lényegében véve tehát azt a már a fentiekben is többször hangsúlyoztatott, igen fontos tényt fogalmazta meg itt TOLNAI Vilmos, hogy a frazeológiai egységet alkotó szókapcsolatok jelentéstani szerepüket, illetőleg megnevező értéküket tekintve egyetlen szónak felelnek meg. Ezt a szavak és a frazeológiai egységek között levő „szemantikai és funkcionális hasonlóságot” legutóbb JUHÁSZ JÓZSEF fejtette ki részletesebben és pontosabban A frazeológiai egységek néhány kérdése c. dolgozatában (Bárczi-Eml. 150—3). Többek között a következőket írja erről: „A jelentéstani hasonlóság lehetővé teszi, hogy egy adott szövegösszefüggésben a frazeológiai egységet szinonimaként egyszerű vagy összetett szóval helyettesítsük — természetesen csak abban az esetben, ha van ilyen szinonima. Igen gyakran nincs, de ez önmagában nem sokat árul el a frazeológiai egységek szemantikájáról, mert az egyszerű szavaknak sincs szükségszerűen szinonimájuk, csak esetlegesen” (i.m. 152—3). Majd, miután annak az okára is rámutat, hogy miért nem lehet minden frazeológiai egységnek szószinonimája, így folytatja: „Minthogy . . . a szavak viszonylag bonyolult jelentéskomplexumok hordozói lehetnek, elvben nincs kizárva a lehetősége annak, hogy az általában igen komplex jelentésű frazeológiai egységeknek is legyenek egyszavas szinonimáik. A szóképző és a szóösszetételi rendszer természetes korlátai azonban lehetetlenné teszik, hogy ez az elv nagyobb mértékben realizálódjék. A [szavak és a frazeológiai egységek között levő] hasonlóság tehát nem válik azonossággá” (i.m. 153).

Fentebb ismertetett megállapításában tehát egy olyan frazeológiai-elméleti igazságot szögezett le TOLNAI, amely az egyik alaptétel még a legkorszerűbb frazeológiai vizsgálatokban is. Meg kell azonban ezzel kapcsolatban jegyeznünk, hogy a szókapcsolatnak egyetlen szóval való — legalábbis elméleti — helyettesíthetőségét tévesen korlátozta TOLNAI csupán a tőle szólás-módnak nevezett kifejezéskategóriára. Érvényes ez valójában a frazeológiai egységek több más típusára is. Lássuk ezek közül a legfontosabbakat!

Rendszerint van egyszavas szinonimájuk az ún. *terpesszedőkifejezéseknek* (a példákat l. fentebb, a 81. lapon), és ezeknek a szinonimáknak a használata rendszerint helyesebb is, mint a nagyobbára sajtónyelvi és rendszerint terjengős szószerkezeteké (vö. KOVALOVSKY MIKLÓS, Az ige kérdésköre: Magyar nyelvhelyesség. Bp., 1969. 179; uő.: Nyelvünk újabb belső fejleményei . . . : Nyelvművelésünk főbb kérdései. 1953. 179; uő.: Nyelvfejlődés—nyelvhelyesség. 1977. 103, 185).

Eléggyakran helyettesíthetők egyszavas szinonimával a több szóból álló *szakmai kifejezések* is (pl. *előre gyártott épületelem — panel; köztulajdonba vétel — szocializálás; horganyzott lemez — horganylemez*), de olykor szembetűnő stilisztikai, olykor pedig kisebb-nagyobb jelentésbeli különbség is van a rendszerint pontosabb megjelölést tartalmazó szaknyelvi frazeológiai kapcsolat és gyakran tágabb értelmű köznyelvi szószinonimája között (pl. *levélgyűjtő szekrény — postaláda; biztonsági gyűjtő — gyufa*).

Nem ritkaság az sem, hogy *szóláshasonlatot* helyettesíthetünk egyetlen szóval. Erre vagy akkor adódik lehetőség, ha van a hasonlattal nyomósított igének ún. fokozati eltérést mutató szinonimája (vö. A szinonimák világa c. dolgozatomat, Magyar nyelvhelyesség. 108—9), például: *szidja, mint a bokrot — gyalázza; fut, mint a nyúl — rohan; fél tőle, mint a tüztől — retteg tőle*; vagy akkor, ha a szóláshasonlat első tagja gúnyos értelmű, például: *okos, mint a tordai kos — buta; szereti, mint kecske a kést — utálja*; vagy pedig akkor, ha a rendszerint eredetibb szóláshasonlat alapján olyan összetett mel-

léknév keletkezett, amely szóelemei tekintetében is megfelel a hasonlatnak, például: *édes, mint a méz* — *mézédes*; *fehér, mint a hó* — *hófehér*; *részeg, mint a tők* — *tökrészeg*. Ez utóbbi esetben még stilisztikai értékbeli különbség sem igen van a szóláshasonlat és egyszavas szinonimája között.

Rendszerint nem mondható el ugyanez azokról a szinonimapárokról, amelyeknek egyik tagja szólás („szólásmód”), a másik pedig egyetlen szó. Az olyan szinonimikai megfelelésekben, amilyen például a *zöld ágra vergődik* — *boldogul*; *résen van* — *vigyáz*; *pálcát tör* (valaki fölött) — *elítél* (valakit); *kákán is csomót keres* — *gáncsoskodik*; *élére rakja a garast* — *takarékoskodik*; *minden hájjal megkent* — *ravasz*; *felönt a garatra* — *beszik*; szembe-tűnően színesebb, hangulatosabb és kifejezőbb a szólás, mint egyszavas szinonimája. (Ennek okára fentebb, a szólasok sajátos stilisztikai jellegének elemzése során már rámutattunk: l. 87—9.)

C) A TOLNAI-tól felvett szóláskategória harmadik fő csoportját a közmondások alkotják. Elődeihez viszonyítva ezekről mond szerzőnk a legkevesebbet újat. Inkább csak pontosabban fogalmazza meg azt, amit már RIEDL, NÉVY és BAUER is észrevett, hogy tudniillik a közmondás mindig valamely elvet fejez ki, és hogy „semmi által többé nem bővíthető mondat alakjában lép fel” (BAUER i.m. XVI). Ezt a gondolatot azzal egészíti ki TOLNAI, hogy rámutat a szóláshasonlat és a szólásmód „fogalomtermészetére”, „mely megengedi, hogy a beszédben viszonyítsuk más fogalmakkal”, továbbá arra, hogy „a közmondás már viszonyított fogalmak kapcsolata, tehát zárt ítélet, melyet újra viszonyítani nem lehet” (i.m. 17). Hogy miért sokkal pontosabb ez a megfogalmazás, mint például a BAUERÉ, aki — mint láttuk — a közmondások mondatyszerűségét állította meghatározása középpontjába, arra igen jól rávilágít TOLNAI-nak a következő, jegyzetben közölt példája: „*szeget szeggel* nem teljes mondat, pedig közmondás; *körmére égett a gyertya* teljes mondat, mégsem közmondás, hanem szólásmód” (uo.).

A közmondásokkal kapcsolatban még két kérdést vet fel TOLNAI. Az egyik tartalmukra, a másik pedig alkalmazásukra vonatkozik. Az előbbi problémáról a következőképpen vélekedik: Hogy a közmondással kifejezett ítélet „elméleti igazság vagy tapasztalati életszabály-e, természeti vagy társadalmi megfigyelés-e, hogy a bölcselkedő elv [,] a komoly tanács, parancs-szerű kijelentés vagy gúnyos, tréfás ötlet alakjában fejezi-e ki, az nem lényeges, legfőjebb csak a közmondás alfajainak osztályozásában szolgálhat alapul” (i.m. 17—8). Ezzel függ össze az is, hogy a közmondások erkölcsi értékének „megítélése inkább az etikára, s ha a közmondásokat legtágabb értelemben népies eredetűeknek vesszük, a néplélek megismerésére, mint a nyelvtudományra tartozik” (18).

A közmondások alkalmazására vonatkozó nézeteinek kifejtésében pedig RIEDL-nek abból a megállapításából indul ki, hogy a szólás is meg a közmondás is „egy bizonyos esetnek alárendelése egy általános kifejezés alá”. Ezt — felfogásom szerint tévesen — a közmondások keletkezésére és átvitt értelmük kialakulására vonatkoztatja TOLNAI, és a *Kölcsönkenyér visszajár* közmondás mai tágabb értelművé válásának folyamatával szemlélteti. Szerinte az említett közmondást eredetileg csak a kölcsönkért kenyér visszaadásával kapcsolatban használták, majd általában az adósság megfizetésének a kötelezettségét fejezték ki vele, végül pedig ’a sérelmet is vissza kell fizetni’ jelentésben kezdték használni. „Mikor tehát a legény a másikat valami régi bántalomért alaposan helybenhagyja s utána kiáltja:

»Kölcsönkenyér visszajár« ez az eredetileg csak egy esetre vonatkozó szabály már általános érvényűvé vált s a megtorlást, mint egyes esetet, alája rendelte . . . Egy eset, egy helyzet, egy megfigyelés a vele kapcsolatos nyelvi kifejezésben általánossá válik, jelentésének köre kibővül, az érzéki benyomásból, a tapasztalatból elvont fogalom, elv, tétel lesz s aztán alája rendelünk minden hasonló esetet, helyzetet, megfigyelést” (i.m. 18—9) — fejezi be TOLNAI a közmondásokkal kapcsolatos fejtegetéseit.

Véleményünk szerint szerzőnktől felvetett mindkét kérdés lényegében egy és ugyanazon problémának más-más szinten való jelentkezéséből adódik. Ezt a problémát pedig a legrövidebben így fogalmazhatjuk meg: nyelvi vagy szűkebb értelemben vett hagyományelemek-e a közmondások, tehát a nyelvtudomány vagy a folklór körébe tartoznak-e? Ami TOLNAI-nak a tőle felvetett első kérdésre adott válaszát illeti, az részben — az érem egyik oldalát tekintve — eldönti a mi problémánkat is. Állásfoglalásunkat — TOLNAI-nak fentebb idézett, a közmondások tartalmára vonatkozó megállapítását összefoglalva — így fogalmazhatjuk meg: minthogy a közmondások „ítéletek”, és hagyományt örökítenek át, tartalmi vizsgálatuk — azaz annak feltárása, hogy milyen hagyományelméleteket foglalnak magukban, továbbá annak vizsgálata, hogyan viszonylanak a népi hagyománykincs egyéb elemeit létrehozó és fenntartó társadalmi, gazdasági, településtörténeti stb. tényezőkhöz — kívül esik a nyelvtudomány illetékességi körén: ebből a szempontból tehát a közmondások a folklór világába tartoznak.

Az érem másik oldalát: a közmondások alkalmazását, használatát, életét tekintve azonban eltér a véleményünk a TOLNAI-tól. RIEDL fentebb idézett szavaiban (a közmondás „egy bizonyos esetnek alárendelése egy általános kifejezés alá”) mi ugyanis nem történeti vonatkozást, nem a közmondások jelentésalakulásának módjára való utalást látunk, hanem közvetett választ erre a kérdésre: miért tekinthetők a közmondások folklór jellegük ellenére nyelvi jelenségeknek is? És erre RIEDL szavait kiegészítve így felelhetünk: azért, mert amikor a közmondásokat az élőbeszédbe beleszójuk, és általános érvényű tartalmukat az éppen aktuális helyzetre, esetre, azaz az „adott szituációra” vonatkoztatjuk, akkor használatuk tulajdonképpen „egy bizonyos esetnek alárendelése egy általános kifejezés alá”.

Lényegében tehát ugyanarról van itt szó, amiről ERDÉLYINEK egy megállapításával kapcsolatban („a közmondás . . . egyéni állapotokra is alászáll”) fentebb már szözlöttünk. Ott (65—6) arra hívtuk fel a figyelmet, hogy a közmondásokat a beszédben általában nem „örök igazságok” kifejezésekként, nem egyetemes érvényű ítéletként, de még csak nem is elvi megállapításként szoktuk használni, hanem az éppen aktuális körülményekre vonatkoztatjuk őket, és mintegy azt fejezzük ki velük, hogy a szóban forgó helyzettel kapcsolatos véleményünket olyannak tartjuk, amely nem csupán arra az egyszeri esetre, hanem hasonló helyzetekre általában is érvényes. Nézzük meg, mit jelent ez a TOLNAI-tól említett példával kapcsolatban!

Azt, hogy *Kölcsönkenyér visszajár*, többnyire fenyegetésként szoktuk mondani, és az aktuális helyzetben rendszerint ez a konkrét jelentése: 'bosszút állok én még ezért rajtad!' vagy: 'megfizettem a sérelemért'. Ezenkívül azonban — éppen mivel közmondással fejeztük ki magunkat — azt is érzékeltettük, hogy a kilátásba helyezett megtorlás jogosultságát a közvélemény is elismeri. Az említett konkrét, mondhatnánk: „alkalmazott” jelentésen kívül tehát arra is utalhatunk, hogy fenyegetésünk azon a köz-

keletű elven alapszik, amely azt tartja: 'a bántást bántással szokás viszonzni'. Ez a közmondás általános, a b s z t r a k t, mondhatnánk: „szótári” jelentése (vö. ÉrtSz. IV, 367), amelynek meghatározott „folklórtartalma” van, azaz a néphagyományban gyökerezik. De ha mindig csak ebben az általános jelentésben fordulna elő, azaz a hagyományban gyökerező „ítélet” kifejezésére való volna a közmondás, nem tartoznék bele a frazeológiába, és nem volna nyelvi kifejezőeszköz, hanem legfeljebb csak mint kész beszédművet az irodalmi művekből vagy a népköltészetből vett idézetekhez, a szállóigékhez hasonló példaként használhatná a nyelvvizsgálat.

A közmondások tehát kétarcú alakulatok: egyrészt jellegzetesen hagyományelemek, és ugyanazokkal a módszerekkel kell vizsgálni őket, mint a népi találos kérdéseket, falucsúfolókat, mondókákat stb., azaz a folklorisztikai, közelebbről a parömiológiai kutatás tárgyai; másrészt azonban nyelvi kifejezőeszközök is, mert rendszerint a konkrét helyzetekre alkalmazva használjuk őket, és mint olyan nagyobb nyelvi egységekkel élünk velük, amelyek — akár csak a kisebb nyelvi egységek — alkalmasak arra, hogy felhasználásukkal a valósághoz való viszonyunkat tükröző közlés jöjjön létre.

5. Fejtegetéseinek összefoglalásaként újra felsorolja TOLNAI a szólásokra és fajaikra vonatkozó főbb megállapításait, és ezeket még kiegészíti a szólások eredetére, nyelvi kifejezésére és alkalmazására vonatkozó észrevételeivel. Eredetükkel kapcsolatban azt jegyzi meg, hogy a szólás mindhárom faja „a népnyelvnek s a köznyelvnek szerzőhöz nem kötött terméke s ezért szájhagyománykép száll egyik nemzedékről a másikra, valamint térben is vándorol egyik területről a másikra” (i.m. 19). A nyelvi kifejezésről szólva, stilisztikai szempontból jellemzi a szólásokat, majd alkalmazásuk kérdésére rátérve, arra mutat rá, hogy „a szó-láshasonlat és szó-lásmód a nyelvi kifejezés alaki, tehát stilisztikai eszközei közé tartozik; míg a közmondás ezen fölül a beszéd tartalmával is összefügg” (uo.).

TOLNAI A szólásokról című tanulmányában az elvi részt a szólások szótári jelentőségére és feldolgozására vonatkozó megjegyzések egészítik ki. Rövid történeti visszapillantás után arra mutat rá a szerző, hogy az elkészítendő akadémiai nagyszótárba a szólások valamennyi fajtáját minél nagyobb számban kell felvenni, végül pedig lexikográfiai tanácsokat ad a szólások szó-tári feldolgozására.

Mint már fentebb is említettük, az elvi rész a dolgozatnak csak a kisebbik felét alkotja, a munka terjedelmesebb része szólásgyűjteményeink ismeretetésével foglalkozik. Ennek bemutatása azonban nem tartozik feladataink közé:

6. TOLNAI másik szóláselméleti munkája, amely Szólások (Szóláshasonlat, szó-lásmód és közmondás) címmel A magyarság néprajza című gyűjteményes kiadványban jelent meg (2. kiad. é.n. III, 350—84), a lényegét illetően kevés újat mond fentebb ismertett akadémiai székfoglalójához viszonyítva, de több finom, apró megfigyeléssel gazdagítja a szólásokra vonatkozó ismereteinket.

Az igen olvasmányosan megírt, példákkal gazdagon illusztrált és a szó-láskutatás irodalmát is részletesen ismertető tanulmány, minthogy néprajzi kiadvány számára készült, természetesen elsősorban folklorisztikai szempontból vizsgálja a kérdést. Kár azonban, hogy TOLNAI nemcsak hogy nem

jelöli meg világosan azt a határvonalat, amely a nyelvtudományi jellegű vizsgálatokat a folklorisztikai jellegűektől elválasztja, hanem szándékosan elmosza azokat a nézőpontbeli különbségeket is, amelyekre pedig okvetlenül tekintettel kell lennie a kutatónak akkor, amikor olyan jelenségeket vizsgál, amelyek részint a nyelv, részint pedig a néphagyományok világába tartoznak. Mindjárt a bevezető fejezetben (A szólás helye a szellemi néprajzban) ezt írja: „A néplélek szempontjából . . . külön kell foglalkozni a „szólások”-kal, amelyek az emberi nyelvteremtő képességnek, kivált pedig a szóbeli hagyománynak legérdekesebb és legértékesebb termékei közé tartoznak” (350). Arra vonatkozólag, azonban semmi felvilágosítást nem ad TOLNAI, hogy mennyiben és milyen vonatkozásban tekinthetők a szólások a „nyelvteremtő képesség” alkotásainak, vagyis miért sajátosan nyelvi jelenségek is.

Ugyancsak nem tisztázza a szólásoknak a „szellemi néprajz” körébe való tartozását illető kérdést sem. Ezzel kapcsolatban két körülményre mégis felhívja a figyelmet. Egyrészt arra mutat rá, hogy a néphagyomány más elemeihez hasonlóan a szólás sem az egyéni lélek terméke, hanem közösségi tulajdon, másrészt pedig arra, hogy amint a népköltés területén is vannak „nótafák” és „mesetarisznyák”, ugyanúgy a szólásokkal kapcsolatban is megfigyelhető, „hogy egyesek többet halmoznak fel belőle tudatukban, több ízben és gyakrabban élnek velük, mint mások” (351). Arról azonban már nem szól TOLNAI, hogy ugyanez a két sajátosság nemcsak a néphagyományokra, hanem a nyelvi jelenségre is jellemző. Nyilvánvaló tudniillik, hogy a nyelv is közösségi tulajdon, és hogy némelyek a nyelvből is „többet halmoznak fel” tudatukban másoknál, azaz gazdagabb a szókincsük, többet használnak fel a nyelv stilisztikai eszközei közül, vagy esetleg nagyobb az érzékük a nyelvtani lehetőségek változatos alkalmazására, mint másoknak.

Véleményünk szerint azért nem juthatott el TOLNAI a nyelvi és a folklorisztikai szempontok megkülönböztetéséhez, mert — mint már a fentebbiekben is rámutattunk — a régebbi kutatóktól, főleg BAUERTŐL kialakított „szólás”-kategória nem felel meg igazában az állandósult szókapcsolatok természetének. Egyrészt ugyanis nagyon szűk ez a kategória, mert nem foglalja magában a mai — szorosabb — értelemben vett szólásokkal („szólásmódokkal”) és szóláshasonlatokkal nyelvi, különösen jelentéstani szempontból közeli rokonságban levő frazeológiai egységek egyéb típusait, másrészt viszont magában foglalja a közmondást, amely pedig frazeológiai szempontból legfeljebb csak perifériális jelenség, mert noha alkalmazását tekintve van sajátosan nyelvi szerepe is, tartalmát tekintve kívül esik a nyelvileg vizsgálandó szókapcsolatok határán.

A TOLNAITÓL fel sem vetett, de szerintünk okvetlenül tisztázandó „határkérdésnek” valószínűleg az a helyes megoldása, hogy a frazeológiai egységekkel — tehát többek között a szólásokkal és a szóláshasonlatokkal — mint jellegzetesen nyelvi alakulatokkal leíró szempontból a nyelvtudománynak kell foglalkoznia, és a közmondást átmeneti jelenségnek tekintve, rá kell mutatnia közlésbeli szerepére is. A közmondás azonban alkatát, kultúrahordozó felépítmény jellegét tekintve lényegében a folklorisztikai kutatás, közelebbről, véve a parömiológia körébe tartozik. Más kérdés azután az, hogy a történeti jellegű vizsgálatok során a nyelvtudománynak nagymértékben támaszkodnia kell a néprajzra mint segéttudományra éppúgy, mint ahogy a parömiológiának is fel kell használnia a történeti nyelvvizsgálat eredményeit akkor, amikor a közmondások eredetét vizsgálja, vagy olyan szólások kelet-

kezését kutatja, amelyek a folklórban gyökereznek, azaz valamely népszokással, mondával, adomával stb. vannak kapcsolatban.

Dolgozata következő fejezeteiben, amelyekben a szólások alkatát és fajait tárgyalja TOLNAI, lényegében ugyanazokat a gondolatokat fejti ki más formában, amelyeket már akadémiai székfoglalójában is megtalálunk, és amelyeket a fentebbiekben ismertettünk is. Magába a szólás meghatározásába azonban itt már beleveszti stilisztikai jellemzésüket, és pontosabban körülírja „közkeletű” voltukat.

Új definíciója így hangzik: „A szólás olyan állandó nyelvi szerkezet, amelyben szemléletesség és gondolati fordulatosság egyesül velős rövideggyel, s amely kisebb vagy nagyobb nyelvi közösségnek, néha az egész emberiségnek szerző nélküli köztulajdona” (352). A stilisztikai jellemvonások kidomborítása egyrészt közel hozza ezt a meghatározást azokhoz a szempontokhoz, amelyeket a szűkebb értelemben vett szólások és a szóláshasonlatok tárgyalásakor hangsúlyoztunk, másrészt azonban a szemléletességnek ilyen mértékű kiemelése mégsem egyeztethető össze azokkal a megfigyeléseinkkel, amelyeket az elhomályosult képet és a feledésbe merült vonatkozást tartalmazó szólásokról és szóláshasonlatokról szólva a fentebbiekben ismertettünk.

Nem nyelvtudományi érdekű, de parömiológiai szempontból igen értékes TOLNAI-nak ebben a dolgozatában a közmondások felosztása. Három fajtájukat különbözteti meg: a) az egyszerű megállapítást tartalmazó (pl. *Kutyából nem lesz szalonna*; *Közös lónak túros a háta*); b) a mérlegelést, értékelést ítélet formájában kifejező (pl. *Jobb ma egy veréb, mint holnap egy tüzök*; *Nem jó nagy urakkal egy tálból cseresznyét enni*) és c) a tanácsadó közmondásokat (pl. *Lassan járj, tovább érsz*; *Addig nyújtózzál, ameddig a takaród ér*). Ide sorolja ezenkívül a „jeles napokhoz” fűződő, régi hiedelmeket megőrző közmondásokat, a gazdaregulákat és az olyan kifejezéseket, amelyek egy-egy egészségügyi szabályt tartalmaznak (355—6).

A közmondásokban kifejezett erkölcsi elveket vizsgálva arra a megállapításra jut TOLNAI, hogy a 'jó' és a 'hasznos' fogalma gyakran azonosul bennük, azaz ha vannak is szigorú erkölcsi elveket hirdető közmondások, szép számmal akadnak olyanok is, amelyek nem etikai, hanem a gyakorlati hasznosság szempontjából ítélik meg a világ jelenségeit (pl. *Szemesé a világ*; *Mondj igazat, betörök a fejed*). Kár, hogy ezzel a megfigyelésével párhuzamosan nem mutatott rá TOLNAI e „kettős erkölcsiség” gyökereire. Ma már világosan látjuk, hogy a közmondások tartalmi megítélésében nem hagyhatjuk figyelmen kívül a történeti-társadalmi szempontokat, és hogy számos közmondásbeli elv, ítélet igazi értelme csupán akkor válik világossá előttünk, ha tudjuk, hogy közmondásaink jelentős része a hajdani, egymással szemben álló társadalmi osztályok nézeteit tükrözi, mégpedig nemcsak a kizsákmányolt, hanem — a *Kaparj kurta, neked is lesz-féle* közmondások esetében — a kizsákmányoló osztályok nézeteit is. Van ugyan a tanulmánynak egy olyan fejezete is, amely „A szólás társadalmi forrásai” címet viseli, ez azonban nem az említett szempontból tárgyalja a kérdést, hanem arra mutat rá, hogy a szólások egy része az irodalomból, különösen a bibliából és az európai mesékből „alászállott”, másik része pedig „a legalsó rétegből” irodalmi szintre „felszívárgott” kifejezés (364—5).

Nyelvi szempontból is nagyobb figyelmet érdemel a tanulmánynak „a szólások rokonai”-val foglalkozó fejezete. Minthogy azonban TOLNAI vizsgálódásaiban a jelentéstani elemzés nem foglalja el az öt megillető helyet,

dolgozatának ebben a részében sem a szólásoknak valóban legközelebbi rokonaitól, azaz a nem szólásszerű frazeológiai egységektől határolja el a vizsgált kifejezéstípusokat, hanem jórészen olyan szókapcsolatfajtákat sorol fel, amelyeket szabad szókapcsolat voltuk eleve kizár a frazeológiai kutatás köréből. Ilyenek elsősorban az *állandó határozók* vagy vonzatok (pl. *közledek valakihez*) és a „megszokott szóképek” (pl. *harisnya szeme, edény szája*).

Behatóbb vizsgálatot érdemelnének már a harmadik szókapcsolatfajtaként említett *köz helyek* (pl. *az emberi kor legvégső határáig; magasra ívelő pálya*), amelyeket azért zár ki TOLNAI a szólások köréből, mert „elvezetett stilisztikai értéküket s a beszéd hervadt virágai közé kerültek” (359). E megállapítással egyet is érthetünk, meg kell azonban jegyeznünk, hogy a köz hely fogalma alá — ha ugyan a majdani frazeológiai kutatások megtartják ezt az elnevezést — nemcsak azokat a TOLNAI-tól említett szónoki fordulatokat és sajtónyelvi „üres szövegeket” sorolhatjuk, amelyek, mint a szerzőnkől idézett példák mutatják, jórészt nem is állandósult szókapcsolatok, hanem azokat a már más kapcsolatban frazeológiai egységekként említett köszönési formulákat és más udvariassági kifejezéseket is (vö. 81), amelyek a társalgási nyelvnek, a levelezésnek és általában a kultúrált nyelvi érintkezésnek nélkülözhetetlen elemei.

Semmi kapcsolatban sincs a frazeológiai kutatás tárgyával a szólásokkal rokon szókapcsolatok között negyediknek említett *j e l e s m o n d á s*, mert ez is szabad szókapcsolat, vagy inkább egy bölcs gondolatot, tanácsot, életbölcességet kifejező mondat.* A közmondással rokon tehát, de a választékos nyelvhasználat szabatos vagy többé-kevésbé pontos idézetként él vele, akár csak az ötödiknek felsorolt szókapcsolattípussal, a *s z á l l ó i g é v e l*. Végül következnek a *s z i t k o k* és *k á r o m k o d á s o k*: ezek meglehetősen laza, több változatban előforduló, tehát kevésbé kötött, nem igazán állandósult szókapcsolatok. A TOLNAI-nál szintén szereplő *e r k ö l c s i* vagy *t a n í t ó m e s e* és az *a d o m* a pedig már irodalmi műfajformák; szövegük mondatok sorából áll, s így ezek messze túlnőnek a frazeológiai egység fogalmán.

Kertész Manó és Csefkó Gyula

TOLNAI VILMOS rendszerező munkássága mellett az újabb magyar frazeológiai kutatásnak két, elméleti részletkérdéseket tárgyaló termékét említjük még: BERZE NAGY JÁNOS, a kiváló etnográfus és népmesekutató (1879—1946) a szólások néprajzi és folklór-kapcsolatát vizsgálta (*Magyar szólásaink és a folklore*. 1932), HORVÁTH JÁNOS irodalomtörténész, a magyar verstörténet legkitűnőbb ismerője (1878—1961) pedig szólásaink szerkezeti és ritmikai kérdéseit elemezte (*Versritmusú szólások a kötetlen beszédben*. MNyTK. 100. sz., 1958).

* A kézirat itt megszakadt. A következő szövegrészeket O. Nagy Gábor munkái alapján állítottam össze, a könyv kerekességének érdekében (l. a bevezető tanulmányt). Összefoglaló fejezetre azonban nem vállalkozhattam. De vállalkozhatna-e bárki, O. Nagy Gábor tárgyismerete, problémalátása és rendszeralkotó logikája nélkül? Ő maga bizonyára egy zárófejezetben akarta összegezni kritikai szellemű tudománytörténeti áttekintésének elméleti és gyakorlati tanulságait. Könyvének csonkasága így kétszeresen fájó hiány marad.

Nem elméleti munkásságával, hanem frazeológiatörténeti kutatásaival alkotott jelentőset két másik tudósunk, KERTÉSZ MANÓ és CSEFKÓ GYULA. Mindkettejük munkásságának jellemzője a gazdag nyelvtörténeti anyaggyűjtés és a művelődéstörténet tanulságainak módszeres alkalmazása a szólásmagyarzatokban, az elhomályosult szólások eredetének megfejtésében.

KERTÉSZ MANÓ (1881—1942) Szólásmondások c. könyve (1922) az osztály- és csoportnyelvekből a köznyelvbe került szavak és szólások jelentéstörténetét tárgyalja. Bevezetésében kifejti, miként hasznosítja szó- és frazeológiatörténeti kutatásaiban, a jelentésváltozások végignyomozásában a magyar nyelv művelődéstörténeti emlékeit. Majd tizenöt fejezetben veszi sorra — különféle társadalmi osztályok és csoportok, szakmák és foglalkozások, valamint egyéb tárgykörök (néphit, boszorkányság, szerencsejáték stb.) szerint — szó és szóláskincsünk magyarázatot kívánó elemeit (pl. *agyafúrt, ebek harmincadja, remek; körmére ég a dolog; egy kaptafára hűz; cserben hagy; felönt a garatra; horogra akad; zavarosban halászik; törbe ejt; rendben van a széndja; (üres) szalmát csépel; visszafelé sül el a dolog; amit a vámon nyer, elveszti a réven; borsot tör az orra alá; hosszú lére ereszt vmit; elveti a súlykot; vkinek a malmára hajtja a vizet; se pénz, se posztó*).

Kialakulásukat KERTÉSZ gazdag nyelvtörténeti adatolása és művelődéstörténeti nyomozása világítja meg, nyilvánvalóvá téve, hogy e frazeológiai kapcsolatok egy-egy szűkebb társadalmi csoport, réteg vagy valamely szaknyelv kifejezéseiből váltak széles körben elterjedt szólássá a végbement jelentésváltozás folytán. — KERTÉSZ másik munkája, a Szállók az úrnak (é.n., 1932) az udvarias magyar beszéd történetét tárja föl, előző könyvéhez hasonló módszerrel. Ebben is tárgyalja jó néhány, a társalgási nyelv körébe tartozó, frazeológiai egységgé vált, ill. szólásszerű kifejezést (pl. *ajánlom magamat, bátorkodom megjegyezni, teljes tisztelettel, van szerencsém, szállók az úrnak*).

TOLNAI VILMOS elveit követve, KERTÉSZ MANÓ nyomdokán halad CSEFKÓ GYULA (1878—1959). Ő is a művelődéstörténeti eredetű szólások magyarázatával foglalkozik, bizonyos tekintetben tovább is fejlesztve e kutatás módszerét, s hasznosítva mélygyökerű népnyelvi ismereteit is.

Szólásmagyarázó tanulmányait Szállóigék, szólásmódok c. könyvében foglalta össze (MNYTK. 28. sz., 1930), a folyóiratokban pedig tovább közölte frazeológiai tárgyú cikkeit. Nyelvjárási tanulmányai, értékes szótörténeti és kifejezésértelmező közleményei mellett szólásmagyarázataival alkotta CSEFKÓ GYULA a legjelentősebbet és legmaradandóbbat.

Kezdetben főként a szavak és elhomályosult szókapcsolatok jelentéstörténete érdekelte, s így kutatásai során a legszorosabb kapcsolatba került azokkal a tárgyakkal, művelődéstörténeti viszonyokkal, melyeknek ismerete nélkül nem is lehetne egyes szavaink régi jelentését vagy a történelem folyamán rajtuk végbement jelentésváltozásokat nyomon kísérni. Szótörténeti kutatásai során szerzett ismeretei és módszerbeli tapasztalatai értékes segítséget adtak szólásmagyarázó tanulmányaihoz is.

Ilyen tárgyú cikkeit mindenekelőtt az a rendkívül gazdag nyelvi anyag, a nyelvi adatoknak az a bősége teszi értékessé és meggyőző erejűvé, amivel a leggondosabb filológiai írásokban is csak ritkán találkozunk. Nem elégszik meg ugyanis régi szólásgyűjteményeink és szótáraink adataival, hanem kiaknázza régebbi irodalmunknak és a korábban inkább csak történelmi forrásanyagként hasznosított, főleg a XVII. századból származó írásos emlékeinknek gazdag tárházát is. Régi levelezések, emlékiratok, naplók és más történeti

vagy művelődéstörténeti forrásmunkák nyelvi adatainak feldolgozásával a vizsgált kor élő, beszélt nyelvéhez jut el, és az eredetük szempontjából vizsgált szólások változatainak hosszú sorát tudja bemutatni.

CSEFKÓ szólásmagyarázó cikkeinek másik jellemző vonása és egyben sajátos értéke az is, hogy nem elszívetelten, nem önmagukban vizsgálja az egyes jelenségeket, hanem tekintettel van egyrészt az egyes nyelvi jelenségek között levő összefüggésekre, másrészt pedig a nyelv és az élet, a nyelv és a társadalom kapcsolataira. Ez a módszer két szempontból is gyümölcsözőnek bizonyul CSEFKÓ kezén. Egy-egy szólás eredetét kutatva a legtöbb esetben egy egész szó-lá-s-c-s-a-l-á-d kialakulásának a bemutatásához érkezik el, vagyis felfedi azokat az elhomályosult összefüggéseket, amelyek történetileg egybe-kapcsolnak ma már teljesen különállóknak érzett frazeológiai egységeket. Az összefüggéseket szem előtt tartó módszer másik haszna abban mutatkozik meg, hogy CSEFKÓ szólásmagyarázó cikkei rendszerint gazdag művelődés-történeti, néprajzi vagy éppen társadalomtörténeti tanulással is szolgálnak. Noha rendszerint az a helyzet, hogy nyelvi tények megértése céljából van szükség nem nyelvészeti stúdiumok eredményeinek a felhasználására, végered-ményben e cikkek mégis gazdagon visszaadják a felhasznált segéd tudományok-nak a kölcsönzött ismereteket, mert hiszen az egyes jelenségek nyelvi tükröz-désének feltárása tanúbizonyosságul szolgál abból a szempontból is, hogy az illető jelenség mikor, hogyan, milyen széles körben tükröződött a régi korok embereinek tudatában.

CSEFKÓ kutatásai bizonyították be az olyan vitatott vagy tévesen ma-gyarázott szólások kétségtelen eredetét, mint például: *hátra van még a fekete leves*; *ráteríti a vizes lepedőt*; *nem viszi el szárazon*; *megtanítlak kesztyűbe dudál-ni*; *kenyértörésre kerül a dolog*; *faképnél hagy*; *nem ér egy hajítófát*; *köti az ebet a karóhoz*; *azt se mondta: befellegzett*; *szidja, mint a bokrot*; *egészséges, mint a makk*.

CSEFKÓ módszerének elemzését folytatva rámutathatnánk többek közt arra, hogy szólásmagyarázó cikkei olykor a szólások alkatának, sajátos fejlő-désének általános szempontjaira is rávilágítanak (vö. pl.: MNY. XX, 75; MNYTK. 28. sz. 147) — bár az elméleti kérdések hasonlíthatatlanul kevésbé érdeklik őt, mint az egyes szólások, szóláscsaládok eredetének a kérdése —, és mint követendő példáról szólhatnánk cikkei előadásmódjának vonzó köz-vetlenségéről, meggyőző erejéről. Az a reményünk azonban, hogy készülő összefoglaló jellegű művével is gazdagítja nyelvtudományi irodalmunkat, halála miatt nem vált már valóra.

TARTALOM

O. Nagy Gábor és a frazeológiai kutatás (Kovalovszky Miklós)	5
Bevezetés	9
A magyar frazeológiai kutatás problémátörténete	15
A kezdetek	15
Baranyai Decsi János	15
Szenczi Molnár Albert	17
Kis Viczay Péter	20
A XVIII. század második fele és a XIX. század eleje	21
Tankönyvekben és nyelvtanokban megjelent összeállítások	22
Pomey Ferenc: <i>Sintaxis ornata</i>	22
Adámi Mihály: <i>Ungarische Sprachkunst</i>	22
Korabinszky János Mátyás és az <i>Ungarischer Sprachmeister</i>	24
Gyarmathi Sámuel: <i>Kis Szótár</i>	25
Szent-Páli István: <i>Grammatica Hungarica</i>	28
Frazeológiai gyűjtemények és szótárak	30
Szaitz Leó: <i>Kis magyar frázeológia</i>	30
Noszko Alajos: <i>Virág szó-tár</i>	32
Baróti Szabó Dávid: <i>A magyarság virágya</i>	34
Önálló közmondás és szólásgyűjtemények (Faludi Ferenc, Földi János, Kresznerics Ferenc, Kovács Pál, Szirmay Antal, Pálóczi Horváth Ádám, Dugonics András, Czech János)	38
A gyűjtemények elvi szempontjai és tanulságai	49
Cikkek és tanulmányok a XIX. század közepétől napjainkig	58
Szvorényi József	61
Erdélyi János	63
Ipolyi Arnold	69
Riedl Frigyes	71
Névy László	72
Bauer Simon	73
Tolnai Vilmos	78
Kertész Manó és Csefkó Gyula	96

TARTALOM

1. A Magyar Tudományos Akadémia feladatai és felépítése 1

2. A Magyar Tudományos Akadémia története 2

3. A Magyar Tudományos Akadémia szervezeti felépítése 3

4. A Magyar Tudományos Akadémia munkássága 4

5. A Magyar Tudományos Akadémia jelenlegi helyzete 5

6. A Magyar Tudományos Akadémia jövője 6

7. A Magyar Tudományos Akadémia szerepe a magyar társadalomban 7

8. A Magyar Tudományos Akadémia és a nemzet 8

9. A Magyar Tudományos Akadémia és a kultúra 9

10. A Magyar Tudományos Akadémia és a tudomány 10

11. A Magyar Tudományos Akadémia és a gazdaság 11

12. A Magyar Tudományos Akadémia és a környezet 12

13. A Magyar Tudományos Akadémia és a nemzetközi együttműködés 13

14. A Magyar Tudományos Akadémia és a fiatalok 14

15. A Magyar Tudományos Akadémia és a közvélemény 15

16. A Magyar Tudományos Akadémia és a média 16

17. A Magyar Tudományos Akadémia és a jog 17

18. A Magyar Tudományos Akadémia és a közigazgatás 18

19. A Magyar Tudományos Akadémia és a társadalmi szervezetek 19

20. A Magyar Tudományos Akadémia és a vállalkozások 20

21. A Magyar Tudományos Akadémia és a civil szervezetek 21

22. A Magyar Tudományos Akadémia és a sport 22

23. A Magyar Tudományos Akadémia és a művészetek 23

24. A Magyar Tudományos Akadémia és a szórakozásipar 24

25. A Magyar Tudományos Akadémia és a turizmus 25

26. A Magyar Tudományos Akadémia és a média 26

27. A Magyar Tudományos Akadémia és a jog 27

28. A Magyar Tudományos Akadémia és a közigazgatás 28

29. A Magyar Tudományos Akadémia és a társadalmi szervezetek 29

30. A Magyar Tudományos Akadémia és a vállalkozások 30

31. A Magyar Tudományos Akadémia és a civil szervezetek 31

32. A Magyar Tudományos Akadémia és a sport 32

33. A Magyar Tudományos Akadémia és a művészetek 33

34. A Magyar Tudományos Akadémia és a szórakozásipar 34

35. A Magyar Tudományos Akadémia és a turizmus 35

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztő: Tóth Sarolta — Műszaki szerkesztő: Farkas Imre — Terjedelem: 8.75 (A/5) iv
— AK 1285 k 7780 —
77.4339 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Ara: 18, - Ft

ISBN 963 05 1340 4